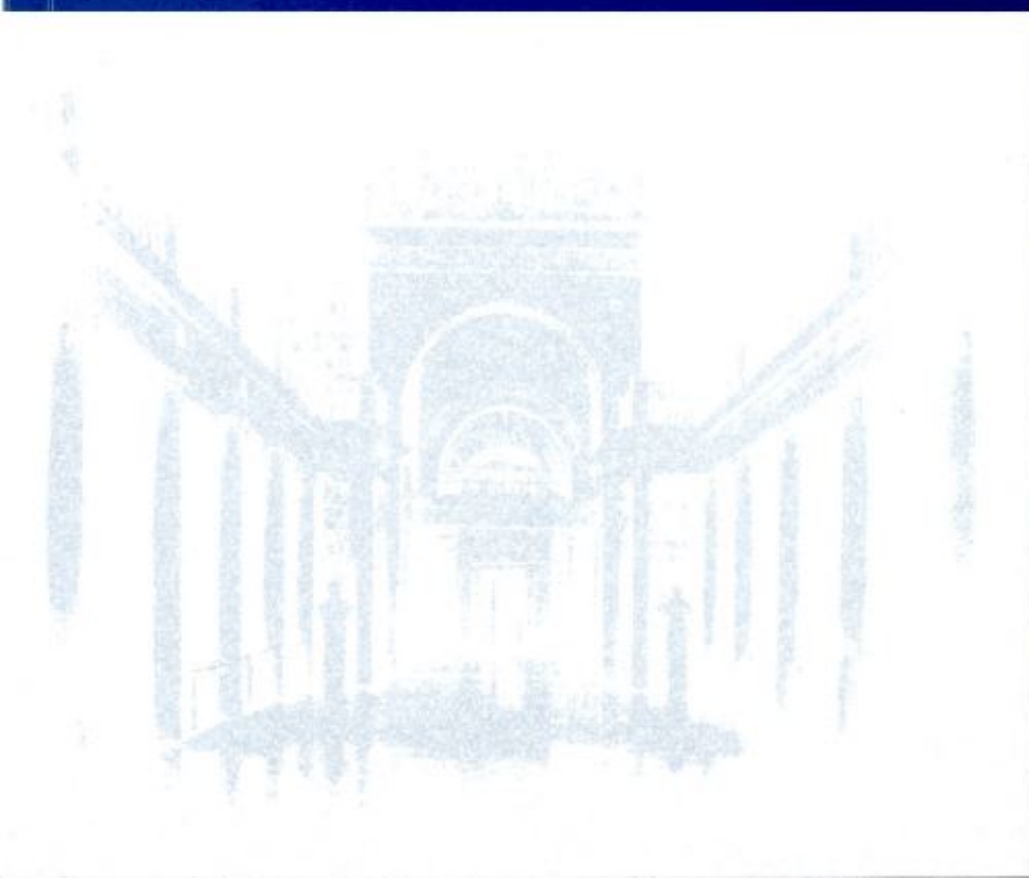

Bényei Miklós
Genius loci - A helyismereti
tevékenységről

Továbbképzés felsőfokon

Bényei Miklós

**Genius loci –
A helyismereti tevékenységről**

Budapest
2004

Lektorálta
Győri Erzsébet

Fedélterv
Gerő Éva

ISBN 963 201 606 8
ISSN 1589–1682

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Készült
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával

Kiadja a Könyvtári Intézet
Felelős kiadó: dr. Dippold Péter igazgató
Készült az AKAPRINT Nyomdaipari Kft. nyomdájában
Felelős vezető: Freier László

Bevezetés

Hazai könyvtárainkban több évtizedes múltra tekint vissza a helyismereti tevékenység. Különösen fellendült ez a munka a hatvanas évek elejétől. A lokális információk növekvő jelentőségének felismerésén túl az addigi eredmények és erőfeszítések elismeréseként is felfogható, hogy az 1997. évi CXL. törvény immár kötelező érvénnyel írja elő valamennyi önkormányzati (települési és megyei) könyvtár számára a helyismereti dokumentumok gyűjtését és feltárását. Közismert, hogy más (egyházi, egyetemi, intézményi stb.) könyvtáraink jelentékeny hányada is őriz a nemzeti kulturális örökség szerves részét képező lokális kiadványokat. Újabban, a Nemzeti alaptanterv követelményei nyomán az iskolai könyvtárak számára szintén elkerülhetetlen feladat a lokális információk, dokumentumok kezelése, gondozása. Jó néhány esztendeje a felsőfokú könyvtárosképzés néhány egysége kötelező vagy szabadon választott speciálkollégium keretében a végzős hallgatókat (vagy legalább egy részüket) felkészíti e szolgáltatási ág gyakorlására; pár éve egy tankönyv is napvilágot látott a tárgykörben. Az iskolarendszeren kívüli könyvtáros-képzésben, valamint a megyei könyvtárak által szervezett továbbképzési alkalmakon ugyancsak jelen vannak a helyismereti munka alap-, illetve időszerű kérdései. Segítik a tájékozódást az MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezetének évről évre megrendezett országos konferenciái, valamint a szaksajtó gyarapodó közleményei.

Napjainkban, amikor hazánk az Európai Unióhoz való csatlakozás küszöbén áll, a helyismereti dokumentumok és információk könyvtári gyűjtésének, feldolgozásának, közvetítésének szerepe új dimenziót kap. A globalizáció szélesen hömpölygő áramlatában a helyi értékek számon tartása, feltárása és a használók rendelkezésére bocsátása fontos eszköze a nemzeti identitás megőrzésének, a patriotizmus elmélyítésének. A tapasztalatok szerint a lokális információk azok, amelyeknek a szolgáltatásával egy-egy megyei, városi, községi, netán intézményi, egyházi, iskolai könyvtár egyedít, sajátosat kínálhat, és a számítógépes hálózatok jóvoltából az elérhetőség technikai feltételei is adva vannak. Mindez szükségessé teszi, hogy a könyvtári szolgáltatások ezen ágának elméleti és módszertani kérdéseivel behatóan, magas szinten foglalkozzunk.

Ezúttal a könyvtárak helyismereti tevékenységével kapcsolatos korábbi cikkeimből, valamint elméleti igényű recenzióimból állítottam össze a válogatást.

A kötet írásai egyaránt érintik e szolgáltatási ág jelentőségét, társadalmi hasznosságát, a gyűjtés és a feltárás sajátosságait, vázolják a magyarországi helyismereti tevékenység fejlődéstörténetét, kitérnek a helyismereti bibliográfia készítésének módszertanára, továbbá a helytörténeti kutatás és a könyvtári munka összefüggéseire. Vagyis a lokális információk, dokumentumok felkutatásának, beszerzésének, kezelésének és közvetítésének alapvető kérdéseit vizsgálják, elemzik – a kiterjedt gyakorlati tapasztalatok birtokában.

A könyvtárak helyismereti munkájának jelentősége

Nem is olyan régen, egy könyvtárosoknak tartott előadáson, felvetődött a mostanában ritkán feszegetett kérdés: miért is van szükség a könyvtárak helyismereti tevékenységére, mi a jelentősége ennek a munkaágnak? Nehéz erre röviden válaszolni, ezért az idő korlátozottsága miatt akkor és ott a következőket próbáltam elmondani.

Elgondolkodtató tény – amelyet a nemzetközi és a hazai tapasztalat, a tömegtájékoztatás, a könyvtári referenzs és a mindennapi kommunikáció egyaránt tanúsít –, hogy a helyi, lokális információk iránti érdeklődés egyre fokozódik, egyre intenzívebbé válik. Ennek eredendő oka alighanem a társadalmi élet földrajzi tagolódásában keresendő. Kissé leegyszerűsítve a sémát, ez a tagolás alapvetően hármasság: egyetemes, országos és helyi szféra; az ember egy adott helyen él, társaival állami, országos keretekbe szerveződik és része az emberiség egészének is. S mivel e hármasságban a legközvetlenebbül az elsőhöz, az adott helyhez – a szülőföldhöz, a lakóhelyhez, a munkahelyhez stb. – kötődik, erről rendelkezik vagy szeretne rendelkezni – relatíve – a legtöbb információval, ehhez kapcsolódik érzelmileg-értelmileg is – megint csak viszonylag – a legerősebben. Nagyon szépen fejezi ezt ki *Csokonai Vitéz Mihály* egyik, 1800-ban írt költeményében: „Minden föld ugyan hazája / A jó embernek: való! / De mégis születte tája / Mindennél előbb való.”

Az emberi élet, a társadalmi mozgás hármasságának megfelelően az információknak is alapvetően három köre különböztethető meg: az egyetemes, az országos (vagy nemzeti) és a helyi. A lokális információk jelen vannak a könyvtárakban is, a velük való bánás, kezelésük, hozzáférhetővé tételük adja a helyismereti munka tartalmát, lényegét. Ily módon – az immár elég széles körben elfogadott meghatározást vagy ha úgy tetszik: körülhatárolást idézve – a helyismeret fogalma az adott helyre (főként településre, megyére, természetföldrajzi egységre) vonatkozó információk, illetve az őket hordozó dokumentumok összességét jelöli, továbbá a könyvtári tevékenységnek, gyakorlatnak azt a részt, amely ezeknek az információknak, dokumentumoknak a felkutatásával, összegyűjtésével, rendszerezésével, feltárásával, közvetítésével és közreadásával foglalkozik. Ma már könyvtári közhelynek számít, de mondandónk szempontjából itt is célszerű megemlíteni, hogy a helyismereti információk köre a tartalmat tekintve átfogó, komplex: sem kronológiai, sem tematikai határai nincsenek. Ide tartozik az ún. helyi személyek (pontosabban: személyiségek) és a helyi testületek (tágon értelmezve e kategóriát) információ- és dokumentumanyaga is, bár e két utóbbinál sok a bizonytalanság, a kérdőjel; egy viszont biztos és ez a lényeg: a helyi kötődés információinak, dokumentumainak számbavétele, összegyűjtése mindenképpen az adott hely könyvtárainak a feladata.

A helyi – könyvtári szakterminológiával: helyismereti – információk társadalmi szerepe sokrétű; három funkció azonban okvetlenül kiemelendő: az érzelmi-tudat, a közéleti-gyakorlati és a tudományos.

„A szülötte föld különös varázserővel bír” – állapította meg aforisztikus tömörséggel az erdélyi *Újfalvi Sándor* 1854-ben. Ez az érzelmi indíték elvezethet, elvezet az egy-egy adott helyre vonatkozó ismeretek befogadásával, értelmezésével a lokálpatriotizmus érzésének és tudatának kialakulásához, elmélyítéséhez. A mikrokörnyezethez való emocionális kötődés aztán hozzájárulhat a makrokörnyezethez fűződő érzéseink kedvező irányú formálódásához, kiindulópontja lehet az egyik legnemesebb érzelem, a hazaszeretet és az ettől elválaszthatatlan magatartás, a hazafiság létrejöttének. A lokális, az országos és az egyetemes információk tudati összekapcsolása pedig elősegítheti, hogy kiben-kiben kialakuljon az egész emberi kultúra szeretete, tisztelete, az emberiség sorsának átérzése.

A helyi információk feltárása, közzététele, rendelkezésre bocsátása stb. előmozdítja az adott hely (város, község, megye, kerület stb.) közéleti–politikai problémáinak és egyéb – gazdasági, környezetvédelmi, településrendezési, műemléki, közművelődési, oktatási stb. – feladatainak megoldását.

A könyvtárakban őrzött, dokumentumokban rögzült lokális információk nélkülözhetetlen forrásai a helytörténeti kutatásnak. Egy sajátos, lépten-nyomon észlelhető paradoxonnal állunk szemben: a jelenben keletkezett és a könyvtárakba kerülő könyvek, periodikumok, képek, hangzó anyagok stb. elvileg és sokszor gyakorlatilag is már megszületésük pillanatában a múlt emlékeivé, más megközelítésben a történeti érdeklődés, kutatás forrásaivá vagy tárgyaivá válnak. A könyvtári (és a többi közgyűjteményben őrzött) helyismereti dokumentumok más tudományágak – néprajz, szociológia, ökológia, településföldrajz, irodalom- és művészettörténet, könyv- és sajtótörténet stb. – számára is elsőrendű források vagy – mint a bibliográfiák, a referenzs-könyvek stb. – segédletek.

Természetesen ez a három kiemelt és a többi, itt nem említett funkció nem határolódik el mereven; a valóságban, a könyvtári gyakorlatban egymásba kapcsolódnak, egymást erősítik. Például egy helytörténeti vagy ökológiai tanulmány számottevő mértékben elmélyítheti, megszilárdíthatja az adott településhez, természetföldrajzi tájhoz fűződő érzelmi vagy értelmi viszonyt is, netán hozzásegít egy fontos környezetvédelmi dilemma feloldásához. Gyakori eset az is, hogy az adott önkormányzat valamely döntését előkészítő munkálat során felhasznált könyvtári anyag a történeti vagy egyéb tudományos kutatás hiányosságaira, esetleg a helyi és az országos érdekek kapcsolódásának valamely ellentmondására vagy addig nem ismert előnyére hívja fel a figyelmet.

Mivel a helyismereti információk és dokumentumok zöme forrásértékű, ezen kívül gyűjtésük, feldolgozásuk és közreadásuk szorosan kötődik egy adott helyhez és ennél fogva máshol nem végezhető, e tevékenység számos eleme tudományos jelleget biztosít a könyvtáraknak. Ez olvasható az IFLA 1985-ös irányelveiben is: „Minden közművelődési könyvtár egyben tudományos könyvtár és információs központ is a saját székhelyére vonatkozó témákban.”

A helyi információk, vagy pontosabban: egy adott helyhez kötődő, lokális információk jelentékeny hányada túlnő a település, a megye határain. Sokszor a helyi és az országos érdekű információk, illetve az őket hordozó dokumentumok nem is igen különíthetők el. Mindazonáltal elég gyakori a különválasztás; ez leginkább a történeti, helytörténeti kutatásban szokásos. Eszerint vannak olyan adatok, tények, események, személyek, amelyek, akik egy helyhez kötődnek ugyan, de országos jelentőséggel bírnak (pl.

mohácsi csata, ónodi országgyűlés, az egri vár 1552-es ostroma, egy vidéki központú nemzeti intézmény, *Babits Mihály* stb.); és vannak olyanok, amelyeknek csak helyi hatásuk van (pl. egy tüntetés, egy termelészövetkezet, egy tanító). E csoportosítás létjogosultsága – különösen, ha merev formában jelentkezik – megkérdőjelezhető. Az esetek túlnyomó többségében ugyanis a nézőpont, a mindenkori vizsgálódási irány függvénye, hogy egy-egy információ, dokumentum országos-e vagy helyi; pl. *Madách Imre* élete, a fénykorában lévő nádudvari termelészövetkezet, 1848. március 15. pesti eseményei, egy országos terjesztésű városi folyóirat, egy nemzetközileg ismert helyi kórus vagy zenész hanglemeze. (Miután egészen közvetlen gyakorlati vonatkozása is van a dolognak, idekívánczok egy közbevetett megjegyzés. Kérdéses, hogy az ilyen dokumentumot hol helyezzük el a könyvtári állományban: a helyismereti különgyűjteményben vagy az olvasótermi kézikönyvtárban, esetleg a kölcsönözhető anyagban. Ez különösen akkor okoz dilemmát, ha a szóban forgó könyvnek, hanglemeknek stb. csak egy része foglalkozik az adott hellyel. A korábbi, igen egyszerű és kedvező megoldás, hogy ide is, oda is betettük a művet, ma már az árak emelkedése miatt legalábbis megfontolandó. Ezért egyre több könyvtár csak egy példányt vásárol és a vonatkozó fejezet(ek) fénymásolatát teszik a másik állományrészhez.)

Fontos tényező az is, hogy az ország története, néprajza, gazdasága, kultúrája stb. nem kis részben helyi jelenségekből, folyamatokból tevődik össze. Ennélfogva a tudományos kutatás és a politikai-közigazgatási irányítás vizsgálja, elemzi az ún. mikrostruktúrákat, vagyis a helyi információkat is. A könyvtárak helyismereti tevékenysége pedig sokat segíthet ezek összegyűjtésében, felszínre hozatalában, olykor még közzétételében is.

Mindezek alapján nyugodt lélekkel állítható, hogy a helyismereti gyűjtő, feltáró és tájékoztató munka nem csupán az adott hely (megye, város, község stb.) érdeke, hanem egyik feltétele a hazai történelem, a magyarországi fejlődés pontos, megbízható tanulmányozásának, megismerésének. Másként megfogalmazva:

a helyismereti információk összegyűjtése, rendszerezése, feltárása, a használók rendelkezésére bocsátása, netán publikálása – vagyis a könyvtárak helyismereti tevékenysége – nem provinciális befelé fordulás (ami-vel olykor még mindig vádolnak bennünket), hanem az ország történelmének és jelenének, természeti viszonyainak megismerését, előrehaladását segítő szolgáltatás, szolgálat.

Ennek tudata felemelő érzés lehet számunkra, biztatást, ösztönzést, önbecsülést adhat valamennyi, a helyismereti tevékenységgel lelkiismeretesen, odaadóan foglalkozó könyvtárosnak.

(Hajdú-Bihar megyei könyvtári téka, 1996. 1. sz. 51–54. p.)

A magyarországi helyismereti tevékenység vázlatos története

Mielőtt mondandóm lényegére térnék, indokoltnak látszik egy részben historiográfiai, részben metodikai probléma felvetése. Széles körben tapasztalható tény, hogy a lokális információk iránti érdeklődés napjainkban igencsak felélélnkült, ezért bizonyára sokan elgondolkodtak már azon, vajon hogyan jutott el a hazai könyvtárak helyismereti tevékenysége napjainkig? Mikor és hogyan kezdődött ez a folyamat? Melyek voltak az út fontosabb állomásai, miként formálódtak a gyűjtés, a feltárás és a publikálás szempontjai stb. stb.

Régóta sejtem és mostani bűvárkodásaim is arról győztek meg, hogy ezekre az izgalmas és tovább sorjázható kérdésekre egyáltalán nem könnyű válaszolni. Különösen a kezdeti időszakról tudunk keveset, és ennek időtartamát – egy-két szerencsés város és a főváros kivételével – kitolhatjuk a második világháború, sőt a negyvenes évek végéig. Ezt bizonyítja az a próbálkozásom is, amelynek során megkértem a megyei könyvtárakat és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárat, hogy a helyismereti munka megyei, illetve fővárosi történetével kapcsolatos közleményekről állítsanak össze címjegyzéket, és ha lehetséges, a fontosabb cikkeket fénymásolatban is juttassák el hozzám. Ezúton is szeretném megköszönni a segítséget, a sok-sok információt és dokumentumot. A listákból és a különféle másolatokból az derült ki, hogy az utóbbi négy-négy és fél évtized fejleményeiről viszonylag sok forrásértékű iromány maradt fenn, néhány figyelemre méltó feldolgozás is született, ugyanakkor a második világháborút megelőző és közvetlenül követő időszakról jóformán alig találtam a küldeményekben – a már említett kivételeket leszámítva – érdemi adatokat. Az általam korábban megismert és most átnézett történeti publikációkból és forrásokból sem bővíthető számottevően az anyag. Az információszegénységnek vélhetően több oka van, ezek közül kettőt máris megnevezhetünk. Az egyik ok alighanem az, hogy a hajdani korokban a könyvtárak életében ez a terület általában háttérbe szorult, sok helyen és sokáig szinte nem is tudatosult, ennél fogva a korabeli feljegyzésekben, jelentésekben, katalógusokban stb., valamint az egykorú sajtóközleményekben, vagyis a ma kútfőként használható dokumentumokban eleve ritkán fordulnak elő a helyismereti–helytörténeti gyűjtő, feltáró és bibliográfiai tevékenységre vonatkozó kitételek, utalások, netán elemzések. A hiány másik oka historiográfiai természetű: az egyébként is hézagos és esetleges könyvtártörténeti vizsgálódások nem részesítették kellő figyelemben a helyismereti feladatok vállalását, végzését, és rendkívül csekély az ún. célirányos, kifejezetten e szűkebb tárgykörre irányuló kutatások száma. Noha az ötvenes évek elejétől-közepétől a rendelkezésünkre álló források köre tágabb és a történeti dolgozatok is ki-kitérnek témánkra, az utóbbi évtizedekből is sok-sok apróbb részlet lappang a különböző levéltári és irattári aktákban, az újságok hasábjain, s jó néhány or-

szágos vetületű fejlemény, probléma is homályban van még: pl. tisztázatlanok a mindenkori könyvtár-politikai megfontolások indítékai, alig ismerjük a könyvtárak helyismereti–helytörténeti munkájával kapcsolatos társadalmi elvárások konkrét tartalmának változásait, a nemzeti és a helyismereti bibliográfia összefüggéseit az egyes periódusokban stb.

Rajtunk is, sőt elsősorban rajtunk, a helyismerettel foglalkozó könyvtárosokon múlik, hogy a jövőben, remélhetőleg már a közeljövőben kedvezően változzon a ma még igen csak sok fehér folttal éktelenkedő történeti kép. E törekvésünkben nyilván segítségünkre lesznek az országos szaksajtó és a megyei könyvtári lapok szerkesztői, munkatársai. Különösen szép feladat lenne a könyvtár szakos egyetemi és főiskolai hallgatók – mindenekelőtt a levelező tagozaton tanulók – számára, hogy egy-egy szakdolgozat vagy szeminárium dolgozat témájaként a helyismereti tevékenység múltjának jobb megismerésére mélyfúrásokat végezzenek, felszínre hozzanak rejtőző tényeket, rekonstruáljanak régi állományrészeket, bemutassanak részfolyamatokat stb. S ha már álmodozunk, álmodjunk nagyot: egyszer talán egy átfogó történeti monográfia is napvilágot láthat...

A magyarországi helyismereti tevékenység története tehát részleteiben még feltáratlan. Mindazonáltal az eddig megjelent tanulmányok, folyóirat- és hírlapcikkek, továbbá a jelenleg hozzáférhető források megállapításai és szörványadatai alapján e könyvtári munkaág hazai fejlődése fő vonalaiban felvázolható. Erre szeretnék kísérletet tenni és áttekinteni a fontosabb szakaszokat és a kiemelkedő állomásokat.

A helyismereti munka kezdetei

Országunkban a lokalitás iránti érdeklődés és annak felkeltése, a helytörténeti emlékek és a néphagyományok összegyűjtése mintegy kétszáz éve, a felvilágosodás hatására és a nemzeti mozgalom hajnalán kezdődött. *Bél Mátyás* és követői teremtették meg a XVIII. század közepén, második felében a hazai honismereti, ország- és tájismertető irodalmat.¹ Ekkorra tehető e tárgy körnek az iskolai tananyagban való megjelenése is. *Losontzi István* híres, először 1771-ben közzétett és azután hosszú évtizedeken át használt *Hármas kis tükör* c. elemi iskolai tankönyvében már a szülőföld iránti szeretet felébresztésének és erősítésének szándékával verselte meg a vármegyék, városok jelesebb helyeit.² Az 1777-ben kiadott királyi rendelet, a Ratio Educationis a gimnáziumok első évében előírta az iskolaváros nevezetességeinek és az adott megye földrajzának tanítását.³ A szülőföld- és lakóhelyismeret a későbbi évtizedekben is tantervi követelmény maradt, amiből arra következtethetünk, hogy – bár közvetlen bizonyíték egyelőre nincs rá – a gimnáziumok és a városok nagyobb elemi iskoláinak könyvtáraiba, a dualizmus korában pedig a polgári iskolák tanári gyűjteményeibe bekerülhetett néhány, az oktatást támogató helytörténeti–helyismereti kiadvány. Nem érdektelen szóvá tenni, hogy a protestáns kollégiumokban már korábban, feltehetően a XVII. században kialakult az a szép szokás, hogy a professzorok és az egykori diákok megjelent műveik egy példányát, netán kézírataikat az alma maternek ajándékozták.⁴ Tehát a mai értelemben vett helyismereti gyűjtés kezdeti, első indítéka az iskolai oktatás, tágabban az iskolai élet volt.

A második motívum későbbi keletű, nagyjából a múlt század második felére, még inkább utolsó harmadára datálható. A polgárosodás és a nemzeti gondolat felélénkülésének, a patriotizmus új tartalommal telítődésének következtében kibontakozott, majd fellendült a helytörténeti kutatás és ennek az áramlatnak a sodrában alakult ki a helytörté-

neti–helyismereti dokumentumok tudatos könyvtári gyarapítása. A kiegyezést követő eufórikus hangulatban mozgalom indult megyei, városi és tájmúzeumok alapítására, a történelmi, régészeti emlékek felkutatására, összegyűjtésére. E mozgalom élére a Magyar Történelmi Társulat állt, s támogatta azt a Magyar Tudományos Akadémia is. A tervezetet a kiváló régész, *Rómer Flóris* készítette 1871-ben. Egyebek között a következőket írta: „*Különös figyelmet kellene egy olyan könyvtári osztályra fordítani, mely mindazt egybefoglalná a mi akármily nyelven s akárhol a városról írásban vagy nyomtatásban megjelent; ide értendők az eredeti vagy másolt okmányok és egyéb történeti becsű iratok. Gondot kellene fordítani a fővárosban megjelent könyvekre, a ponyva-irodalomra, mindenféle hirdetésekre, jelentésekre, naptárakra, hírlapokra stb.*”⁵ A hetvenes, majd a nyolcvanas években, néhol – kissé megkésve – a századfordulón a lelkes lokálpatriótákból és történetbúvárokból verbuválódott történelmi és régészeti egyesületek, egyéb kulturális társaságok, közigazgatási intézmények, valamint műkedvelő magán-személyek számos helyi múzeumot létesítettek és a *Századok* c. folyóiratban közölt korabeli híradások tanúsága szerint igyekeztek a rómeri elvek szem előtt tartásával, bár kellő pénzügyi bázis híján meglehetősen esetlegesen gyarapítani a könyvtári részlegeket is (pl. Temesvárott Banatica és Temesvariana néven). A nyomtatott és írott dokumentumokat azonban csak a kutatók és az adományozók használhatták, hiszen ezeket voltaképpen múzeumi tárgynak, műkincsnek tekintették.⁶ A múzeumi szemlélet jellegzetes példája Bars vármegye 1891-ben kelt szabályrendelete a régészeti és történelmi emlékek védelméről. A közgyűlés kimondta: e célra könyvtárt és múzeumot állít, amely „*megszerzi vármegyéje kitűnő férfainak műveit, életrajzát, arcképét, megóvjá az elpusztulástól a vármegye történeti emlékü romjait, műemlékeit, emlékjeleit, felkutatja a vármegyében található régiségeket, történelmi emlékeket, kiadványokat, nyomtatványokat, nemesi címereket, pecséteket s azoknak megoltalmazásáról gondoskodik.*”⁷ A múzeummal közös szervezeti keretben kezdte meg működését 1883-ban a Somogyi Károly esztergomi kanonok által adományozott szegedi Somogyi-könyvtár is, ahol szinte azonnal hozzáfogtak a helyi kiadványok és a lokális tartalmú könyvek beszerzéséhez.⁸ A múzeumi könyvtárak egy része a múlt század végén, e század elején az ún. nagyközönség előtt is megnyílt, nyilvános könyvtár lett, de a helyismereti–helytörténeti anyag többnyire továbbra is kutatói segédeszközként funkcionált.

A múzeumok könyvtári osztályaival lényegében egyszerre, de azokat időben némileg megelőzve felbukkant a helyismereti–helytörténeti gyűjtés egy másik alternatívája is. 1870-ben Pest városa statisztikai hivatalt létesített – ez később az egyesített főváros, Budapest intézménye lett –, és ennek vezetője, *Kőrösy József* a statisztikai és társadalomtudományi dokumentáció céljából a szakkönyvtárban őrizte a város fejlődéséről információkat nyújtó XVII–XIX. századi munkákat, és több mint két évtizeden át a városi, majd fővárosi előljáróság ide rendelte az őt megillető köteles példányokat is.⁹ Ez a megoldás azonban egyedi próbálkozás maradt, mert más magyarországi városokban hasonló hivatalt nem szerveztek.

A helytörténeti könyvtári dokumentumok gyűjtésének harmadik modellje a kilencvenes években formálódott, a levéltárakhoz kapcsolódóan. A honfoglalás millenniuma nagy lendületet adott a helytörténeti–helyismereti kutatásnak – kiemelkedő terméke ennek a mindmáig sűrűn forgatott, *Borovszky Samu* által szerkesztett *Magyarország vármegyéi és városai* c. sorozat –, számos megye és város újjászervezte a levéltárát vagy éppen újat alapított. Némelyik helyen a helytörténeti irodalmat is igyekeztek beszerezni. Két példát közelebből ismerünk. A fővárosban *Toldy László* főlevéltáros már 1893-tól,

tehát az alapítás évétől törekedett – meglehetősen következetességgel – a „*Budapest története szempontjából fontos*” művek megőrzésére, mindenekelőtt az immár ide irányított és 1897-ig kapott helyi köteles példányokra támaszkodva. Ily módon „*históriailag [...] úttörő szerepet vállalt és töltött be, [...] és a kilencvenes évektől 1903-ig valóban létrehozta a ma már európai viszonylatban tekintélyes Budapest Gyűjtemény csíráját.*”¹⁰ Győrben a millennium esztendejében jött létre a városi levéltár, majd két évvel később megkezdtek az iratok és a könyvtári anyag különválasztását, s az utóbbi keretében *Sefcsik Ferenc* levéltáros megvetette a helyismereti gyűjtemény alapjait.¹¹ A huszadik század első éveiben aztán a levéltári szakkönyvtárak zöméből is nyilvános könyvtár lett.

A nyilvános közgyűjtemények központi irányító szerve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége volt. Ma még csak utalásszerűen ismerjük egyik, számunkra igazságszerűen érdekes kezdeményezését: 1900-ban szorgalmazta, hogy néhány nagyobb városban gyűjtsék össze a helyben és az érintett megyében megjelent nyomtatványokat. Az akció Szombathelyen komoly eredményt hozott,¹² és feltételezhető, hogy a szándék másfelé is kedvezően befolyásolta a lokális dokumentumok iránti könyvtári érdeklődést. A Főfelügyelőség rendszeresen beszámolt a hatáskörébe tartozó intézmények tevékenységéről, 1907-től a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* c. folyóiratában. Az 1912. esztendőről szólva három múzeum vezetője tartotta fontosnak jelentésében feltüntetni, hogy helyi jellegű nyomtatott anyagot is beszereztek könyvtárukba: Debrecen, Keszthely és Nagybánya.¹³ Alighanem közelebb járt az igazsághoz *Szabó Ervin*, aki szerint „*majd minden nyilvános könyvtárban van a helyi (lokális) irodalomnak ha kis gyűjteménye is...*”¹⁴ Valószínűleg több könyvtárkezelő osztotta a hódmezővásárhelyi *Székely János* véleményét, aki 1912-ben az alábbiakat írta az öt évvel azelőtt megnyílt városi könyvtár-ról: ennek „*kötelessége mindazokat a nyomtatásban kiadott könyveket, füzeteket és nyomtatványokat is összegyűjteni és megőrizni, amelyek a város kulturális, közgazdasági és közigazgatási életére vonatkozólag adatokat tartalmaznak. Az ide tartozó művek azonban a közkönyvtárban részletesebb szakcsoportokba osztva külön volnának kezelendők, mivel ezekre, rendeltetésük szerint, ritkábban van szükség, a művelődés általános terjesztésére alkalmatlanok s a bűvárkodó szaktudóst vagy történetírót kivéve [...] az olvasóra érdeklődéssel nem bírnak.*”¹⁵ Más források is arra vallanak, hogy ekkor már elég általános a felismerés: a nyilvános (akár múzeumi, akár önálló) könyvtárakban szükség van a helyismereti dokumentumokra, de változatlanul a megőrzés és a kutatói igények kielégítésének szándéka dominált. Az egykorú közlemények arról is árulkodnak, hogy a gyarapítás ritkán volt rendszeres, a kezeléssel összefüggő feladatokat pedig kevesen tudták szakszerűen ellátni.

Az első helyismereti különgyűjtemény Budapesten szerveződött, a Fővárosi Könyvtárban. Mivel ennek története részleteiben ismert, elegendő a legfőbb mozzanatokra utalni. Amikor a közgyűlés 1903. január 21-én határozatot hozott a fővárosi nyilvános könyvtár megalapításáról, egyik célként fogalmazta meg „*a fővárosra vonatkozó mindenemű irodalmi termékeket gyűjteni.*”¹⁶ A döntés nyomán egyesítették az imént említett statisztikai és levéltári (közigazgatási) szakkönyvtár állományát. Az új, immár nyilvános és 1904. október 15-én megnyitott intézmény¹⁷ vezetője, a kiváló könyvtárelméleti gondolkodó és gyakorlati szakember, *Szabó Ervin* világosan látta a helyismereti gyűjtemény jelentőségét, és irányításával nagy gondot fordítottak a várostörténeti és városismereti irodalom beszerzésére és feldolgozására. Sikerült elérnie azt is, hogy a Fővárosi Házinyomda termékeiből két-két példányt ingyen kapjanak. A könyvtár kezdte el először hazánkban a lapkivágatok – vagy ahogy itt nevezték: újságszelvények – gyűjtését is. Majd 1913-ban, a könyvtár tel-

jes átszervezése során – angol mintára – külön osztályként kialakították a Budapest Gyűjteményt, amely 1914. május 1-jétől már külön olvasóteremben és külön raktárrészzel, külön munkatársakkal állt az olvasók rendelkezésére.¹⁸ Kiemelkedő állomás ez, mert a későbbi évtizedek alatt páratlan mennyiségű és roppant értékű, rendkívül differenciált dokumentumanyag gyűlt össze, jórészt sikerült biztosítani ennek feltártságát, a kiadványok egész sora látott napvilágot, az állományt nagyon-nagyon sok kutató, diák, érdeklődő használta. Tehát az ország legrégebb és legnagyobb, módszertani szempontból is mindmáig példaadó helyismereti műhelye.

Csekély mértékű a korabeli könyvtártani irodalom művelőinek érdeklődése a helyismeret akkor még kialakulatlan, voltaképpen alig-alig létező problémaköre iránt. Szabó Ervin cikkeiben is csak egy-két érintőleges megjegyzéssel találkozunk. Jellemző tény, hogy az 1907-ben megrendezett pécsi szabadtanítási kongresszusnak a népkönyvtárakról folytatott igen heves vitájában *Ferenczi Zoltán*, a budapesti tudományegyetem könyvtárának igazgatója, a téma egyik előadója mindössze egy félmondat erejéig utalt – ha egyáltalán annak szánta – a lokális irodalomra: „*a népkönyvtár a maga jól megválogatott olvasmányaival elő akarja mozdítani a szülőfaluhoz, szűkebb hazához ragaszkodást...*”¹⁹ Arról viszont, hogy ezt miként képzei megvalósítani, egy szót sem ejtett, sem ő, sem más. A hivatalos könyvtárpolitikához közel álló másik kiválóság, *Gulyás Pál* első megnyilatkozásaiban helyeselte a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának szigorúságát a népkönyvtárak helyismereti állományrészének megválogatásában: „*Nagy óvatossággal jár el az ún. szűkebb hazát ismertető művekkel szemben, mert ezek hibás tartalommal és képek nélkül inkább elidegenítenének; de annál nagyobb figyelemmel van az egyes helyek jól megírt történelmével, vagy kiváló egyéneivel foglalkozó művekre.*”²⁰ Híres, 1910-ben közzétett címjegyzékében ajánlásait szinte kizárólag a szépirodalmi művekre korlátozta, ezeket a hazánk területén lejártszódó alkotásokat – német példát követve – földrajzi csoportosításban sorolta fel. Indokolta is eljárását: „*E rész elsősorban a könyvtárkezelőket tájékoztatja afelől, hogy a jegyzékbe fölvetett művek közül melyek jöhetnek elsősorban tekintetbe akár helyi színezetüknél, akár az író származásánál fogva, akkor, amikor könyvtárát a sajátos helyi viszonyoknak megfelelően akarja fejleszteni, kiegészíteni. De jó szolgálatot tehet az olvasóknak is, akik – tapasztálás szerint – majd mindig rendkívül érdeklődnek a saját, szűkebb értelemben vett hazájukhoz fűződő mondák és történetek iránt.*” Ugyanakkor az ismeretterjesztő részben csaknem teljesen mellőzte a helyi vonatkozásokat, csupán a Föld- és néprajz magyarországi alfejezetében említ meg néhány helyismereti témájú művet.²¹ Őt később is foglalkoztatta ez a kérdés. Pár évvel ezelőtt *Sonnevend Péter* hívta fel a figyelmünket arra, hogy *Gulyás Pál* az 1917-ben írt *Könyvtári problémák* c. tanulmányának – amely ugyanabban az esztendőben könyv alakban is megjelent – egyik fejezete *A helyi vonatkozású irodalom a vidéki közkönyvtárakban* címet viseli és ebben ma is aktuális gondolatok olvashatók.²² Valóban érdemes újból kézbe venni a könyvecskét és tüzetesebben tanulmányozni a szóban forgó részletét. Ezúttal csak néhány lényeges elemének felidézése szorítkozhatunk. Túllépve a népkönyvtári szinten és kifejezetten a városi köz- és főiskolai gyűjteményekre gondolva, *Gulyás Pál* immár határozottan kijelentette: „*Nagyobb vidéki könyvtáraink egyik legfontosabb feladatát a helyi irodalom lehető teljes felgyűjtésében látjuk.*”²³ Ezt olyannyira komolyan vette, hogy feltételezte: adott esetben a nemzeti könyvtár lemond a hungarikumok egy részéről és a lokális jelentőségű, efemer értékű kiadványokat a helyi könyvtárak hatáskörébe utalja. A gyarapítás elsődleges forrását az ügyészségi, sajtórendészeti köteles példányok átengedésében jelölte meg, de számí-

tott „*a helyes értelemben vett lokálpatriotizmus*” segítségével is.²⁴ A helyi irodalom decentralizálását három fokozatban javasolta megvalósítani: regionális, megyei és városi szinten. Nyolc régiót jelölt meg; pontosabban kilencet, mert a budapesti és a pestvidéki nyomtatványokat a Fővárosi Könyvtárra bízta. A további központok közül kettőt egyetemi (Debrecen és Pozsony), kettőt múzeumi (Kolozsvár és Kassa), négyet városi (Győr, Szeged, Temesvár, Fiume) könyvtárban képzelt el. Ezek az intézmények tulajdonképpen hármaskörrel látnának el: a régióra, a megyére és saját városukra vonatkozóan gyűjtenék a dokumentumokat. A megyeszékhelyek könyvtáaira kettős feladat várt: a megyei és a városi szerepkör betöltése. A többi városi könyvtár csak a település irodalmára figyelne. A lokális állomány gyűjtőkörét feltűnően tágra határolta körül: a könyvek, időszaki kiadványok, aprónyomtatványok mellett a cikkek különlenyomatait és lapkivágatait, a képes levelezőlapokat, fényképeket és metszeteket is megnevezte, sőt a jelentősebb helyi írók műveit is megemlítette.²⁵

A trianoni trauma hatására a megmaradt és az elcsatolt országrészekre fokozott politikai figyelem irányult, ezért a helytörténeti–helyismereti kutatást és bibliográfiai tevékenységet államilag is támogatták. Meglehetősen népszerűek voltak a többnyire üzleti vállalkozásként közrebocsátott megye-, város- és községmonográfiák, illetve ezek sorozatai.²⁶ A helyi információkat leginkább az egyébként igencsak egyenetlen színvonalú helytörténetírás, aztán a táj-, nép- és falukutatás különböző irányzatai, a közigazgatás-tudomány és a szociográfiai vizsgálódások igényelték.²⁷ Ezeknek az intézményes formái is létrejöttek, amelyekben és néhány lelkes magánszemély erőfeszítései nyomán jeles bibliográfiák születtek. Közülük *Bodor Antal* sokat vitatott, ám sokkal gyakrabban forgatott, 1944-ben közreadott helyismereti könyvészete emelendő ki.²⁸

A sok-sok nehézséggel és bizonytalansággal küszködő, jórészt ekkor is múzeumi keretben rekedt városi közkönyvtárak jelentékeny hányada ezekben az évtizedekben nem tudott vagy nem akart intenzíven bekapcsolódni a helyismereti információközvetítés folyamatába, a falusi népkönyvtárakban pedig fel sem vetődött ennek igénye. Öröndetes kivételek azért ekkor is akadtak. Elsősorban a Budapest Gyűjtemény, amely a székesfőváros vezetésének jóvoltából kedvező helyzetbe került, az 1931. április 21-én átadott Wenckheim-palotában is a legszebb termet kapta meg. A könyvtár igazgatósága az önálló és igen tekintélyes beszerzési keretből főleg régi, értékes kiadványokat vásárolt, ugyanakkor az egyidejű aprónyomtatványok és az emigráns irodalom gyűjtését elhanyagolta. Sikeresnek bizonyult az állományra alapozott bibliográfiai és tanulmányosorozat elindítása.²⁹

Elismerésre méltó, tudatos gyarapító munka folyt még egy-két városi és a pécsi egyetemi könyvtárban, bár helyismereti különgyűjteményt (*Monumenta Jaurensis* néven) csak Győrben szerveztek a harmincas–negyvenes évek fordulóján. Megálmodója és létrehívója, *Bay Ferenc* így számolt be erről: „*Ez a gyűjtemény magában foglalja mindazokat a műveket, melyek városunk múltját, intézményeit, művelődésének történetét és mai állapotát, szellemi és gazdasági életét ismertetik. Helyet kap benne a történetírás, földrajz és a statisztika, valamint a napi sajtó és minden győri folyóirat.*”³⁰ Volt olyan könyvtár is, mint a miskolci, ahol a minimális dotáció miatt „*csak az általánosan használt kézikönyvek és a Miskolcon kiadott, vagy a városra és a megyére vonatkozó könyvek gyűjtését*” vállalhatták.³¹ A széles látókörű, tudományosan felkészült könyvtárosok – például a szombathelyi *Pável Ágoston*, a debreceni *Ecsedi István*³² vagy *Bay Ferenc* – helyismereti munkássága a mai utódok számára is minta, sok tanulságot kínáló örökség lehet.

Figyelmet érdemel az a tény is, hogy a két világháború közötti magyar tanügyigazgatás az adott történelmi helyzetben a nemzetevelés eszményének jegyében erőteljesen szorgalmazta a középiskolákban (főleg a gimnáziumokban) a lokális értékek felkutatását és megismertetését. Ennek megfelelően bővült az iskolai könyvtárak gyűjtőköre, illetve a korábbi törekvések újabb megerősítést nyertek.³³ Kisfaludi Sándor szerint a régi középiskolai tanári könyvtárakban „tekintélyes állományrész képviselte a ma helytörténetinek minősülő irodalmat, ezért például a helyi sajtó majd mindegyik könyvtárban fellelhető.”³⁴ Amíg és ahol a városi közkönyvtárak nem jöttek létre, vagy nem foglalkoztak a helyismereti dokumentumok gyarapításával, részben a gimnáziumi (vagy más középiskolai) könyvtárak pótolták ezt a hiányt. A szakirodalomból ismert olyan példa is, mint a pápai: az ottani református kollégium könyvtárában 1931-ben Papensia néven helyismereti gyűjteményt különített el Pongrácz József könyvtáros tanár a városról szóló kiadványokból és az iskolatörténeti dokumentumokból. A máig élő gyűjteménybe a kollégiumi diákok és tanárok alkotásai, levelei, a Pápán született vagy odakötődő írók művei, az intézményre és a városra vonatkozó írott és nyomtatott anyag, valamint képzőművészeti emléktárgyak kaptak helyet.³⁵

A második világháború végén, még inkább az egyházi iskolák államosításakor a középiskolákban őrzött helytörténeti anyag egy része megsemmisült, a gyarapítás esetlegessé vált vagy teljesen megszűnt, a nagy számban létesített új tanintézetek pedig nem tekintették feladatuknak ezeknek a helytörténeti dokumentumoknak a gyűjtését, őrzését. A szocialista kísérlet elején az iskolai tantervekből is kikopott a szülőföld- és lakóhelyismeret, s ezt az oktatáspolitikai által preferált szakköri mozgalom csak részben ellensúlyozhatta.³⁶ Az ún. fordulat éve után a politikai-ideológiai légkör, a népművelési szemlélet túlhajtása nem kedvezett a közkönyvtárak egyre halványuló, mindinkább háttérbe szoruló helyismereti tevékenységének sem. Eklatáns példája ennek a Budapest Gyűjtemény, amelyet az ötvenes évek elején „a tömegektől való elzárkózásra” hivatkozva fokozatosan elsorvasztottak, majd 1952-ben beolvastották a nyilvános (vagyis az olvasó-) szolgálatba.³⁷

A helyismereti tevékenység kibontakozása

Mindazonáltal az ötvenes évek közepétől a magyarországi könyvtárak helyismereti tevékenységében új szakasz kezdődött. A tényleges okok pontos elemzése még hátra van, a jelesebb események és az eredmények azonban máris számba vehetők. Az előzmények az évtized elejére nyúlnak vissza. Először két egyetemi könyvtár – a szegedi és a debreceni – kezdeményezte az ún. tájanyag feltárását. Az utóbbi 1951-ben hozzáfogott a tiszántúli bibliográfia előkészítéséhez, amelynek három évvel később Módos László által kidolgozott, nagyon igényes, átfogó, bár kissé túlméretezett tervezete jó ideig az elméleti-módszertani viták alapja, kiindulópontja volt.³⁸ 1953-ban a megyei könyvtárak kötelezően előírt működési szabályzata (és egy központi útmutató) az előző hónapokban megszervezett intézmények feladatául szabta a helytörténeti anyag és a megyére vonatkozó kurrens irodalom teljességre törekvő gyűjtését³⁹; e munka azonban a megfelelő személyi és tárgyi feltételek hiányában általában nagyon nehézkesen indult, illetve több helyen ekkor még meg sem indult. Néhány, részben a korábbi múzeumból kivált, önállósult városi, járási, sőt egy-két nagyközségi könyvtár viszont tovább folytatta, újjáélesztette vagy éppen elkezdte a helyismereti művek gyarapítását (pl. Bácsalmáson, Kiskunhalason és természetesen a szegedi Somogyi-könyvtárban).⁴⁰

Mélyebb vizsgálódást igényelne annak felderítése, hogy a *Nagy Imre-féle* politikai nyitás és a nemzeti eszme újbóli előretörése hogyan hatott a helyismereti–helytörténeti törekvésekre. Valószínűleg hatott, mert 1955-ben szinte áttörésszerű változást regisztrálhatunk. Az eleinte sok-sok zökkenővel terhelt és az országos vagy helyi vezetők, művelődéspolitikai irányítók részéről gyakran ellenérzéssel fogadott próbálkozások, valamint a többnyire szakképzetlen vagy tapasztalatlan könyvtárosok támogatására 1955-ben több cikk és egy kis módszertani tanácsadó füzet is megjelent, küszködve a terminológiai bizonytalanságokkal is (pl. egyesek a helyismeret, mások – szovjet példát követve – a tájismeret kategóriáját használták). Szorgalmazták a megyei, járási és – némelyek – a kisebb népkönyvtárak, továbbá a fővárosi kerületi könyvtárak helyismereti gyűjtő és feltáró tevékenységét.⁴¹ Hangsúlyozták annak szerepét a hazafias nevelésben és tudományos hozadékát, rámutatva, hogy a könyvtár tudományos műhelyként is működhet.⁴² A tájbibliográfiák kérdéséről országos ankétot rendeztek,⁴³ a *Könyvtári Tájékoztató* c. folyóirat elkezdte a külföldi tapasztalatok megismertetését,⁴⁴ a *Könyvtári elnevezések és meghatározások* c. szabványba bekerült a helyismereti bibliográfia és katalógus fogalma.⁴⁵ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban szintén ekkor, 1955. július 1-jétől lett újra önálló osztály a Budapest Gyűjtemény. Ettől kezdve nagy erőket mozgósított az előző évben kapott megbízás, a mindmáig legnagyobb hazai helytörténeti–helyismereti könyvészeti vállalkozás kivitelezésére, a *Budapest történetének bibliográfiája* c. hatalmas opus összeállítására.⁴⁶ Rövid időn belül a szakterület elsőszámú módszertani központjává vált, felhalmozott tapasztalatai jelentékeny mértékben hozzájárultak a többi könyvtár helyismereti munkájának kibontakozásához.

A lendület az évtized második felében sem tört meg, bár a leküzdendő akadályok nem hárultak el. Néha még el kellett viselni a narodnyikizmus érthetetlen vádját is. Ugyanakkor szaporodtak a biztató jelek: néhány megyei könyvtár túljutott az alapozás stádiumán, 1957-ben megkezdődött a megyei sajtóbibliográfiák kiadása, ugyancsak ebben az esztendőben hirdették meg először a lokális pályatételeket rendszeresen kiíró országos középiskolai tanulmányi versenyeket, 1959-ben vb-elnöki határozat kötelezte a fővárosi szerveket kiadványaik és nyomtatványaik átadására a Budapest Gyűjteménynek, az ötvenes évek végén tanácsai kezelésbe vették a népkönyvtárakat, a politikai évfordulók ráirányították a helyi tanácsai és pártvezetés figyelmét a lokális gyűjtemények és információk fontosságára, 1960-ban a művelődési miniszter a helyi nyomdak termékeiből köteles példányt rendelt a megyei könyvtárak számára stb.⁴⁷ Lényegében az előző esztendők gyakorlatát foglalta jogszabályba a művelődésügyi miniszter 164/1958. számú utasítása, amely három egyetemi könyvtárt (a szegedit, a pécsit és a debrecenit), a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárt és a miskolci megyei könyvtárt tájkönyvtári funkciókkal bízta meg, és ezt a feladatot a többi megyei könyvtár is megkapta saját területére vonatkozóan. A többféleképpen is értelmezhető rendelkezés bizonytalanságot szült és párhuzamosságokat eredményezett, mert nem vált világossá, ki a felelős a helyismereti gyűjtésért.⁴⁸

Az összehangolás érdekében az 1961-ben megtartott gödöllői országos bibliográfiai értekezlet ajánló bibliográfiai és helyismereti munkabizottsága javasolta, hogy a kulturális kormányzat szabályozza a könyvtárak helyismereti tevékenységét, „*hogy a kurrens helyi vonatkozású dokumentumok folyamatos gyűjtése már 1962. január 1-ével mindeütt beindulhasson. Ehhez a munkához biztosítani kell a személyi feltételeket és részletes útmutatóval egységes gyakorlatot kell kialakítani. Mielőbb meg kell kezdeni a retrospektív bibliográfiai munkálatokat.*” A téma előkészítő anyaga megpendítette a járási és a fa-

lusi könyvtárak bevonását is a gyarapításba. A jelenlévők viszont arra gondoltak, hogy a gyűjtést és a feldolgozást a megyei könyvtárak végezzék: „*A helyismereti gyűjtemény létrehozása és feltárása a megyei könyvtárak elsőrendű feladata. Ebből a célból nemcsak a saját állományuknak helyismereti részéből kell készíteniük kartoték rendszerű bibliográfiát, hanem teljességre törekvően fel kell dolgozni a megyére vonatkozó, másutt megtalálható dokumentumokat is.*” A tájkönyvtárak pedig a szervezéssel és a módszertani segítségnyújtással foglalkozzanak.⁴⁹ A merev elhatárolás nem volt célszerű és a gyakorlatban is kivihetetlennek bizonyult. A szabályozás ötlete viszont hamarosan megvalósult. Az értekezlet távlatos szakmai ajánlásai nyomán egyébként egy ideig a helyismeret feltáró, bibliográfiai funkciója került előtérbe: néhány megyében megindult a kurrens cikkek katalogizálása, kísérlet történt az együttműködésre, a vitákban jó néhány alapelvet tisztáztak stb.

A hatvanas évek elején megérlelődtek az újabb előrelépés társadalmi feltételei: kitelebýesedett az újraéledt honismereti mozgalom, megélnékült a helytörténetírás, az oktatási reform ismét kötelezővé tette a helyi információk tanítását és a tanulók megfigyeléseinek, olvasmányainak megbeszélését stb. Ekkoriban jelentkeztek először nagyobb mennyiségben a helyismereti információkkal kapcsolatos igények, és ekkor szilárdult meg az a felfogás is, hogy a helyismereti gyűjtő és bibliográfiai munkát a megyei könyvtárakra kell alapozni.

A társadalmi szükségletre időben válaszolt és mintegy legalizálta az akkori törekvéseket a művelődésügyi miniszter 146/1964. számú utasítása. A 20/g. és a 39. pont egyértelműen előírta, hogy a megyei könyvtárak kötelessége a helyismereti tevékenység, közelebbről a dokumentumok gyűjtése, feldolgozása és a helytörténeti kutatás segítése. Kimondta azt is, mit kell beszerezni: „*a megye területén [...] megjelent, továbbá a megyére vonatkozó kiadványokat, ide értve a folyóiratokat és egyéb sajtótermékeket (met-szeteket, térképeket, aprónyomatványokat stb.) is.*”⁵⁰ Az idézett passzussal ismét a gyűjtésre helyezte a hangsúlyt. Tulajdonképpen ekkor, a jogszabály közzétételével zárult le az a fejlődési szakasz, amikor kialakult a hazai helyismereti tevékenység fő elemeiben ma is létező szerkezete, ahol egy-egy megyében (és a fővárosban) e munkaterület elsődleges bázisa, centruma a megyei (a fővárosi) könyvtár.

A megyei könyvtárak többsége a hatvanas évek derekán már képes volt e feladattal is megbirkózni, sőt – mint előbb szó esett róla – számos helyen már évekkel azelőtt megkezdtek a gyarapítást és a feltárást. Az utasítás megerősítette ezt a szándékot; megszüntette a feszítő bizonytalanságokat, jogi biztosítékot teremtett, háttérbe szorította a szakmai és ideológiai kételyeket, és ily módon előmozdította a munka beindítását a többi könyvtárban is. Több intézményben ekkor alakították ki a helyismereti különgyűjteményt. A jogszabály támaszul szolgált azon városi és járási könyvtárak helyismereti tevékenységének is, amelyek vagy korábban kezdték el ezt, vagy ekkor szánták el rá magukat (pl. Kazincbarcikán, Sárváron, Tapolcán, Barcsón, Sarkadon, Baján, Vásárosnaményben stb.).⁵¹ Sokat segített a helyes módszerek elterjedésében *Takács Miklós* 1968-ban közreadott útmutatója, *Csomor Tibor* pár évvel később keletkezett, terjedelmes honismereti bibliográfiája és *Péter László* szép számmal megjelent, éles szemre valló kritikája. Az állomány hézagainak pótlására pedig az Országos Széchényi Könyvtár 1969-ben elindított mikrofilmezési programja kínált igen jó esélyt. *Héthy Zoltán* a témakör 1953–1970 között megjelent közleményeinek bibliográfiáját állította össze 1971-ben. Lokális vonatkozásban is figyelemre méltó, hasznosítható megállapítások láttak napvilágot *Csűry István* kitűnő bibliográfiaelméleti dolgozatában, amely a gyűjtés és a feltárás problematikáját egyaránt vizsgálta. A

helyismereti tevékenység helyet kapott – persze inkább csak az említés szintjén – a korabeli felsőoktatási jegyzetekben és tankönyvekben is.⁵² Noha 1967-ben egy minisztériumi vizsgáló bizottság a szegedi Somogyi-könyvtárt elmarasztalta a „tudományos aspirációi” miatt,⁵³ egyre inkább megerősödött, majd általánossá vált a felismerés, hogy e területen a megyei könyvtár szakkönyvtári teendőket lát el, és egyedi jellegű információanyagának birtokában tudományos szintű teljesítményt nyújthat. A tudományos szakkönyvtári funkciót mintegy másfél évtizeddel később elismerte a kulturális kormányzat is, amikor – jórészt a helyismereti tevékenység színvonalát honorálva – hat megyei könyvtárt (és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárt) tudományos könyvtárrá minősített.⁵⁴

A helyismereti információk iránti érdeklődés növekedése, az igények tömeges jelentkezése, erőteljes differenciálódása és földrajzi kiterjedése egyre inkább megkövetelte, hogy a kisebb lakóhelyi közművelődési könyvtárak is folytassanak helyismereti tevékenységet, illetve ahol már volt ilyen, fokozzák annak intenzitását. A hetvenes évek elejétől a könyvtárügy irányító szervei és a megyei könyvtárak – mint hálózati központok – elsősorban az ún. B típusú városi és – az 1983. december 31-ig létező – járási, valamint a fővárosi és nagyvárosi fiókkönyvtárak bekapcsolódását szorgalmazták.⁵⁵ A Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1974-ben egy módszertani füzetet is közreadott.⁵⁶ Néhány lelkes kolléga a C típusú községi könyvtárakban is eredményesen próbálkozott a helyismereti dokumentumok gyűjtésével, feltárásával és forgalmazásával.⁵⁷ Bár a könyvtárakról szóló 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet és a végrehajtásáról intézkedő minisztertanácsi rendelet⁵⁸ nem említette a helyismereti funkciót, az 1976-ban megszavazott közművelődési törvény elismerte azt, a közművelődési könyvtárak feladatának tekintette a helytörténeti kutatás és a honismereti mozgalom segítését, a helyi hagyományok ápolását is.⁵⁹

Közművelődési könyvtárainkban a hatvanas évek második felében és különösen a hetvenes években – ez az időszak egyébként a hazai könyvtárügy egyik felfelé ívelő periódusa – sokrétű és többségében színvonalas helyismereti tevékenység bontakozott ki. A IV. könyvtárügyi konferencia előterjesztése joggal állapította meg: „*A helyismereti gyűjtemények számottevően fejlődtek, a rájuk épült szolgáltatások igen széles felhasználói kör igényeit elégítik ki.*”⁶⁰ Felgyorsult a gyűjtemények fejlesztése és létrehozása, a feltárás rendszerének kiépítése; gyarapodott a bibliográfiák és más kiadványok száma; elsősorban a megyei könyvtárak keresték a megfelelő szervezeti kereteket; három, igaz sikertelen kooperációs kísérlet is történt az országos sajtótermékek helyismereti feltárására; a korábbi idegenkedés, elszigetelődés után egyre több szó esett a közgyűjteményi és a határmenti együttműködésről stb.⁶¹ Számos helyen a gyermekkönyvtárak és a zenei részlegek is részt vállaltak a feladatokból.⁶² Közben felnőtt egy markáns könyvtárosgárda, amelynek tagjai már nemcsak odaadóan, hanem hozzáértéssel is végezték ezt a munkát. Noha gyakran felbukkant az egységesítésre, uniformizálásra való törekvés, a könyvtárak ellenálltak ennek a kísértésnek, és sokszínű, sokféle, a helyi igényekhez és lehetőségekhez alkalmazkodó, az egyéni ötleteket is kiteljesítő helyismereti tevékenység bontakozott ki. Vagyis nemcsak az objektív feltételek tértek el lényegesen, hanem indokolt különbségek mutatkoztak a tennivalók értelmezésében és a megoldások módszereiben is, pl. a helyi személyek és szerzők körének kijelölésében, a helyi nyomdatermékekhez és a kéziratokhoz való viszonyulásban, az aprónyomtatványok szelekciójában stb.

A korábban kezdeményező szerepet vállaló egyetemi könyvtárak sem hagyták abba helyismereti tevékenységüket, sőt a feltárásban még többet is produkáltak.⁶³ Néhány

újabb felsőoktatási könyvtár is felzárkózott melléjük. A nagy múltú és újonnan alapított iskolai könyvtárak egy része szintén ekkor kezdte el tudatosabb helyismereti gyűjtőmunkáját, a tanári és ifjúsági állományok összevonásával pedig a diákok számára is hozzáférhetővé vált a muzeális anyag.⁶⁴ Az újjáéledő egyházi könyvtárak némelyike is bekapcsolódott e munkába. Természetesen a helyi múzeumok és levéltárak segédkönyvtárjai is kimagasló értékű helytörténeti anyagot őriznek, hasznosítanak. A nagyobb, önálló szakszervezeti könyvtáraknak már az ötvenes–hatvanas években ajánlották az üzem történetére és a vállalat életére vonatkozó dokumentumok gyűjtését, és ezt a Szakszervezetek Országos Tanácsának elnökség 1980. szeptember 15-én kelt határozata ismételtén javasolta.⁶⁵

A vázolt periódusban komoly erőfeszítések történtek a gyarapítás és a feldolgozás, a bibliográfia- és az adattárszerkesztés stb. módszertani – és részben elméleti – kérdéseinek tisztázására. Egyebek között sikerült egy általánosan elfogadott definíciót is kimunkálni.⁶⁶ Bővült azoknak a könyvtárosoknak a köre, akik nemcsak az elvi, metodikai ötletek közzétételére, hanem a gyakorlati tapasztalatok rendszerezésére, elméleti általánosítására is vállalkoztak. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ összefogta, szervezte a kutatásokat, a különféle munkálatokat; felvetődött egy módszertani kézikönyv és egy bibliográfiai kalauz terve is.⁶⁷ A könyvtári szaksajtó következetesen helyt adott a témával foglalkozó közleményeknek.

Különösen jelentősek voltak azok az országos helyismereti tanácskozások, amelyeket eleinte a KMK egyedül, majd 1974-től a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Szakbizottságával együtt szervezett. Ezeknek a célja az elméleti problémák megvitatása, az orientálás, a továbbképzés és az újra és újra jelentkező (és megvalósíthatatlan) egységesítő szándék érvényesítése volt. Az évtized elején átfogó tematikával zajlottak (Szombathely – 1970. március 24–25., Eger – 1971. június 24–25., Miskolc – 1972. október 19–20.), aztán – éppen az utóbbi helyen jóváhagyott elképzelés jegyében – egy-egy részkérdést tűztek napirendre. Szegeden (1974. március 19–20-án) a megyei sajtóbibliográfiákról, Debrecenben (1974. augusztus 27–28-án) a folyóirat-repertóriumokról, Zalaegerszegen (1975. október 15–16-án) a hírlapcikkek feltárásáról, Szentendrén (1976. november 26–27-én) a képi ábrázolásokról tárgyaltak, majd Kecskeméten (1977. szeptember 27–28-án) ismét a helyismereti munka általános problematikája volt a téma. Ennek az öt konferenciának az anyaga nyomtatásban is hozzáférhető; a két kötetben olvasható gondolatok, tanulságok, megállapítások, ajánlások stb. jelentékeny hányada ma is időszerű.⁶⁸

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ és az MKE Bibliográfiai Bizottságának összejövetelei egy ideig még folytatódtak. A helyismereti munka történetéről Debrecenben rendeztek – 1979. június 14-én – felolvasó ülést, ezután viszont Budapestre tevődött át a helyszín: 1982. szeptember 15-én megint a folyóiratok és hírlapok helyismereti szempontú feltárása, 1983. szeptember 21-én a számítógépes repertorizálás lehetősége, 1985. szeptember 26-án pedig az indexelés került terítékre.⁶⁹ Az ülések azonban egyre rövidebbek lettek, a résztvevők száma megcsappant és a viták elerőtlenedtek. Az évtized második felében pedig csak regionális megbeszéléseket tartottak, elsődlegesen a továbbképzés alkalmaként.⁷⁰

A nyolcvanas években a sokirányú elismertség ellenére egyre inkább érzékelhető volt a megtorpanás. A gazdasági visszaesés, a politikai megmerevedés, majd válság kedvezőtlenül hatott a helyismereti munkára is. A figyelem lankadását jelzi, hogy a lakóhelyi közművelődési ellátás távlati fejlesztéséhez 1984-ben kiadott miniszteri útmutató

(211/1984. sz.) részletesen csak az ún. A-típusú intézmények, vagyis a megyei és a nagyvárosi könyvtárak, a fővárosi központi könyvtár és a kerületi főkönyvtárak helyismereti funkciójáról írt: „Teljességre törekedve, valamennyi dokumentumtípusra kiterjedően gyűjti a helyismereti irodalmat. [...] Legalább a helyismereti gyűjteménybe tartozó dokumentumokat archiválja. Gyűjteménye [...] sokoldalúan feltárt.”⁷¹ Ugyanakkor a B-típusú egységeket csak közvetve, a C-típusúakat pedig egyáltalán nem említette meg. A közvetett jelleg azt jelenti, hogy a személyi normatíváknál megjegyzi: „A helyismereti (gyarapítás, feltárás stb.) feladatokra, valamint a rendszeres bibliográfiai tevékenység ellátására az »A« és »B« típusú könyvtáraknál indokolt 1-1 felsőfokú szakmai végzettségű szakalkalmazott foglalkoztatása.”⁷² A szorító anyagi körülmények közepette jobban szembeötlöttek a korábbi, szépívű fejlődés árnyoldalai, hiányosságai: a színvonalkülönbség, a technikai elmaradottság, a kooperációs kísérletek kudarcai, az ellátatlan területek, az elméleti–módszertani közlemények számának csökkenése, a szakmai utánpótlás aggasztó beszűkülése stb.

Mindennek ellenére a könyvtárosok áldozatos munkájával az ún. szinten tartás ebben a nehéz időszakban is sikerült. Biztatást adtak az IFLA 1985-ben kibocsátott irányelvei, amelyek a közművelődési könyvtárak feladatai között magától értetődően sorolták fel a helyismereti–helytörténeti szolgáltatásokat.⁷³ A megyei könyvtárak kivédtek az 1977-es kötelezpéldány-rendeletből fakadó hátrányokat és 1986-ban kivívták annak előnyös módosítását.⁷⁴ A helyismereti dokumentumokat, információkat kereső olvasók és a könyvtárak között nem keletkeztek feloldhatatlan feszültségek. A kísérleti jellegű használói, forgalmi felmérések is bizonyították, hogy a gyűjtemények hajdani exkluzív jellege végképp megszűnt, az igénybe vevők köre igen széles és differenciált, bár a mértékadó csoport továbbra is a kutatóké.⁷⁵ A helyismereti munkában is tért hódítottak az újfajta könyvtári szolgáltatások, megjelentek az első számítógépek is.

A kilencvenes évek fejleményei

A nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján ismét változtak – mégpedig gyökeresen – a helyismereti tevékenység külső feltételei. Az átfogó politikai–gazdasági–társadalmi fordulat (divatos kifejezéssel: a rendszerváltás) kihívásai újfajta válaszokat követeltek a helyismerettel foglalkozó könyvtárosoktól is. Mindenekelőtt a következő tényezők hatásával kellett és kell számolni: a politikai demokrácia kiszélesedése, a települések tényleges önkormányzatának helyreállítása; a piacgazdaság kiterjedése; a nemzeti öntudat és a lokálpatriotizmus erősödése; a számítástechnika és az elektronikus távközlés felgyorsult fejlődése; a mikrostruktúrák vizsgálatának előtérbe nyomulása a történetírásban és a többi regionális irányú tudományágban; a közoktatás és a felsőoktatás reformja. Az önkormányzatok súlyának növekedésével módosult a megyei és a városi (kisebb részben a községi) könyvtárak viszonya, a hierarchikus fölé- és alárendeltség felett eljárt az idő, jogilag is felbomlottak a régi, hálózati keretek,⁷⁶ az együttműködés mindinkább szolgáltatás-orientálttá válik. A decentralizálódás folyamata, a helytörténeti kutatások újbóli fellendülése, a hazafias nevelés hangsúlyozása stb. lényegesen megnövelte a lokális információk iránti igényt, és az olvasók, a használók a kérdéseikre minél gyorsabb és pontosabb, teljesebb válaszokat várnak.⁷⁷ Röviden úgyis meghatározhatnánk a szükséges teendőket, hogy még több gondot, még több időt és még több energiát kellett és kell erre a munkaterületre fordítani.

Az utóbbi évtized történéseinek már sokan szemtanúi, részesei, cselekvő alanyai voltunk, a történelmi értékelésre pedig még nem érett meg az idő. Éppen ezért megelégedhetünk a közelmúlt fontosabb eredményeinek pusztá felsorolásával.

- 1990 augusztusában, a második országos bibliográfiai értekezleten ismét hosszú távra érvényes megállapodások születtek a helyismereti feltárás és gyarapítás soron lévő feladatairól.⁷⁸
- Noha a megyei könyvtárak és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár centrális szerepe megmaradt, némely városi könyvtár saját területén és közvetlen környékét illetően egyenrangú partnere ezen intézményeknek. Szaporodott a helyismereti tevékenységbe bekapcsolódó közégi gyűjtemények száma, erősödik, bővül a városi könyvtárak hatóköre. Lassan-lassan létrejönnek a feltételei, hogy visszatérjünk a *Gulyás Pál-féle* három fokozat koncepciójához, amit a regionális szemlélet hazai térhódítása is elősegít.⁷⁹
- Az önkormányzati könyvtárak mellett az egyetemi, főiskolai, az intézményi, az iskolai és a történelem viharaiban épen maradt egyházi könyvtárak, valamint a múzeumi és levéltári könyvtári gyűjtemények is egyre nagyobb részt vállalnak a helyismereti–helytörténeti információellátásból. A lokális ismeretek áramlása tehát többszörös csatornás, és sikerült javítani a csatornák egybehangolását, a zörejek csökkentését is.
- Kibővült a helyismereti gyűjtőkör: immár magától értetődő a hangfelvételek, a videokazetták és újabban a digitális dokumentumok gyarapítása.
- Gyors léptekkel halad előre a számítógép alkalmazása a helyismereti tevékenységben; nem egy helyen a lokális gyűjteményen próbálták ki, tanulták meg a komputer használatát. Egyre több könyvtárban épül bibliográfiai és faktográfiai adatbázis, megkezdődött a szövegek és képek digitalizálása, jó néhány helyismereti–helytörténeti CD-ROM készült. Mind általánosabb az internetre való kilépés, vagyis a helyismereti munka kitör az elszigeteltség állapotából és a lokális dokumentumok, információk az ún. virtuális könyvtár állományának részét képezik.
- A számítógépek és a hálózatok jóvoltából megteremtődtek az elvi, technikai feltételei az országos folyóiratok teljességre törekvő helyismereti feldolgozásának, valamint annak, hogy a helyi lapok arra érdemes közleményei a megyei, netán a városi könyvtárak közreműködésével bekerüljenek az országos cikk-adatbázisba (akár az időszaki kiadványok repertóriumának kitágításával, akár a regionális és az országos közös katalógusok összekapcsolásával).⁸⁰
- A Nemzeti alaptanterv előkészítése során és közrebocsátása után az önkormányzati könyvtárak igyekeztek igazodni a dokumentumban megfogalmazott követelményekhez. A NAT arra készítette az iskolai könyvtárakat is, hogy végiggondolják a Hon- és népismeret műveltséganyagának iskolai feldolgozásával és közvetítésével összefüggő feladataikat és megpróbálják – ahol nincs – létrehozni saját és sajátos helyismereti-iskolatörténeti gyűjteményeiket.⁸¹
- A helyismereti tevékenység helyet kapott a felsőfokú könyvtárosképzésben; napvilágot látott az első helyismereti főiskolai–egyetemi tankönyv, amelyet a gyakorló könyvtárosok is haszonnal forgathatnak.⁸²
- A Magyar Könyvtárosok Egyesületén belül 1994-ben megalakult a helyismereti könyvtárosok szervezete.⁸³ Ez az első olyan közösség, amely tömöríti, összefogja e szakterület művelőit, segíti a közös fellépést, elmélyíti az együvé tartozás érzését.
- A szervezet létrejötte egybeesett az első országos helyismereti konferenciával. Azóta a bibliográfiai szekcióval közösen minden esztendőben megrendezi ezt a – bát-

ran állíthatni: közkedvelt és sikeres – tanácskozást. A sorozat egyrészt folytatása a hetvenes évek említett rendezvényeinek, másrészt új elemekkel is gazdagodott, nagymértékben hozzájárul a látókör tágulásához, az önképzéshez stb. A konferenciák előadásai füzetekben is hozzáférhetők,⁸⁴ tehát azok is olvashatják, akik nem lehettek jelen egy-egy összejövetelen.

- A helyismereti könyvtárosok szervezete mintaszerű együttműködést alakított ki az angol könyvtárosok hasonló egyesületével,⁸⁵ ennél fogva közvetlenül szembesíthetjük saját törekvéseinket, eredményeinket és hiányosságainkat egy olyan ország helyismereti kultúrájával, ahol jóval korábban fejlődött ki ez a munkaág.
- S végül: a magyar jogalkotás történetében először a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló, 1997-ben megszavazott CXL. törvény rendelkezett a helyismereti tevékenységről is, kimondva, hogy a községi, városi és megyei könyvtár egyik alapfeladata: „helyismereti információkat és dokumentumokat gyűjt.”⁸⁶

A szóban forgó törvényi passzus felfogható úgy is, mint az eddigi, vagyis a több mint száz esztendőes erőfeszítések elismerése. Egyúttal komoly, számon kérhető kötelezettséget, nagy felelősséget hárított a lokális dokumentumokkal és információkkal foglalkozó közkönyvtárakra, könyvtárosokra. Eleget tehetünk-e ennek? Ha megmarad a kitartásunk, a töretlen tenni akarásunk és a lelkesedésünk, akkor igen. Mert hogyan is írta kezek húsz esztendővel ezelőtt az egyik makói kollegina? „...*ezt a munkát csak kötelességből, előírásból nem lehet jól csinálni, mindenképpen át kell érezni a szépségét, tudományos jellegét, fontosságát...*”⁸⁷

(Könyvtári figyelő, 2000. 4. sz. 612–630. p.)

Jegyzetek

- ¹ Steinecker Ferenc: Előszó. In: Honismeret könyve. Bp., 1935. 4. p.; Kanyar József: Honismereti oktatásunk múltja és jelene. In: Honismeret, 1994. 6. sz. 30–31. p.
- ² Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp., 1968. 96., 101–102. p. – Hasonmás kiadása: Losontzi István: Hármaskis tükör. Horpács, 1999. 156 p.
- ³ Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford., jegyz. Mészáros István. Bp., 1981. 98., 120. p.
- ⁴ Kődöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 43–44. p.
- ⁵ Römer Flóris: Városi múzeumaink. In: Archaeologiai értesítő, 1871. máj. 1. 309–315. p. (az idézet: 314. p.)
- ⁶ Hampel József: Vidéki mozgalom a régészet és történelem terén. In: Századok, 1876. 50–56. p.; Uő: A vidéki régiségi múzeumok. In: Századok, 1876. 308–314. p.; Lipp József: A Vas-megyei régészeti egyület. In: Századok, 1877. 156. p.; Berkeszi István: A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Temesvárott. In: Múzeumi és könyvtári értesítő, 1908. 211. p. Vö. Guszmánné Nagy Ágnes – Bodó Boglárka Rita: Helyismereti tevékenység Heves megye közművelődési könyvtáraiban. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1998. 11. sz. 40. p.
- ⁷ Szabályrendelet Bars vármegye régészeti és történelmi érdekeinek a vármegye felügyelete és gondozása alá vételéről. In: Századok, 1893. 364. p.
- ⁸ Gyuris György: Egy megyei könyvtár tudományos tevékenysége a szegedi Somogyi-könyvtár példája alapján. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1998. 12. sz. 12–13. p.
- ⁹ Remete László: A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története. Bp., 1966. 29–32., 308. p.
- ¹⁰ Uo. 32. p.

- ¹¹ Jászberényi Ferencné: A Győri Kisfaludy Károly megyei könyvtár helyismereti gyűjteménye. In: Honismeret, 1977. 6. sz. 58. p.; Horváth József: Adalékok a Győri Városi Közkönyvtár első évtizedeinek történetéhez. In: A Kisfaludy Károly megyei könyvtár jubileumi évkönyve 1898–1998. Győr, 1998. 13–17., 22. p.
- ¹² Pallósiné Toldi Márta: A Savariensia-gyűjteményről és a helyismereti szolgáltatásokról. In: A Vas megyei könyvtárak értesítője, 1996. 2. sz. 4. p.
- ¹³ A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőisége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1912. évben. In: Múzeumi és könyvtári értesítő, 1913. 137., 144., 148. p.
- ¹⁴ Szabó Ervin: A modern könyvtárépítés némely elvéről, tekintettel a főváros terveire. [1911]. In: Szabó Ervin magyar nyelven megjelent könyvtártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye 1900–1918. Bp., 1959. 143. p.
- ¹⁵ Székely János: A hódmezővásárhelyi városi könyvtárról. In: Múzeumi és könyvtári értesítő, 1912. 297. p.
- ¹⁶ Remete László i. m. 36. p.
- ¹⁷ Uo. 309. p.
- ¹⁸ Uo. 50., 80., 88., 114. p.; Zoltán József: Különgyűjteményeink időszerű és távlati feladatai. In: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1958–59. Bp., 1960. 109. p.; Faragó Tamás: A Budapest Gyűjtemény: múlt, jelen, jövő. In: Könyvtáros, 1987. 612. p. – Az angol mintára utal: Berza László: Várostörténeti források föltárása a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteményében. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXII. Bp., 1988. 568. p.
- ¹⁹ Az 1907. évi szabadtanítási kongresszus naplója. [Reprint.] Bp.–Pécs, 1997. 354. p.
- ²⁰ Gulyás Pál: A népkönyvtárak szervezete, fenntartása és kezelése. 2., átd. kiad. Bp., 1912. 128. p.
- ²¹ Gulyás Pál: Népkönyvtári címjegyzék. Bp., 1913. 13. p. – A szóban forgó szépirodalmi rész: 191–205. p.
- ²² Sonnevend Péter: Jegyzetek a könyvtárpolitikus Gulyás Pál tevékenységéhez. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1994. 1. sz. 10–11. p.
- ²³ Gulyás Pál: Könyvtári problémák. Bp., 1917. 121. p.
- ²⁴ Uo. 128. p.
- ²⁵ Uo. 121–128. p. Az írás először a Múzeumi és könyvtári értesítő cikkeként jelent meg: 1917. 125–127. p.
- ²⁶ Péter László: Helyismereti munka Csongrád megye könyvtáraiban. [Sokszorosítvány.] Bp., 1976. 1. p.
- ²⁷ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. In: Századok, 1923–1924. 544. p.; Bodor Antal: A falu megismerése. In: Budapesti szemle, 230.köt. 1933. 139–158. p.; Honismeret könyve. Szerk. Bodor Antal. Bp., 1935.; Mályusz Elemér: Népiségtörténet. Bp., 1994. 152. p.
- ²⁸ Péter László: A helyismereti bibliográfiái munka helyzete hazánkban. In: A Könyvtáros, 1956. 660. p.
- ²⁹ Remete László i. m. 248., 251., 270–271., 286–289. p.; Zoltán József i. m. 109. p.; Csomor Tibor: Budapest helytörténetének bibliográfiái műhelye. In: Könyvtári figyelő, 1990. 550. p.; Faragó Tamás i. m. 613. p.
- ³⁰ Bay Ferenc: A győri Városi Könyvtár évkönyve I. 1898–1938. Győr, 1939. 30. p. Idézi Jászberényi Ferencné i. m. 58. p.; Mónus Imre: Dr. Bay Ferenc. In: Győri tanulmányok, 19. Győr, 1997. 213. p.
- ³¹ Zsedényi Béla: Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc, 1929. 87. p.
- ³² Takács Miklós: Pável Ágoston könyvtári öröksége. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2000. 9. sz. 48–53. p.; Sőregi János: Dr. Ecsedi István (1885–1936). Debrecen, 1937. 21., 23., 27. p.
- ³³ Mészáros István: Iskolai könyvtárak a magyar neveléstörténetben. In: Módszertani lapok (Könyvtárhasználat), 1994. 1–2. sz. 12. p.
- ³⁴ Kisfaludi Sándor: A muzeális értékű iskolai könyvtárakról. In: Könyvtári figyelő, 1972. 2. sz. 185. p.
- ³⁵ P. Kovács Imre: Híres iskolai könyvtárak. Gyűjtemények a pápai kincsesházban. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1995. 2. sz. 54. p. További példák: Kődböcz József i. m. 43–44. p. (Sárospatak), Balogh Mihály: Könyvtáros? Tanár? Könyvtárostánár? In: Módszertani lapok (Könyvtárhasználat), 1994. 1–2. sz. 24. p. (Kunszentmiklós)
- ³⁶ Darvas József: Hazafias nevelés iskoláinkban. In: Pedagógiai szemle, 1952. 298–299. p.; Bényei Miklós: Helytörténet, iskola, könyvtár. Bp., 1997. 14. p.
- ³⁷ Zoltán József i. m. 111. p.; Faragó Tamás i. m. 612–614. p.; Sándor Tibor: Fényképgyűjtés és ikonográfiái feltárás a várostörténeti dokumentáció szolgálatában. In: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1991–92–93. Bp., 1994. 71. p.
- ³⁸ Módis László: A Tiszántúli bibliográfia s általában a tájbibliográfiák kérdései. Vitaanyagul szánt tervezet. In: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1954. Debrecen, 1955. 53–107. p.; rövid értékelése: Berza László i. m. 573. p. – A szegediekről: Péter László: A helyismereti bibliográfiái munka helyzete hazánkban. In: A Könyvtáros, 1956. 661. p.
- ³⁹ A megyei könyvtárak működési szabályzata. 865–43–166/1953. In: Népművelési közlöny, 1953. 22–23. sz. dec. 20. 167. p.

- ⁴⁰ Gerő Gyula: Egy járási könyvtár 1961-ben. In: A Könyvtáros, 1962. 386–388. p. (Bácsalmás); Martonosi Pál: Gyűjtőmunka egy járási könyvtárban. In: A Könyvtáros, 1959. 163–164. p. (Kiskunhalas)
- ⁴¹ Elsőként Sebestyén Géza foglalta össze röviden a tudnivalókat: A helyismereti gyűjtemény. In: A Könyv, 1955. 405–407. p. Szinte egyidős ezzel Rácz Aranka módszertani útmutatója: A tájismereti anyag gyűjtése és feldolgozása. Bp., 1955. 11 p. és cikke: A megyei könyvtárak tájismereti anyaga. In: Magyar könyvszemle, 1955. 178–191. p. Fontosabb közlemények még: Péter László: Népkönyvtáraink bibliográfiai feladatai. In: A Könyv, 1955. 137–138. p.; Sugár Jenőné: Helyismereti gyűjteményeket a budapesti kerületi könyvtárakba! In: A Könyv, 1955. 11. sz. 523. p.; Szőlősy Tibor: A megyei könyvtárak cikk-katalógusairól. In: Magyar könyvszemle, 1956. 332–335. p. – Ordas Iván még 1958-ban is cikket írt a falusi könyvtárosok kurrens gyűjtőmunkájának szükségességéről: A falusi könyvtárosok és a helyismereti kutatás. In: A Könyvtáros, 1958. 668. p.
- ⁴² Fülöp István: Vidéki könyvtáraink tudományos munkája. In: A Könyv, 1955. 211–212. p.; Pár évvel később: Páldy Róbert: A tudományos munka kialakítása a Veszprém Megyei Könyvtárban. In: Magyar könyvszemle, 1958. 289–291. p.
- ⁴³ Módos László: A magyarországi tájbibliográfiák ügye. A tájbibliográfiai ankét tanulságai. In: A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve 1955. Debrecen, 1956. 91–122. p.; Durzsa Sándor: Ankét a tájbibliográfiák készítéséről. In: Magyar könyvszemle, 1956. 87–88. p.
- ⁴⁴ Borovoj, Sz.: A tájbibliográfia kérdései. In: Könyvtári tájékoztató, 1955. 2. sz. 6–12. p.; Ozerova, G. A.: A helyismereti irodalom bibliográfiájának szükségessége. In: uo., 1955. 9. sz. 21–26. p.; Carter, G. A.: Könyvtárak és helytörténet. In: uo., 1957. 4. sz. 11–22. p.; Brigadirov, N.: Táj- és helyismereti munka a könyvtárban. In: uo., 1958. 5. sz. 15–22. p.
- ⁴⁵ MSZ 2155–55 Könyvtári elnevezések és meghatározások. In: A könyvtári munka szabványai. I., bőv. kiad. Bp., 1960. 56. p.
- ⁴⁶ Remete László i. m. 313. p., Zoltán József i. m. 111. p.; Csomor Tibor i. m. 551–553. p.
- ⁴⁷ A megyei sajtóbibliográfiákról: Fügedi Péterné: A helyismereti bibliográfia helyzete és feladatai. In: Könyvtáros, 1972. 725. p.; az iskolai változásokról: Eperjessy Géza: A történelemtanítással kapcsolatos órán- és iskolán kívüli munka. In: A történelemtanítás módszertana. Egyetemi jegyzet. 8. kiad. Bp., 1976. 139. p. Szebenyi Péter: Történelemtanításunk a korszerűsítés útján. Bp., 1978. 155. p.; a budapesti döntésről: Faragó Tamás i. m. 612–614. p., Sándor Tibor i. m. 71. p.; az évfordulók hatásáról: Gyuris György i. m. 14. p.; a megyei könyvtárakat illető köteles példányokról: 2/1960. (V. 25.) M.M. számú rendelet a sajtótermékek köteles- és tiszteletpéldányairól. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1960. Bp., 1961. 496. p.
- ⁴⁸ A művelődésiügyi miniszter 164/1958. (M.K. 15.) M.M. számú utasítása az általános tudományos és tudományos szakkönyvtárakról. In: A könyvtári szolgálat jogi szabályozása. Bp., 1958. 93. p.
- ⁴⁹ Országos Bibliográfiai Munkaértekezlet. Gödöllő, 1961. szeptember 18–19. Bp., 1962. 280–281. p. Ismerteti: Az országos bibliográfiai munkaértekezlet. In: Könyvtáros, 1961. 650. p. – Az előtervezetről: Berza László: A helyismereti bibliográfiai tevékenység aktuális problémái. Bp., 1961. 7. p.
- ⁵⁰ A művelődésiügyi igazgatás kézikönyve. 2. köt. Bp., 1970. 101., 103. p.
- ⁵¹ Szita Ferenc: A korszerű járási könyvtár. In: Könyvtáros, 1968. 260. p.; Kluger Lászlóné: Helyismereti tevékenység megyénk könyvtáraiban. In: Borsodi könyvtáros, 1966. 19. sz. 8–9. p.; Benedek Miklós: Város-történet a könyvtárban. In: Könyvtáros, 1967. 25. p.; Kovács József: A barcsi járási könyvtár helyismereti gyűjteménye. In: Somogyi könyvtári híradó, 1970. 2. sz. 67. p.; Urbán László: A sárvári gyűjtemény. In: Könyvtáros, 1978. 267–268. p.; Képiró Sándor: Helytörténeti gyűjtőmunka a sarkadi könyvtárban. In: Könyvtári jegyzések, 1972. 3. sz. 32–33. p.; Antal Miklós: Helyismereti munka a vásárosnaményi nagyközségi-járási könyvtárban. In: Szabolcs-Szatmár megyei könyvtári híradó, 1974. 1. sz. 28–33. p.; Kertész Károly: Életrajzi szempontok, személyi megközelítések a tapolcai könyvtár helyismereti gyűjteményében. In: Helyismereti könyvtárosok III. országos tanácskozása. Tata, 1996. július 17–19. Szentendre, 1997. 93. p.; Onika Olga: Helyismereti munka a nagyobb közművelődési könyvtárakban. In: Horizont, 1979. 2. sz. 35. p.; Sáfár Sándorné: A helyismereti gyűjtemény alapjainak lerakása egy községi könyvtárban. In: Könyvtáros, 1973. 726–727. p. (Fehérvárcsurgó)
- ⁵² Takács Miklós: Útmutató a helyismereti gyűjtemények kezeléséhez és a helyismereti bibliográfiai munkához. Bp., 1968. 44 p.; Csomor Tibor: Magyarország. Helyismereti bibliográfia. I. köt. Bp., 1972. 955 p.; Horváth Viktor: A magyar hírlapok mikrofilmzésének első öt éve az Országos Széchényi Könyvtárban. In: Könyvtáros, 1974. 74–77. p.; Héthy Zoltán: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban. Bibliográfia. Bp., 1970. 56 p.; Csüry István: Válogatás és teljesség. In: Könyv és könyvtár IV. Bp., 1964. 5–36. p.; V. Debrecen, 1966. 7–37. p.; Sallai István – Sebestyén Géza: Könyvtártan a tanítóképző intézetek I. évfolya-

- ma számára. I. rész. A gyűjtemény szervezése. Bp., 1967. 284. p., Gerő Zsoltné – Varsányi Endréné: A közművelődési könyvtári munka ismeretei. Bp., 1965. 40. p.
- ⁵³ Gyuris György i. m. 16–17. p.
- ⁵⁴ Egyes könyvtárak tudományos könyvtárrá minősítése. In: Művelődési közlöny, 1981. 1. sz. jan. 4. 8–9. p., 1984. 16. sz. aug. 24. 750. p.
- ⁵⁵ Néhány példa: Németh Gábor: A helyismereti gyűjtemények. In: Bács-Kiskun megyei könyvtáros, 1974. 1. sz. 62–67. p.; Gaál Sándor: Helyismereti tevékenység a Tiszafüredi Városi Könyvtárban. In: Együtt, 1984. 3. sz. 10–19. p.; Kereszturi József: Gyűjtés és feltárás Szigetvárott. In: Könyvtáros, 1978. 269–271. p.; Bellon Tiborné: Kunok és kazahok. In: Együtt, 1984. 3. sz. 31–32. p. (Karcag); Bolevác József: A Tati Városi Könyvtár a helytörténeti munka műhelye. In: Somogyi könyvtárak, 1989. 2. sz. 18–19. p.; Szita Ferenc: Emlékezés és vallomás. A somogyi könyvtárhálózat kiépítéséről és fejlődéséről 1949–1992. Kaposvár, 1999. 91–93., 203–207. p.; Pásztor Andrásné: A kisvárdai városi könyvtár helyismereti gyűjteményéről. In: Szabolcs-Szatmár megyei könyvtári híradó, 1985. 1–2. sz. 85–89. p.
- ⁵⁶ Bényei Miklós: Helyismereti munka „B” típusú könyvtárakban. Módszertani útmutató. Bp., 1974. 71 p.
- ⁵⁷ Például: Hegedűs Annamária – Szikszai Mária: Írások, képek, hangok a múltból. Egy városi és egy nagyközségi könyvtár helyismereti gyűjteményének bemutatása. In: Együtt, 1984. 3. sz. 20–30. p. (Mezőtúr, Jászapáti); Márton Károlyné: Helyismereti munka a makói terület könyvtáraiban. In: Csongrád megyei könyvtáros, 1980. 86–89. p.; Sáfár Sándorné: A helyismereti gyűjtemény alapjainak lerakása egy községi könyvtárban. In: Fejér megyei könyvtáros, 1973. 2. sz. 11–13. p.
- ⁵⁸ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelete a könyvtárakról. – A Minisztertanács 17/1976. számú rendelete a könyvtárakról szóló 1976. évi 15. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról. In: A kulturális igazgatás kézikönyve. Bp., 1977. 11–22. p.
- ⁵⁹ 1976. évi V. törvény a közművelődésről. In: A kulturális igazgatás kézikönyve. Bp., 1977. 336. p.
- ⁶⁰ A magyar könyvtárügy helyzete és fejlesztési programja. Készült a IV. országos Könyvtárügyi Konferenciára. Bp., 1981. 16. p.
- ⁶¹ A kooperációs kísérletekről: Lisztes László: Hogyan oldható meg az országos folyóiratok retrospektív helyismereti feltárása? In: Könyvtáros, 1970. 347–349. p., Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása. Helyismereti tanácskozások. Bp., 1976. 101., 106–112. p.; az együttműködés fejlődéséről: Kondor Istvánné: A közgyűjteményi együttműködés felé. In: Könyvtári figyelő, 1971. 4. sz. 271–273. p., Fogarassy Miklós: Könyvtárak, levéltárak, múzeumok és a helyismereti kiadványügy. In: Könyvtári figyelő, 1971. 4. sz. 278–287. p., Uő.: A közgyűjteményi együttműködés alapelvei. In: Könyvtári figyelő, 1973. 3. sz. 254–265. p., Uő.: Szempontok a közgyűjtemények együttműködéséhez. In: Könyvtári figyelő, 1983. 5. sz. 525–528. p., Tuba László: Testvérgyűjtemények háza táján. A múzeumi és a levéltári könyvtárakról. In: Könyvtáros, 1982. 638–644. p.; a határmenti kapcsolatokról: V. K. [Vajda Kornél]: Magyar és jugoszláv könyvtárosok helyismereti tanácskozása. In: Könyvtáros, 1976. 267–269. p., Péter László: Magyar–jugoszláv helyismereti tanácskozás Újvidéken. In: Könyvtáros, 1983. 90–92. p.
- ⁶² Skaliczki Józsefné: Helyismereti kutatások a közművelődési könyvtárak zenei részlegeiben. In: Könyvtári figyelő, 1976. 1–2. sz. 121–122. p.; Pápayné Kemenczey Judit: A gyermekkönyvtári állomány feltárása. In: A gyermekkönyvtári munka. Bp., 1979. 83. p.
- ⁶³ Csűry István: A nagykönyvtárak helyismereti feladatai. In: A helyismereti munka kérdései. Helyismereti tanácskozások. Bp., 1979. 49–54. p.
- ⁶⁴ Történelemtanítás és könyvtár. Az 1978. évi konferencia rövidített anyaga. Bp., 1979. 55–56., 93. p.; Könyv és könyvtár az általános iskolában. Bp., 1980. 46. p.; A művelődési miniszter 128/1981. (M.K. 16.) MM számú utasítása az iskolai könyvtárak működési szabályzatáról. In: Művelődési közlöny, 1981. 16. sz. aug. 18. 683. p.; Balogh Mihály i. m. 24. p.
- ⁶⁵ Németh Pál: Szakszervezeti könyvtáros mint honismereti kutató. In: A Könyvtáros, 1958. 672. p. (Szerecs); Gerő Zsoltné – Papp István: A szakszervezeti könyvtárosok kézikönyve. 2., átd. és bőv. kiad. Bp., 1971. 183–185. p.; A SZOT elnökségének határozata a szakszervezeti közművelődési könyvtárak tartalmi fejlesztésének alapelveire, szervezeti és működési rendszerére. 1980. IX. 15. In: A magyar szakszervezeti mozgalom határozatai. 2.köt. Bp., 1981. 446. p. – Az üzemi könyvtárak vonatkozó feladatairól Kenyéri Kornélia egy elméleti–módszertani eszmefuttatást is közzétett, segítőndő a szakszervezeti könyvtárosokat: Helyismereti gyűjtemény az üzemi könyvtárban. In: Könyvtáros, 1982. 2. sz. 75–78. p.
- ⁶⁶ Bényei Miklós: Kísérlet a helyismeret fogalmának meghatározására. In: Könyvtári figyelő, 1976. 1–2. sz. 24–34. p. – A fontosabb elméleti cikkek: Kéglí Ferenc: A helyismereti munka gondjai. In: Könyvtáros, 1973. 721–725. p., Vajda Kornél: Helyismereti tevékenység, helyismereti kutatások. In: Könyvtári figye-

- lő, 1976. 3. sz. 232–236. p., Uő.: Szempontok a helyismereti gyűjtemények kialakításához. In: Könyvtáros, 1976. 463–465. p.; valamivel később Kertész Gyula: A falu- és városbibliográfiák szerkesztésének módszertani kérdései. In: Könyvtáros, 1983. 522–526., 576–579. p.
- ⁶⁷ Fogarassy Miklós: A helyismereti kutatás kézikönyvének tervezete. In: Könyvtáros, 1972. 727–730. p.
- ⁶⁸ Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása. Helyismereti tanácskozások. Összeáll., szerk. Vajda Kornél. Bp., 1976. 115 p.; A helyismereti munka kérdései. Helyismereti tanácskozások. Összeáll., szerk. Vajda Kornél. Bp., 1979. 78 p. K. M.: Konferencia a helyismereti munka történetéről. In: Könyvtáros, 1979. 455. p.
- ⁶⁹ K. M.: A folyóiratok helyismereti szempontú feltárása. In: Könyvtáros, 1982. 744–747. p.; Könyvtáros, 1983. 665. p.; Korompai Gáborné: Tanácskozás az indexelés kérdéseiről. In: Könyvtáros, 1986. 138–139. p.
- ⁷⁰ Bolevác József: „Legyenek a könyvtárak helyismereti műhelyek is!” Helyismereti könyvtárosok továbbképzése Tengelicen. In: Somogyi könyvtárak, 1986. 2. sz. 11–16. p.; Helyismereti munka az észak-dunántúli régió megyei könyvtáraiban. In: A Vas megyei könyvtárak értesítője, 1987. 2. sz. 3–5. p.; Sipos Csaba: Helyismereti könyvtárosok találkozója Tabon. In: Somogyi könyvtárak, 1989. 2. sz. 19–20. p.; ugyanerről Szita Ferenc: i. m. 207–212. p.
- ⁷¹ A művelődési miniszter 211/1984. (Műv.K. 23.) MM számú útmutatója a lakóhelyi közművelődési ellátás távlati fejlesztéséhez. In: Művelődési közlöny, 1984. 23. sz. dec. I. 898. p.
- ⁷² Uo. 890. p.
- ⁷³ Az IFLA irányelvei közművelődési könyvtárak számára. Bp., 1987. 20., 32. p.
- ⁷⁴ 5/1977. (VIII. 28.) KM számú rendelet a sajtótermékek köteles- és tiszteletpéldányairól szóló 2/1960. (V. 25.) MM számú rendelet módosításáról és kiegészítéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1977. Bp., 1978. 662. p.; Gyuris György: Visszalépés a helyi kötelespéldány-szolgáltatásban? In: Könyvtáros, 1978. 200. p., Mohor Jenő: Nincs visszalépés a helyi kötelespéldány-szolgáltatásban! In: Könyvtáros, 1978. 401. p., M. Tóvári Judit: Mikor válik visszalépéssé? A helyismereti gyűjtemények és az új kötelespéldány-szolgáltatási rendelet. In: Könyvtáros, 1978. 586–588. p. – A művelődési miniszter 17/1986. sz. rendelete a sajtótermékek köteles- és tiszteletpéldányairól, valamint a hozzá csatlakozó 7001/1986. MM. számú irányelv vonatkozó pontjai. In: Művelődési közlöny, 1986. 18. sz. 1010., 1062. p.
- ⁷⁵ Tóvári Judit: A helyismereti gyűjtemény, mint lehetséges tudományos műhely. In: Könyvtáros, 1982. 79. p. (Miskolc); Gubicz Pálné: Kutatások a „Móricz Zsigmond” Megyei és Városi Könyvtár helyismereti gyűjteményében. In: Szabolcs-Szatmár megyei könyvtári híradó, 1986. 1–2. sz. 59–65. p.; Sipos Csaba: Helyismereti gyűjtemény a használók szemével. In: Somogyi könyvtárak, 1988. 1. sz. 27–29. p.
- ⁷⁶ A Kormány 20/1992. (I. 28.) Korm. rendelete a helyi önkormányzatok egyes szerveinek és a köztársasági megbízottaknak a közművelődési, közgyűjteményi, művészeti, továbbá más kulturális tevékenységekkel kapcsolatos államigazgatási feladat- és hatásköréről. In: Magyar közlöny, 1992. 10. sz. jan. 28. 167. p.
- ⁷⁷ Bényei Miklós: Hogyan tovább a helyismereti munkában? In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1993. 7. sz. 25–27. p.; Mennyeiné Várszegi Judit: Töprengések a helyismereti gyűjtemény funkcióváltozásairól. In: Kisalföldi könyvtáros, 1994. 2. sz. 13. p.
- ⁷⁸ A II. Országos Bibliográfiai Értekezlet ajánlásai. Debrecen – 1990. augusztus 21–23. In: Könyvtári figyelo, 1990. 5–6. sz. 406–409. p. (I., 6/g., h., j., 7/c. és 11/6. pont). – Szempontunkból a legfontosabb előadás: Korompai Gáborné: A helytörténeti, honismereti bibliográfia sorsa Magyarországon. In: Könyvtári figyelo, 1990. 5–6. sz. 535–549. p.
- ⁷⁹ Bényei Miklós: A helyismereti dokumentumok gyűjtésének lehetőségei, forrásai és feltárása. In: Helytörténész könyvtárosok I. országos tanácskozása. Vác, 1994. július 27–29. Bp.–Szentendre, 1995. 94–96. p.; Gyuris György: Regionalitás a helyismeretben. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1999. 2. sz. 15–17. p.
- ⁸⁰ Vajda Erik: Időszak kiadványok válogatott cikkeinek online adatbázisa a kooperációs partnerek közreműködésével (megvalósíthatósági tanulmány). Bp., 1994. 26., 28., 31. p.; Uő.: Közös (osztott) katalógizálás közös (központi) katalógus. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2000. 2. sz. 36. p.
- ⁸¹ A Kormány 130/1995. (X.26.) Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról. In: Magyar közlöny, 1995. 91. sz. okt. 26. 5306. p. Melléklete: A Nemzeti alaptanterv – 5307–5548. p. – a Hon- és népismeretre vonatkozó passzusok: 5311. p.; Lovászi Józsefné: A községi könyvtárak helyismereti munkája. In: Negyedévi értesítő (Somogyi-könyvtár), 1996. 4. sz. 4–5. p., Bényei Miklós: A Nemzeti alaptanterv és a helyismereti tevékenység. In: Hajdú-Bihar megyei könyvtári téka, 1998. 1. sz. 33–34. p. – Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum elsősorban az iskolai könyvtárosok és a pedagógusok számára egy módszertani tanácsadó füzetet is közreadott: Bényei Miklós: Helytörténet, iskola, könyvtár. Bp., 1997. 112 p.

- ⁸² Bényei Miklós: Helyismereti tevékenység a könyvtárakban. Nyíregyháza, 1994. Bessenyei György K. 232. p.
- ⁸³ Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1994. 12. sz. 70. p. – A szervezet Vácott, 1994. július 27-én alakult meg.
- ⁸⁴ Helytörténész könyvtárosok I. országos tanácskozása. Vác, 1994. július 27–29. Bp.–Szentendre, 1995. 99 p.; Helytörténész könyvtárosok II. országos tanácskozása. Sopron, 1995. július 26–28. Bp.–Szentendre, 1996. 121 p.; Helyismereti könyvtárosok III. országos tanácskozása. Tata, 1996. július 17–19. Szentendre, 1997. 142 p.; Helyismereti könyvtárosok IV. országos tanácskozása. Miskolc, 1997. július 23–25. Szentendre, 1998. 121 p.; Helyismereti könyvtárosok V. országos tanácskozása. Kiskunhalas–Kalocsa, 1998. július 15–17. Szentendre, 1999. 82 p.
- ⁸⁵ Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1995. 9. sz. 59. p.
- ⁸⁶ Magyar közlöny, 1997. 112. sz. 8391. p. – A megyei könyvtárak immár törvényben biztosított joga és kötelessége, hogy a köteles példányokkal kapcsolatos feladatokat ellássa: uo. 8381. p.
- ⁸⁷ Márton Károlyné: Helyismereti munka a makói terület könyvtáraiban. In: Csongrád megyei könyvtáros, 1980. 89. p.

Hogyan tovább a helyismereti munkában?

Kezdhethném úgy is, mint a mesében: hol volt, hol nem volt... Volt egyszer, valamikor a hetvenes években egy sikeres tanácskozássorozat, ahol a helyismereti munka különböző kérdéseiről váltottak szót az érdeklődő könyvtárosok. Utoljára 1977 szeptemberében találkoztunk, Kecskeméten. Ott és akkor mondta Arató Attila, a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár igazgatója: *„A helyismereti tevékenység egy olyan munkaterület, ami iránt egyre nagyobb a valós társadalmi igény. Egy fejlődő folyamatról van szó, ezért szerintem a helyismereti munka koncepciójára, gyűjtőkörére, szervezetére vonatkozó elképzeléseinket mindig újra kell fogalmaznunk. Időnként azon is el kell gondolkozni, hogy mit tekintünk a régi elveinkből változatlanul érvényesnek.”*

Aligha kétséges, hogy most éppen ilyen időszakban élünk: az országban politikai-gazdasági átalakulás megy végbe, és ez szükségszerűen magával hozza a társadalmi-kulturális változásokat. Változik a könyvtárak, így a közművelődési könyvtárak szerepe, feladatköre is; ezen intézmények munkatársainak is szembe kell nézni a társadalmi kihívásokkal. Ebben a folyamatban újragondolandó az is, hogy a helyismereti tevékenységben mit lehet tenni, mit kell/lehet megtartani, mit kell/lehet újítani stb. Azaz újra kell gondolni: hogyan tovább a helyismereti munkában?

Ezúttal csupán néhány kérdést ragadok ki a problémahalmazból, s ezekre próbálok valamiféle választ fogalmazni annak reményében, hogy lesznek, akik folytatják majd az általam elkezdett töprengést.

Szükség lesz-e (van-e) rá?

Számos jel mutat arra, hogy erre a kérdésre egyértelmű igennel felelhetünk. Nemcsak a fejlődésben előttünk járó nyugat-európai és észak-amerikai országok példája sugallja ezt, hanem a politikai átalakulás (divatos szóval: rendszerváltás) megindulása óta eltelt néhány esztendő sűrűsödő tapasztalatanyaga is. Várható, hogy a politikai–közigazgatási intézményrendszer módosulása, a piacgazdaság kiterjedése és a kulturális szféra átrendeződése nyomán a helyismereti információk, dokumentumok iránti igények tovább differenciálódnak, a könyvtárakban jelentkező kérések száma tovább emelkedik.

Három tényező hatásával különösen számolnunk kell.

- Az egyik a mikrokörnyezet szerepének széles körben észlelhető növekedése. A demokrácia kiszélesedése, a települések tényleges önkormányzatának helyreállítása, a civil szerveződések színre lépése, a gazdasági vállalkozások sokaságának megjelenése, a környezetvédelem fontosságának felismerése stb. mind-mind for-

rása lehet – és ahol még nem az, minden bizonnyal hamarosan az lesz – a helyismereti szolgáltatásokért kopogtató igényeknek. Máris érzékeljük, hogy tetemesen szaporodott a helyi közélettel, szolgáltatásokkal, egyesületekkel, rendezvényekkel stb. kapcsolatos, ún. közérdekű vagy praktikus kérdések mennyisége.

- A másik egy újfajta ideologikum formálódása, amely erőteljesebben hangsúlyozza a nemzeti érzés és a nemzeti öntudat jelentőségét. Ez pedig elkerülhetetlenül vonja maga után a tőle elválaszthatatlan, annak mintegy konkrét megnyilvánulási formáját képező lokálpatriotizmus megélénkülését. Mindez fokozott mértékben követeli meg a könyvtáraktól, hogy a szülőföld, a lakó- és munkahely múltjának, értékeinek feltárásával, megismertetésével járuljanak hozzá a szűkebb környezethez való érzelmi–értelmi kötődés erősítéséhez. Ezáltal komoly szerepet játszhatnak az összetartozás érzésének felkeltésében, a nemzeti önismeret, a hazaszeretet elmélyítésében is.
- A harmadik az a történettudományi szemléletváltozás, amelynek következtében a történészek egyre nagyobb figyelmet fordítanak a helyi jelenségekre. Más tudományágakban is kezd meghonosodni az a felfogás, mely szerint az ország története, néprajza, gazdasága, kultúrája stb. nem kis részben helyi jelenségekből, folyamatokból tevődik össze, ennél fogva a kutatás (tágabban a politikai–államhatalmi irányítás) nem nélkülözheti a helyi információkat, az ún. mikrostruktúrák vizsgálatát, elemzését. Azt pedig aligha kell bizonygatni, hogy a helyismereti munka sokat segíthet ezek összegyűjtésében, felszínre hozatalában, közzétételében.

A könyvtárak helyismereti tevékenységének jelentősége tehát túlnő egy adott település, megye határain. Nem valami provinciális befelé fordulás – amivel még mindig gyakran vádolnak bennünket –, hanem az egész ország történelmének és jelenének megismerését, előrehaladását segítő szolgáltatás, ha úgy tetszik: szolgálat.

Voltaképpen ezzel függ össze a negyedikként kiemelhető motívum. Nevezetesen arról van szó, hogy a helyismereti gyűjtemények megszervezése, feltártsága és a tájékoztatás kellő színvonala, a könyvtár jelenléte is igényt szül. Márpedig hazánkban az elmúlt három–négy évtizedben a helyismereti munka viszonylag magas szintre emelkedett, legalábbis elérte a könyvtárügy átlagos fejlettségi szintjét, sőt néhány helyen felül is haladta azt. Innen kellene, innen kell továbblépnünk napjainkban és a közeli jövőben.

Hol lesznek a centrumok?

A hazai fejlődés úgy alakult, hogy a megyei könyvtárak váltak a helyismereti munka központjaivá, elsődleges bázishelyeivé. Így maradhat, marad-e ez vagy változnia kell a mostani állapotnak? Bizonyos elmozdulás mindenképpen lesz, mert a társadalmi–politikai mozgás ezt kikényszeríti. Most egyetlen szemszögből, a megyei és a többi önkormányzati könyvtár viszonylatáról fejtenék ki néhány gondolatot.

Az önkormányzatok súlyának várható növekedése nyilván magával hozza majd, hogy a megyei és a városi (kisebb részben községi) könyvtárak viszonya e tevékenységben is módosul, eltolódnak az arányok az utóbbiak javára. Egészen biztos, hogy a korábbi hierarchikus hálózati szerveződés felett az idő eljárt; ma már jogilag is felbomlottak a régi keretek. Ugyanakkor a történelmileg létrejött helyismereti szolgáltatási rendszer gyökeres megváltoztatása – különösen adminisztratív módon –, más megközelítésben a

városi és a megyei könyvtárak szembeállítására helytelen, sőt helyrehozhatatlan hiba lenne. Nemcsak azért, mert a mai struktúrának mélyre nyúló hagyományai vannak a közgondolkodásban, és a hazai könyvtárügy tűrhetően funkcionált e felállásban is. Sokkal inkább azért, mert a megyei könyvtárak helyismereti gyűjteményeinek esetleges szétvétele vagy – ami lényegében ugyanazt célozza – a megyei könyvtárak állományának, szolgáltatásainak töredékes formájú megtöbbszörözésére irányuló törekvés kétes sikere nem szüntetné meg az egyébként elég jól működő ellátás hiányosságait. Sőt: a szétagoltóság (netán a szétagolás) csaknem bizonyosan az ellátás színvonalának romlásához vezetne. Egyebek között megszűnne a megye vagy a nagyobb tájegységek egészére vonatkozó dokumentumok, információk természetes gyűjtőhelye; ki lehetne ugyan jelölni intézményeket, de bizonytalan, hogy milyen eredménnyel, hiszen hiányozna az igazi érdekmotiváció. Szinte megoldhatatlanná válna az országos lapok helyismereti figyelése (ami ma is egyik érzékeny pontja a munkánknak). Alighanem ellehetetlenülne a megyei kötelese példány-szolgáltatás és a helyi nyomdák ellenőrzése is.

Mindebből az következik: szerintem célszerű a megyei könyvtárak helyismereti feladatait meghagyni, legfeljebb a megoldás módozatain érdemes vitatkozni. Az alapfunkció nem változik akkor sem, ha a megyei könyvtár és a megyeszékhely városi könyvtára egybeolvad; ez esetben az utóbbi tevékenységi körében talán még világosabban elhatárolhatók a „megyei” teendők. Akár így, akár úgy változik a szervezeti rend, a helyismereti munkában betöltött centrumszerep újragondolandó. Az ún. összmegyei funkció mellett vagy azon belül jobban előtérbe kerül majd a megye többi településének információellátása, a városi és községi önkormányzati könyvtárak segítése (a gyarapításban, a tájékoztatásban, a módszertani problémák megoldásában stb.). Sajátos integráló szerepet vállalhat a megyei könyvtár a helyismereti információörögzítés és -közvetítés, információcsere számítógépes hálózatának kiépítésében és működtetésében.

Mindazonáltal a városi és feltehetően a községi könyvtárak helyismereti tevékenységének fejlesztése, kibővítése is sürgetővé vált, válik. A decentralizálódás folyamata, a helytörténeti kutatások fellendülése, a hazafias nevelés előtérbe kerülése stb. arra készítik ezeket az intézményeket, hogy a közvetlen információszolgáltatásban nagyobb részt vállaljanak, mint eddig. Másként fogalmazva: még több gondot, még több időt és energiát fordítsanak e munkaterületre. Törekedjenek a meglévő gyűjtemények folyamatos és következetes fejlesztésére, sokoldalú feltárására, népszerűsítésére, a településre vonatkozó, ám máshol őrzött információk számbavételére. S ahol még nem történt meg, minél előbb igyekezzenek biztosítani, hogy az igénylők gyorsan és hiánytalanul megkapják a keresett dokumentumokat, információkat.

S itt, e ponton találkozunk leginkább a megyei és a többi önkormányzati könyvtár érdeke; ez lehet az objektív alapja a további, immár önkéntes, a kölcsönös előnyökre épülő együttműködésüknek. S ha az együttműködés valóban szolgáltatóorientált lesz, létrejöhet a megye könyvtárai között egy újszerű, a mainál ésszerűbb és hatékonyabb munkamegosztás is.

Mit és hogyan gyarapítsunk?

Most, amikor mindhárom közgyűjteményi területen – a levéltárakban, a múzeumokban és a könyvtárakban egyaránt – szorgalmazza a törvényalkotást, talán alkalom nyílik a gyűjtőköri bizonytalanságokból, átfedésekből fakadó feszültségek feloldására is. Sokat

könnyítene a helyismereti gyűjtéssel foglalkozó könyvtárak helyzetén is, ha egyértelmű állásfoglalás születne az új információhordozók hovatartozásáról, egyáltalán megőrzési kötelezettségeiről.

Megértem az idő a kötelespéldány-szolgáltatás magas szintű jogi szabályozására is. A tapasztalatok szerint az lenne az indokolt, ha a kötelespéldány-szolgáltatás elveit törvényben rögzítenék (mint ahogy tették 1848-ban és 1897-ben); a konkrét végrehajtásról pedig kormányrendeletben intézkednének. A miniszteri rendelet ugyanis nem elégséges, mert a művelődési tárca nem rendelkezik a szankcionálás eszközeivel. Több vállalati és magánnyomda egyszerűen figyelmen kívül hagyja az érvényes jogszabályt; sokszor még felszólításra is megtagadják kiadványaik beküldését. A helyismereti tevékenység szinten tartásának, fejlesztésének elengedhetetlen feltétele, hogy a megyei könyvtárak továbbra is kapjanak egy-egy példányt a megye nyomdaitól és – ez új lenne – egyéb dokumentumokat előállító műhelyeitől. Nemcsak és nem elsősorban megtakarítást jelent ez, hiszen erre a célra mindegyik megyei könyvtár képes – még most, a szorító anyagi helyzetben is – kellő összeget előteremteni. Sokkal, de sokkal fontosabb ennél, hogy a kötelespéldány-szolgáltatás a hézagatlan gyarapítás egyik alapvető, semmi mással nem pótolható eszköze. Sok dokumentumról ugyanis egyébként nem vagy csak jókora késéssel (amikor már alig-alig lehet megvásárolni) szerezhetnénk tudomást. A szétsugárzó tájékoztatás révén máshol is megismerhetik az újonnan közreadott dokumentumokat, amelyeket aztán átkölcsönzéssel vagy fénymásolatban a többi településen is használhatnak az olvasók, azaz a megyei könyvtárnak juttatott köteles példány komoly előnyöket jelent a városi és községi könyvtáraknak is. S még ennél is többről van szó: a kötelespéldányjog a megyei könyvtárakat a helyi nyomdák, műhelyek gondosabb ellenőrzésére ösztönzi; ezáltal az Országos Széchényi Könyvtár szintén pontosabban, teljesebben jut hozzá a magyarországi kiadványokhoz, és teljesebb lesz a magyar nemzeti bibliográfia is. S miután országunk részese az IFLA nemzetközi akcióinak, a helyi kötelespéldány-szolgáltatás helyzetének javítása – mint ahogy ezt *Fügedi Péterné* már 1982-ben kifejtette – végső soron hozzájárul az egyetemes bibliográfiai számbavétel és az egyetemes hozzáférhetőség programjának megvalósításához is.

Talán nem elképzelhetetlen az sem, hogy egy új jogszabály más vonatkozásban is figyelembe vegye a helyismereti gyarapítás szempontjait. Példaként azt a mostani passzust említeném, amely előírja a megyei könyvtáraknak, hogy minden beérkező nyomtatványt vegyenek nyilvántartásba és őrizzék tíz évig. E bénító rendelkezés helyébe azt kellene állítani, hogy a megyei könyvtárak a gyűjtőkörükbe nem tartozó (azaz tartalmilag más megyére vonatkozó vagy más megye kiadó szerveinek megbízásából készített) dokumentumokat záros határidőn belül küldjék meg az illetékes megyei könyvtárnak; a gyűjtőkörükbe tartozó, de más megyét is érintő dokumentumok megjelenéséről pedig tájékoztassák a többi érintett intézményt.

A kurrens beszerzés ma jóval nehezebb, mint korábban volt. Egyre gyakoribb, hogy a helyi könyvek, lapok, kazetták stb. más megyék nyomdáiban, műhelyeiben készülnek, sőt néhol már a határon kívülre is visznek megrendeléseket. Az ún. országos kiadványok helyismereti információiról szintén hiányosabban értesülünk. Az Új Könyvek recenziói továbbra is utalnak a helyi vonatkozásokra, viszont a kiadók egy része nem adja át terjesztésre termékeit a Könyvtárellátónak. Mind többször kell az újságok, folyóiratok és prospektusok esetleges híradásaira és a személyes közlésekre hagyatkoznunk. Egyelőre nem látszanak a biztonságosabb megoldás körvonalai; mindenesetre a megyei könyvtárak kölcsönös és rendszeres tájékoztatása valamelyest enyhítene a gondokon.

A politikai–gazdasági változások sodrában ugrásszerűen megnőtt a kisvárosi és nagyközségi újságok, valamint a pártok, egyesületek, iskolák stb. által közzétett lapok száma. Némelyik településen már több sajtótermék is napvilágot lát. Elsőrendűen a városi és községi könyvtárak kötelessége, hogy ezeket a lapokat hiánytalanul megszerezzék és megőrizték, továbbá analitikusan feltárják. A városi és – ritkábban – a községi újságok közleményei iránt a megyei könyvtárban is intenzív érdeklődés mutatkozik; a megyei és országos szervek szintén tőlük várják a tájékoztatást. Tehát nekik is figyelemmel kell kísérniük e lapok megjelenését és megszűnését, és valahogyan be kell vonniuk azokat a hírlapcikk kurrens feltárásába.

A többpártrendszer kialakulása és működése, az egyesületek és más szerveződések sokasága, a magánszféra fokozódó jelenléte a gazdaságban, a reklámtevékenység megélénkülése azzal a következménnyel is járt, hogy egyre több és több aprónyomtatvány készül. A szelekció a korábbinál nagyobb figyelmet igényel a helyismereti munkatársaktól: egyrészt a duzzadó mennyiség, másrészt az érzékelhető minőségi változás miatt. Gyakoribb ugyanis az elsődleges információt hordozó, történeti forrásértékkel bíró kisnyomtatvány; ezek őrzése előbb–utóbb az egyes könyvtárak önfeltáró tematikai rendszerének módosítását, további tagolását is szükségessé teszi. Mind nagyobb helyet követelnek a gyűjteményekben az ún. félig-publikált anyagok; beszerzésük azonban változatlanul sok nehézséggel jár és még mindig esetleges. A fentebb említett, remélhetőleg hamarosan megszülető törvények talán ezek kezelésében is fordulatot hozhatnak.

Csak a számítógép?

Az információrögzítésben, -feltárásban és -közvetítésben a közeljövőben mindenhová betör majd a már nem is új technika, a számítógép. A helyismereti dokumentumok katalogizálásánál, bibliográfiai számbavételénél és a faktográfiai segédletek készítésénél különösen előnyösnek mutatkozik az alkalmazása: kisebb állományegységet kell felvinni, körülhatárolhatóak a keretek; hamarabb megtérül a szellemi befektetés, ami sarkallja a komputerrel barátkozó könyvtárosokat, könyvtárigazgatókat; a kezdeményezésre is tág tér nyílik, mert az adott hely feladatait máshol úgysem csinálják meg. A munkát célszerű a kurrens anyaggal kezdeni és biztosítani a folyamatosságot. Aztán következhet a retrospektív feldolgozás (vagy rekatalogizálás), először talán a könyveké, majd a hanglemezeké, magnókazettáké és így tovább.

Ha már lerakták az alapokat és megtörtént az ún. bejáratás, a számítógép felhasználható olyan helyismereti dokumentumok feltárására is, ahol az információk nagy tömegével kell számolni: helyi hírlapok analitikus feldolgozása, az aprónyomtatványok és az állóképek egyedi leírása, retrospektív kronológiák szerkesztése, címtárak vezetése stb. Megoldható vele a különféle dokumentumtípusok egységes (integrált) katalogizálása is, mégpedig a bibliográfiai kartotékoknál kevesebb munkával és sokkal kisebb helyen. Az előrelépés másik iránya a bibliográfiai leírás szintjén, azaz a címekben és az annotációkban található információkon túlmutató feltárás – pl. a cikkek gépi indexelése – lenne, amely manuális módszerekkel csaknem kivihetetlen az anyag roppant mennyisége miatt, a számítógéppel viszont megfelelő előmunkálatok után teljesebbé tehető.

A komputer lehetőséget kínál egy-egy településen, netán megyében az átfogó helyismereti adatbank megteremtésére. A számítógépek elterjedése távlatilag a helyismereti feltárás sokszor kezdeményezett, de mindig kudarcot vallott országos egységesítésének esélyét is magában hordja.

A számítógépet a helyismereti állomány gyarapításában és nyilvántartásában is sokfelé eredményesen használják. A tájékoztató munka minőségére és hatékonyságára szintén kedvezően hat. Már az is jelentékeny többlet, hogy a gépi adatbázisokban tárolt információkból a referenz-kérdésekre hamarabb válaszolhatunk. Vannak azonban – már Magyarországon is – olyan formák, rendszerek is (pl. a videotex), amelyek a lekérdező terminálok könyvtáron kívüli telepítésével, illetve a vonalak összekapcsolásával az érdeklődő számára közvetlenül adnak tájékoztatást.

A számítógépek ma már szinte beláthatatlan távlatokat nyitnak meg a helyismereti tevékenység előtt. Látni kell azonban a korlátokat is. A komputer helyismereti alkalmazása sem nélkülözheti a megfelelő programokat, a hozzáértő könyvtárosokat és a kellő előkészítést. Bármelyiknek a hiánya rengeteg bosszúságot, sok-sok állásidőt okoz, s ami a legsúlyosabb probléma: hosszabb időre elvonja a használatától a dokumentumokat, az információk egy részét, vagy rendkívül megnehezíti a hozzáférhetőséget, ami az olvasók, könyvtárhasználók érhető rosszallását váltja ki. Tehát a számítógép alkalmazására fokozottabban áll a sokszor hangoztatott elv: inkább kevesebbet csináljunk, de azt alaposabban, gondosabban, hogy ne kelljen félbeszakítani, netán abbahagyni, megismételni.

A helyismereti tevékenységben is legyünk tudatában annak, hogy a számítógép technikai eszköz. Bármennyire kiváló eszköz és bármennyire sokoldalúan hasznosítható, nem pótolhatja, nem helyettesítheti az emberi agyat, a könyvtáros közreműködését, felkészültségét, szorgalmát. E szűkebb munkaterületre is érvényesnek érzem a két amerikai szerző, *Dorothy Gregor* és *Carol Mandel* magyarul nemrég publikált figyelmeztetését: „*Az on-line katalógus és az on-line katalógizálás most alkalmat ad arra, hogy megreformáljuk a katalógizálást és a szabályzatok merev alkalmazása helyett visszaállítsuk a katalógizáló könyvtáros mérlegelő–döntéshozó szerepét. A könyvtárak legértékesebb erőforrása vitathatatlanul a képzett és tapasztalt szakemberek ideje. Kifizetődő lenne gyakorlatukat és ítéleteiket jobban kihasználni*”. (Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1993. 2. sz. 17. p.)

Hogyan publikáljunk?

Sokáig a kiadványokat tekintettük a könyvtári helyismereti munka egyik – nemegyszer legfőbb – mércéjének. Most sokan a másik végletbe esnek: lemondanak a publikálásról. Kétségtelen, változtak a feltételek, sok vonatkozásban nehezednek is – remélhetőleg csak átmenetileg –, de lehetőségek most is vannak. Élnek a könyvtári híradók, szaporodnak a helyi lapok, több megyében, városban jelenik meg helytörténeti folyóirat, mostanában is több város, község szánja el magát helyi monográfia kiadására, léteznek a múzeumi, levéltári, sőt itt-ott a könyvtári évkönyvek, a bibliográfiák jelzései szerint szép számmal látnak napvilágot helyismereti–helytörténeti tanulmánykötetek. Kézenfekvő a könyvtárak, könyvtárosok jelenléte a fenti kiadványokban: mindenekelőtt helyismereti bibliográfiákkal, azon kívül különféle adattárakkal és dokumentumközlésekkel. Az erre felkészült könyvtárosok helytörténeti–helyismereti tanulmányokat is írhatnak, például a könyv- és sajtótörténet tárgyköréből. Talán–talán némi elmozdulás észrevehető a könyvtártörténeti kutatásban is, amelynek legtermészetesebb helyszínei, bázisai a könyvtárak helyismereti gyűjteményei.

Saját publikációs tevékenységében a könyvtár külső támogatókra, vagy ahogy most mondják: szponzorokra is támaszkodhat, különösen az évfordulók táján hajlandók némelyek ilyesmire is áldozni (úgy látszik, egyelőre nem vagyunk képesek az évfordulók bűvöletéből kitörni). Ügyeljünk azonban arra, nehogy színvonalbeli engedmények árán

szerezzük meg a szükséges pénzt. Többnyire ezen kockázat nélkül kínálnak esélyt az országos és a helyi alapítványok, alapok pályázatait.

A mostani szűkös anyagi körülmények között fokozottan áll a régóta ismételt szentencia: a rosszul értelmezett népszerűsítő szándéknak, a jellegtelen bibliográfiának, faktográfiai adattárnak, feldolgozásnak stb. nincs értelme. Az önmotogató vagy csupán reprezentációs célú kiadványokra, akárcsak a gyenge, értéktelen, szakértelem, forráshivatkozás híjával készített munkákra felesleges az időt, az energiát és a pénzt pazarolni. Ezeket inkább igényesebb produkciók előállítására kellene fordítani, hiszen a könyvtár „jelenlétének” bizonyítása hasznosan, tudományos színvonalon is történhet.

Hogyan tovább a képzésben, továbbképzésben?

Az új vagy újszerű feladatok, a feltehető mennyiségi növekedés, az esetleges új centrumok kialakulása, vagyis az új jelenségek (pl. a számítógép helyismereti specialitásai) és új követelmények a képzésben és a továbbképzésben is módosítást kívánnak.

A képzés, továbbképzés helyzetének, fejlesztésének újragondolását sürgeti az is, hogy a helyismereti tevékenységben várható egy generációváltás. Az élet természetes rendje szerint azok a kollégák, akik hazánkban létrehozták, megalapozták ezt a munkát, már nyugdíjba vonultak vagy hamarosan nyugdíjba vonulnak. Az utánpótlás problémáiról az elmúlt években már nagyon sok szó esett. Egy ideig a képzésből teljesen hiányzott ez a munkaterület; a továbbképzésre is kiváló alkalmat kínáló, már említett országos tanácskozások sora pedig a nyolcvanas években megszakadt és ezeket csak részben pótolják a regionális vagy megyei összefüggések.

A legfontosabb az lenne, hogy iskolarendszerű és az ahhoz hasonló tanfolyami könyvtáros képzésben legyen megfelelő tere a helyismeretnek. S mivel a nappali tagozatos hallgatók jelentékeny hányada csak a könyvtári munkahelyen ismerkedik meg e területtel (akkor, amikor ez munkaköri feladata lesz), valamilyen módon rendszeresebbé kellene tenni a továbbképzést is. Persze nemcsak ezért, hanem azért is, mert az élet felgyorsult ütemében egyre több az új és új ismeret, amelyet célszerű lenne elsajátítani. Ha a továbbképzés országosan – különböző, elsősorban anyagi okok miatt – nem szervezhető meg, részesítsük előnyben a regionális alkalmakat, de azoknál is a rendszerességen legyen a hangsúly (a színvonal mellett).

Valaha a továbbképzésben is komoly részt vállalt a könyvtári szaksajtó. Az elmúlt évtizedben viszont meglehetősen megcsappant a helyismerettel vagy a helyismereti kiadványokkal foglalkozó közlemények száma. (Közbevetőleg jegyzem meg: megszakadt a Helyismereti kutatók kézikönyve című sorozat is). Holott a sajtóviták hozzájárultak a hazai helyismereti tevékenység fejlődéséhez. S nyilván nem teljesíthetetlen az óhaj, hogy ezután is így legyen.

(Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1993. 7. sz. 25–32. p.)

A közművelődési könyvtárak helyismereti gyűjteményeinek szerepe a nemzeti identitás kialakításában

Nemzeti identitás és helytörténeti–helyismereti gyűjtemények. Amikor e két kifejezést együtt használjuk, első hallásra kérdőjel kívánczozik utánuk. Mert hogyan is kerül egymás mellé egy magasröptű bölcséleti kategória és egy földön járó, gyakorlatias irányú könyvtári munkaterület? Ám ha alaposabban végiggondoljuk e viszony mibenlétét, a kérdőjel eltűnik, sőt felkiáltójellé egyenesedhet. A könyvtárak, közelebbről a közművelődési könyvtárak helyismereti–helytörténeti tevékenysége ugyanis jelentékeny mértékben hozzájárulhat, és a tapasztalatok szerint hozzá is járul a nemzeti identitás, a magyarságtudat kialakításához, megerősödéséhez. Ez több tényezővel is magyarázható.

A közművelődési könyvtárak elvileg minden településen jelen vannak, teljesen nyilvánosak, ennél fogva közvetítésükkel a helyismereti szolgáltatások a lakosság minden rétegéhez, egyedéhez eljuthatnak, széles körben foroghatnak. A helyismereti–helytörténeti dokumentumok, információk pedig nagyon alkalmasak arra, hogy erősítsék a szülőföldhöz, lakóhelyhez való érzelmi kötődést, tudatosítsák a valahová tartozás érzését; a lokális értékek, a hajdani örökség ismerete és megbecsülése aztán fontos átvezető elem a nemzeti múlttudathoz, a hazaszeretethez, továbbá más népek-nemzetek tiszteletéhez. A lokálpatriotizmus ugyanis nem provincializmus, hanem a hazafiság egyik megnyilvánulási formája; úgy, ahogy azt Eötvös József máig érvényes módon írta: „*Az egész hazát csak eszmében foghatjuk fel, s így azon szeretet, mellyel az egyes falujához vagy környékéhez ragaszkodik, tulajdonképp azon kapocs, mely őt a hazához köti*”. (Természetesen, a könyvtárak ún. általános gyűjteménye – főleg a történeti, néprajzi és szépirodalmi művészeti anyaga – is komoly szerepet játszik e tekintetben, de ennek taglalása túlnyúlik mostani beszélgetésünk keretein.)

A helyismereti–helytörténeti tevékenység kibontakozásának döntő, eredendő indítéka a történelem, a társadalmi élet földrajzi tagolódása, az emberek szoros kötődése szülőföldjükhöz, lakóhelyükhöz. Már a közismerten kisebb, városállami keretekbe szerveződött ókori Hellas híres drámaköltője, Euripidész is gyönyörű sorokban vallott erről: „*Drága hazám, otthonom óvj, hogy soha hontalanná / ne legyek, nyomorogva tengő / életet ne éljek, / jajteli gondok alatt. A halál, a halál / igája vesse rám előbb / végső napomat; nagyobb / kín nincs, mint ha az ember el- / veszi hazája földjét.*” (Médeia. Kerényi Grácia ford.)

Ez az érzelmi motívum napjainkban is meghatározó a helyismereti–helytörténeti munkában, a kisebbségi létben pedig különösen megnövekszik a jelentősége. Elválaszthatatlan ettől a múlt megismerésének szintén régi keletű vágya, amely legmagasabb szinten a tudományos kutatásban nyilvánul meg. Hogy is írta *Ortvy Tivadar* a pozsonyi utcákról és terekről szóló könyvében?: „*Aki nem ismeri nemzetének történetét, a maga hazáját – bármit mondjon is – igazán nem szeretheti. Az a városi ember, aki mitsem tud*

szülőhelye hírneves férfiairól és nevezetes eseményeiről, az szülővárosát szintén nem szeretheti igazán.” A mindenkori jelenben való eligazodás, az adott hely közéletében, gazdasági mozgásában stb. való részvétel segítésének szándéka is fellelhető a könyvtárak helyismereti tevékenységében. E hármas – érzelmi, tudományos, gyakorlati – funkciót aztán egy-egy könyvtár a maga adottságaitól, jellegétől, nagyságától, helyi sajátosságaitól, közegétől, anyagi helyzetétől, személyi ellátottságától stb. függően igyekszik és tudja betölteni. E munkaterületen is érvényesül a módszertani szabadság, e téren sem helyes az uniformizálás.

A vázolt feladatok ellátásához szükség van egy minél gazdagabb helyismereti állományra – amelyben a múlt és a jelen dokumentumai egyaránt megtalálhatók –, a megszerzett dokumentumok és a fellelhető információk feltárására és hozzáférhetővé tételére, széles körű megismertetésére.

Szempontunkból, a nemzeti azonosságtudat formálása, elmélyítése szempontjából is kulcsfontosságú az állomány. Három anyagrészt különösen jelentősnek minősíthetünk.

Az adott település, esetleg környéke múltjának egykorú, ún. forrásdokumentumai és a szakirodalmi feldolgozásokban található történeti információk. E vonatkozásban érdektelen, mikor keletkeztek vagy milyen formát öltenek. Természetesen, a könyvtári gyűjtőkörbe elsősorban a nyomdatermékek tartoznak: könyvek, folyóiratok, heti- és napilapok és ezek közleményei, régi térképek, kisnyomtatványok (plakátok, meghívók, prospektusok, kiállítaskatalógusok stb.); de nem mondhatunk le a kéziratok, a képi ábrázolások (képes levelezőlapok, fotók, metszetek, könyvekben és periodikumokban közölt képek, rajzok stb.), a hangfelvételek, újabban a videofelvételek, a mozgófilmek beszerzéséről sem. Ha nincs a településen levéltár vagy múzeum, még az irattári anyagok és a tárgyi emlékek gyarapítása is megfontolandó lehet. Tartalmilag–tematikailag kiemelendők azok a dokumentumok, amelyek a településen vagy közelében lezajlott jelesebb történelmi eseményekkel, a város vagy község földrajzi nevezetességeivel, néprajzi sajátosságaival, híres műemlékeivel és egyéb rangos létesítményeivel, nagy múltú iskoláival és egyházi központjaival, fontosabb magyar egyesületeivel, szervezeteivel stb. foglalkoznak, vagyis olyasmivel, amire különösen büszkéek lehetnek az ott élők, ami különösen növelheti öntudatukat. E sorba tartoznak a helyi kiadók és nyomdák jelesebb termékei, továbbá azok a kiemelkedő személyek, akik a városban, községben születtek, éltek, dolgoztak. Szép, kultúrmissziót is betöltő feladat az ún. országos rangú személyiségek (tudósok, írók, művészek, politikusok, főpapok stb.) helyi hagyományainak ápolása, a rájuk vonatkozó irodalom, illetve saját alkotásaik gyűjtése. S legyünk egy kissé elfogultak a magunk irányába is: a helység könyvtárügyének története szintén fokozott figyelmet érdemel, főleg akkor, ha egy-egy könyvtár hatóköre túlnyúlt, túlnyúlik a hely határain, azaz tágabb művelődéstörténeti jelentőséggel bírt vagy bír. Ezeknek a történeti dokumentumoknak az összegyűjtése – olykor bizony morzsánként – sok-sok fáradsággal jár, kitartást és nemegyszer pénzt is követel, ám mindez megtérül, mert ily módon válik a könyvtár, közelebbről a helyismereti gyűjteménye az adott hely (a város, a község és környéke) kollektív emlékezetévé, a múlttudat egyik bázisává. S ezen dokumentumok által ível át a hajdani múlt a jelenbe. „*A történelem – mondotta Eötvös Loránd 1891-ben –, mikor a múltra veti fényét, a jelent is megvilágítja.*” Az érzelmi motívumokat is tápláló, igen előnyös és nevelő hatású megoldás, ha a gyűjtőmunkába (a dokumentumok felkutatásába, megszerzésébe) sikerül bevonni a település lakosságát, főként a fiatalokat, köztük is az általános iskolai és középiskolai tanulókat.

A helyismereti állományban feltétlenül helyük van azoknak a szépirodalmi, valamint képző-, fotó-, film- és zeneművészeti alkotásoknak, amelyek a település múltjáról, jelené-

ről, lakóiról, neves személyeiről, természeti környezetéről stb. íródtak, készültek. A tapasztalatok szerint ezek nagy vonzó erőt gyakorolnak, könnyebben felkeltik az érdeklődést, fokozott mértékben segítik az érzelmi azonosulást, és alkalmasak a magyarságtudat számos más elemének formálására is; a versek, szépprózai művek az anyanyelv ápolásában, megtartásában, a magyar nyelv sajátos helyi színeinek megőrzésében is nélkülözhetetlenek.

Azokon a településeken, ahol (vagy közvetlen környékükön) nemcsak magyarok laknak, a közművelődési könyvtár helyismereti gyűjteményében természetesen kapnak helyet a másik (esetleg harmadik, negyedik stb.) etnikum dokumentumai, különös tekintettel a kulturális kölcsönhatást, az egymás mellettélést, a sorsközösséget demonstráló, regisztráló kiadványokra, hang- és képfelvételekre, fotókra stb.

Számos előnyt kínál, ha a közművelődési könyvtárban a helyismereti állományt elkülönítve, közgyűjteményként tárolják, kezelik:

- így kidomborodik az anyag speciális jellege, különleges értéke;
- biztosítható a fokozott védelem (hiszen a dokumentumok jelentős része pótolhatatlan, egyedi darab, bizonyos fajták pedig különleges bántásmódot igényelnek);
- könnyebben, gyorsabban kikereshető a kért dokumentum, információ;
- a széles körű megismertetés, népszerűsítés – mondjuk ki, mert itt helyénvaló: a propagálás – hatékonyabban megoldható;
- az állománnyal kapcsolatos könyvtári munkafeladatok ésszerűbben megszervezhetők, zavartalanabban elvégezhetők.

A szakszerű elrendezés, nyilvántartás, kezelés után, mellett, alapkövetelmény a helyismereti gyűjtemény sokrétű, színvonalas, megbízható és pontos feltárása. Ez az alapfeltétele annak, hogy az olvasók, a használók megfelelően tudjanak tájékozódni a dokumentumokról és az azokban rejlő információk valóban eljussanak hozzájuk. E munkaág problémáit most – idő hiányában – nem tudjuk részletezni, csupán három dologra szeretnék utalni.

- Az állományban lévő dokumentumok mindegyikét fel kell tárti, ilyen vagy olyan módon: katalógusokban vagy ún. önfeltáró rendszerben (amikor a raktári rend egyúttal a feltárás rendje is, főleg képeknél és aprónyomtatványoknál használjuk), illetve újabban számítógépen.
- Ma már nem elegendő a könyvek, folyóiratcikkek és egyéb dokumentumok pusztán bibliográfiai leírása, az olvasók, a használók a gyűjteményes kötetekben fellelhető tanulmányok, forráspublikációk, képek stb. iránt is élénken érdeklődnek, s feltűnően sokan keresik a dokumentumokban, közleményekben található közvetlen tényadatokat, faktográfiai információkat is. Szempontunkból különösen fontos jelenség ez, hiszen nagyon gyakran olyan, a városra, a községre, netán a kisebbségi magyarságra vonatkozó írásokról, adalékokról van szó, amelyek másként nem kerülnének a felszínre, nem szerezhetnénk róluk tudomást.
- Az igényes helyismereti tevékenység túlnyúlik az adott könyvtár falain: a feltárás során a település más – jelen esetben főleg a nem magyar – könyvtáraiban, közgyűjteményeiben megyei vagy területi székhelyen, netán a fővárosban meglévő dokumentumokat is célszerű, hasznos számba venni, regisztrálni. Sokszor magát a dokumentumokat is sikerül valahogy – pl. fénymásolatban, szerencsés esetben eredetiben – megszerezni, de ha erre nincs is mód, a róla készült bibliográfiai tétel vagy a belőle kiírt, kimásolt információ a mi olvasóinknak is rendelkezésére áll. E vállalkozásban egyébként a heti- és napilapok helyi vonatkozású cikkeinek bibliográfiai és faktográfiai feltárása lehet a legtermékenyebb próbálkozás.

A helyismereti gyűjtő- és feltáró munka igazi értelmét az adja, hogy a dokumentumokat, az információkat a könyvtár olvasói valóban használják. Hiszen – s most *Sütő Andrást* idézzük – „*Gyertyát nem azért gyűjtenak, hogy véka alá rejtse, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék, és fényét vesse mindazokra, akik a házban vannak.*” (Csillag a máglyán.) A helyismereti különgyűjtemény dokumentumait általában nem kölcsönzik, három okból: kivételes értéket képviselnek, többnyire csak egy példány van belőlük, így bármikor bárki számára hozzáférhetők. Viszont azokból a helyi vonatkozású könyvekből, hanglemezekből stb., amelyekből több példányunk is van – főleg a szépirodalmi, zenei alkotásokat, az esszészerű történelmi és néprajzi munkákat említhetjük –, a második, harmadik stb. példányt igen ajánlatos kölcsönözni; bizonyos művek többes példányaiból – ha lehet és ott tényleg hasznosíthatók – a gyermekrészlegben is helyezzünk el egyet-egyet. A helybeni használat szigorúságát enyhíti a másolatszolgáltatás: fénymásolat készítése könyvrészletekről, cikkekről, képekről, magnókazetták és hanglemezek átjátszása stb.

A helyismereti állomány, még inkább a benne őrzött információk megismertetésére, közkinccsé tételére kitűnő alkalmat kínálnak a különféle rendezvények: úgymint a kiállítások, az előadások, a hangversenyek, a film- és videovetítések, az író-olvasó (szerző-hallgató) találkozók, a vetélkedők stb.; olykor nehezen választhatók el ezektől a könyvtárban szervezett, működtetett helytörténeti, néprajzi stb. szakkörök, klubok. Ezek közül egy formát feltétlenül kiemelendőnek tartok, hatékonysága miatt; és ez a helyismereti-helytörténeti témákat feldolgozó tanórák tartása a könyvtárban, esetleg – ha pedagógus képesítése is van – a könyvtáros által. A közművelődési könyvtárak helyismereti tevékenységükkel egyébként is segíthetik az iskolai oktató-nevelő munkát, a tanórákon és a tanórákon kívül folyó tudatformálást; főleg ott hézagpótló ez, ahol az iskolai könyvtár nem vagy csak erősen szelektálva gyűjti a helyismereti-helytörténeti dokumentumokat.

Szólni kellene még a közművelődési könyvtárak helyismereti-helytörténeti kiadványairól és a könyvtárosok máshol publikált írásairól: a bibliográfiákról, az adattárakról, a helytörténeti-néprajzi tanulmányokról, forrásközleményekről, dokumentumválogatásokról, az életrajzokról stb., amelyek szintén fontos, hatásos eszközei az identitástudat kialakításának, megszilárdításának. Ez a témakör azonban végképp szétfeszítené egy ilyen szűkre szabott hozzászólás kereteit.

Ha még oly kevés is az idő, egy mozzanatot okvetlenül meg kell említeni, nevezetesen azt, hogy mi, az anyaország könyvtárosai, könyvtárai hogyan segíthetünk a szomszédos országokban, kisebbségi sorban élő magyar kollégáinknak a helyismereti-helytörténeti tevékenységük gazdagításában. Távirati tömörséggel és rövidséggel sorolnám fel, mire gondolok: hagyományai vannak a határmenti megyék könyvtárosai közötti együttműködésnek, tapasztalatcserének, a helyismereti dokumentum- és információanyag kölcsönös cseréjének – ennek formavilága, intenzitása stb. nyilván továbbfejleszthető; az elmúlt években kezdett rendszeressé válni az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai, vajdasági és burgenlandi kollégák meghívása a magyarországi könyvtáros tanácskozásokra; az Országos Széchényi Könyvtár évek óta folyamatosan mikrofilmre veszi a szomszédos országokban kiadott magyar folyóiratokat, heti- és napilapokat – ez is hosszú-hosszú ideig eltartó program marad; bizonyára segíthetünk a módszertani irodalom eljuttatásával; talán a továbbképzésbe is aktívan bekapcsolódhatnak. Érdemes lenne ezen is közösen gondolkodni.

(*Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1994. 11. sz. 17–22. p.*)

A helyismereti dokumentumok gyűjtésének lehetőségei, forrásai és feltárása

„...nem lehet kétszer ugyanabba a folyamba lépni” – olvashatjuk a híres-neves ógörög bölcselő, *Hérakleitosz* egy töredékében. Az örök mozgás, változás e sommás és szemléletes gondolati tükröződése számunkra is kínál tanulságot. Nevezetesen azt, hogy nem lehet a helyismereti munkát ugyanúgy végezni, mint korábban. Erre figyelmeztetnek az utóbbi idők technikai, gazdasági, társadalmi fejleményei, amelyeknek közvetlen és erőteljes hatására a nyolcvanas évek végétől kibontakozó politikai átalakulás igen élesen világított rá.

Az új jelenségek

Az elmúlt években számos új jelenséggel, folyamattal kellett szembenéznünk a könyvtári munka e területén is. Noha ezek jól ismertek, talán nem árt csokorba szedni őket, természetesen a teljesség igénye nélkül:

- a felgyorsult technikai fejlődés; nálunk is megnőtt az ún. technikai információhordozók száma, tért hódít és soha nem gondolt lehetőséget kínál a számítógép, használjuk az elektronikus távközlés különböző eszközeit stb.;
- a piaczgazdaság kiterjedése, a magánvállalkozások számának ugrásszerű gyarapodása, a reklámtevékenység megélénkülése;
- a politikai demokratizálódás, az önkormányzatok szerepének átalakulása, a települések önállósodása, új községek szerveződése, a többpártrendszer megvalósulása, a civil szerveződések és egyesületek sokaságának létrejötte;
- a nemzeti öntudat és a lokálpatriotizmus erősödése; ennek egyik megnyilvánulása, hogy a nemzeti alaptantervben a honismeret, helyismeret nagyobb helyet kap;
- a mikrostruktúrák vizsgálatának előtérbe kerülése jó néhány tudományágban (történelem, néprajz, szociológia, településföldrajz stb.);
- a könyvtári ellátási rendszer változásai, a hierarchikus hálózatok felbomlása (1992-ben a hálózati elv eltörlése), a megyei és az önkormányzati könyvtárak viszonyának módosulása; az iskolai könyvtárak helyzetének törvényes rendezése (a közoktatási törvényben);
- az ún. köznap, praktikus – más, divatosabb, bár szerintem helytelen, mert kirekesztő vagy kisajátító kifejezéssel: közhasznú, közérdekű – információ iránti igények növekedése.

Mindezek és az itt fel nem sorolt új vagy újfajta tendenciák arra készítetnek – sőt köteleznek – bennünket, hogy a fent idézett hérakleitoszi gondolat szellemében újragondoljuk

teendőinket, mérlegeljük az új keletű problémákat. Ez elkezdődött, ennek része a mostani tanácskozás és – szeretném hinni – az előadásom is.

Úgy vélem, a szervezők által megadott témakör vagy inkább témakörök kimerítő vagy akár vázlatos áttekintését sem várják tőlem. Úgy vélem, itt, tapasztalt gyakorló könyvtárosok körében a rég tisztázott alapkérdésekről, a különböző közleményekben – így az általam írt tankönyvben is – kifejtett elméleti vonatkozásokról nem szükséges szólni. A gyakorlati kérdések teljességre törekvő számbavételére pedig nincs idő. Ezért – szigorúan ragaszkodva a meghívóban szereplő címhez – csupán néhány időszerű problémát szeretnék felvetni; olyan problémákat, amelyekről jó lenne együtt gondolkodni, netán közös álláspontot is kialakítani. Mondandómat három kérdés köré csoportosítanám: a kurrens helyismereti gyarapítás gondjai; a helyismereti információk feltárásának új vonásai és lehetőségei; és – a tanácskozás címéhez igazodva – a könyvtárakban folyó helytörténeti kutatás jelentősége.

A kurrens gyarapítás gondjai

Sokirányú tapasztalat, hogy a tájékozódási-tájékoztatási igények módosulása folytán a helyismereti információszolgáltatásban is megnőtt a kurrens dokumentumok szerepe; pl. a köznapi, praktikus tájékoztatásban, az önkormányzati munka segítségével. Az eseményekkel egyidejűleg keletkezett vagy előrejelző dokumentumok, úgymint a helyi lapok, az újságközlemények, az aprónyomtatványok, a képes ábrázolások, hangfelvételek, videokazetták, mozgófilmek, számítógépes adathordozók stb. kettős funkciót töltenek be a helyismereti állományban:

- egyrészt a kurrens tájékoztatás forrásai – különösen jól érzékelhető ez a gazdasági, üzleti, kulturális, közigazgatási és politikai információk terén;
- másrészt a helytörténeti kutatás, ismeretterjesztés potenciális forrásai, sőt olykor korábbi keletű információkat is közölnek (pl. kiállítás-katalógusok, évkönyvek).

S itt említendők a szép számú, új keletű helytörténeti kiadványok is.

Ugyanakkor az utóbbi években rendkívül megnehezedett a helyismereti dokumentumok kurrens gyarapítása. Ennek több oka is van.

- A privatizáció és a sokszorosítás technikai lehetőségeinek kibővülése folytán jelentékeny mértékben megnőtt a nyomdák, továbbá a kiadók száma; sok közülük egészen rövid életű, olykor csak egy-két terméke lát napvilágot, gyakran nevet változtatnak s ezt a mozgást nehéz követni; sok nyomdáról, kiadóról egyáltalán nem vagy jókora késéssel szerzünk tudomást. Számos nyomda elmulasztja a kötelespéldány-szolgáltatást vagy éppen nem is tud e kötelezettségről. Sok kiadó nem a megyében készített kiadványait, sőt újabban országhatáron túlra viszi azokat.
- A fentebb vázolt tendenciák következtében átalakult a helyi lapkiadás: sok-sok új lap jelenik meg, gyakori a szünetelés, a megszűnés, sőt az újraindulás, miként a címváltozás. Megugrott az aprónyomtatványok száma és jó néhány fajtájuknál emelkedett az információk érték (pl. prospektusok, választási szórólapok, konferenciák programfüzetei). Egyre több helyi rádió és televízió működik stb. Mindezek figyelemmel kísérése, beszerzése komoly erőfeszítéseket és sok-sok időt követel a könyvtárosoktól.
- Az ún. országos kiadványok helyismereti vonatkozásairól a tájékozódás bizonytalan, illetve többféle forrás használatát igényli; továbbra is az Új Könyvek recenziói segítenek a legtöbbet.

- Az audiovizuális anyagok és a számítógépes információhordozók készítésének, forgalmazásának könyvtári figyelése megoldatlan, a könyvtári állományba való bekerülésük esetlegességekkel terhelt.

Lényegesen enyhítené ezeket a feszültségeket, ezért a helyismereti gyűjtőmunka szempontjából is alapvető könyvtári érdek a kötelezpéldány-szolgáltatás jogi rendezése. Pílanatnyílag a helyismereti gyarapítás terén ennél fontosabb kérdést nem látok, ezért kisé hosszabban szeretnék időzni mellette.

A mostani gyakorlat hiányosságait ismerve, fontos, hogy

- törvény rögzítse a kötelezpéldány-szolgáltatás alapelveit,
- kormányrendelet pedig a részletkérdéseket.

(A miniszteri rendelet nem biztos, hogy elég, mert nemzeti, országos érdekről van szó, s nem egy tárcát érint a rendelkezés.) A szakma az utóbbi hónapokban külön, önálló kötelezpéldány-törvényt sürgetett. Szerintem nem lenne rossz az sem, ha a könyvtári törvénybe foglalnék bele a kötelezpéldány-szolgáltatással kapcsolatos kötelezettségeket és egy külön kormányrendelet intézkedne a végrehajtásról. Erre esély is van, mert az új kormány programja kilátásba helyezi a szakmai törvények – köztük a könyvtári törvény – elkészítését, ugyanakkor a kötelezpéldány-törvényt nem említi. Akár így, akár úgy lesz, a lényeg: a helyismereti tevékenység szempontjából igen-igen fontos regionális jellegű kötelezpéldány-jogosultságot lehetőség szerint fenn kell tartani. Másként fogalmazva: a könyvtárosoknak mindent meg kell tenni, hogy a megyei könyvtárak eme jogosultsága fennmaradjon, sőt valamelyest kibővíljön. (Közbevetőleg: üdvös lenne, ha a remélhetőleg elkészülő könyvtári törvény a megyei könyvtárak, egyáltalán az önkormányzati könyvtárak alapfunkciói között megemlítené – összhangban az IFLA 1985-ös irányelveivel – a helyismereti gyűjtést és szolgáltatásokat is.)

A kötelezpéldány-szolgáltatás szabályozására az év első felében két javaslat is született; mindkettő megjelent nyomtatásban, tehát bárki számára hozzáférhető.

Sonnevend Péter alaposan végiggondolt, a hazai előzményeket és tapasztalatokat számba vevő, a külföldi gyakorlatot is mérlegelő, belső koherenciát felmutató koncepciója (amely a Könyvtári figyelő 1994. évi 2. számában látott napvilágot) a lehető legszélesebben állapítja meg a szolgáltatási kötelezettségbe bevonandó dokumentumok körét: „bármely tájékoztatást vagy gondolatközlést tartalmazó, nyilvános közlésre szánt információhordozó eszköz”, amit az ország területén adtak ki vagy állítottak elő és többszörözött (így határolja el az irattári anyagot, múzeumi tárgyat, egyszeri sugárzásra készített rádió- vagy tévéműsort, számítógépes szoftvert stb.). Figyelembe veszi a helyismereti gyűjtés szempontjait is, külföldi – pl. franciaországi – példák nyomán: „Az elmúlt évtizedek megyei könyvtári feladatvállalását szem előtt tartva – a helyismereti tevékenység dokumentum- és információellátását elismerve – kívánatos lenne azon szabályt fenntartani, hogy a helyi nyomdatermékekből a területileg illetékes megyei könyvtárak kapjanak változatlanul egy példányt.” Az ellenőrzésbe is bevonná – a mostanihoz hasonlóan – a megyei könyvtárakat.

Az Országos Széchényi Könyvtár teamje készítette, *Gajtkó Éva* által formába öntött szöveg (Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1994. 5. szám) már nem koncepció, hanem törvénytervezet, pontokba foglalva. Itt a „terjesztésre szánt”, legalább 50 példányban többszörözött dokumentumok beszolgáltatásáról van szó. Eltérően a Sonnevend-féle koncepciótól, csaknem kizárólag a nemzeti könyvtári gyűjtés feladatait tartja szem előtt (mellőzi

a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárát is, amely jelenleg a második nemzeti könyvtár funkcióját is ellátja), illetve két pontban céloz a megyei könyvtárak igényeire is: egyrészt előírná, hogy a kötelespéldány-szolgáltatásra kötelezett előállító és kiadó a havi kimutatását a területileg illetékes megyei könyvtárnak is küldje meg; másrészt elővásárlási jogot biztosítana a megyei könyvtárnak „*az illetékességi területén működő kötelespéldány szolgáltató helyek tekintetében.*” Ezen túlmenően törvényileg kötelezné a megyei könyvtárakat, hogy – ha az OSZK erre felkéri őket – vegyenek részt a kötelespéldány-szolgáltatás és a havi kimutatás teljesítésének ellenőrzésében.

A magam részéről a Sonnevend-féle koncepcióban szereplő elvvel értek egyet, némi kiegészítéssel.

- Regionális köteles példány illesse a helyismereti gyűjtésben történelmileg kialakult (és mint Sonnevend egy másik cikkében rámutatott: egy 1897-es törvényig visszanyúló) módon a megyei (vagy megyei funkciókat ellátó önkormányzati) könyvtárakat, mégpedig minden dokumentumfajtából, amit az előállító vagy kiadó szerv köteles szolgáltatni, tehát nemcsak a nyomdatermékekből, hanem a helyi kiadók máshol előállított munkáiból, lapjaiból, a hangzó-képes dokumentumokból stb. is. Megfontolandó, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár hogyan és milyen körben részesülhetne ezekből a regionális köteles példányokból. Mindezt törvényben kellene rögzíteni, együtt a havi kimutatás beküldésének kötelezettségével és az ellenőrzésben való kötelező részvétellel (ha ugyanis a megyei könyvtárak nem érdekeltek az ellenőrzésben, kétséges annak rendszeressége, minősége). Az ellenőrzés hatékonyságát előmozdítaná, ha a nyilvántartási kötelezettség (vagyis a cégbejegyzésről való értesítés) a megyei könyvtárakra is kiterjedne az OSZK mellett.
- A kormányrendeletben lehetne szabályozni, hogy mi legyen a helyismereti célú köteles példányokkal: archiválási, megőrzési kötelezettség, a hozzáférhetőség biztosítása, feltárás (minden, ami nem titkos, legyen feltárva), tájékoztatás – mindenekelőtt a megye más könyvtárai felé –, kötelező bibliográfiai szolgáltatás stb. E jogszabályban lehetne kötelezni a megyei könyvtárakat, hogy a tartalmilag nem a megyéjükre vonatkozó, de a megye területén készülő, így hozzájuk beérkező dokumentumokat engedjék át az illetékes megyei könyvtárnak, vagy ha a gyűjtőkörükbe tartozó munkáról van szó, értesítsék a megjelenésről az érintett megyei könyvtárat.

Végző soron és súlyos kompromisszumként elfogadható az OSZK-team tervezetében javasolt megoldás, az elővásárlási jog is, de mindenképpen pontosabban körül kell írni, ez mire terjedne ki. Félő, hogy ennek gyakorlata olyan adminisztrációs bonyodalmakkal jár, amelyek megkeserítik a gyarapító munkát végzők életét, és az sem biztos, hogy a kiadók (előállítók) szívesen fogadnák. Ennél már jobb lenne – de csak magunk közt, súgva merem kimondani –, ha a kiadó, előállító kötelező jelleggel eljuttatná a megyei könyvtárhoz a dokumentumait, ám a könyvtár köteles lenne megtéríteni a forgalmi (vagy nem forgalmazott termékeknél az előállítási) árat, azaz mindjárt kapnánk a számlát is.

A megyei könyvtárak köteles példány jogosultságát nemcsak a hagyomány, a bevált gyakorlat és a helyismereti tevékenység érdeke indokolja, hanem a nemzeti bibliográfiai számbavétel követelménye is, hiszen így teljesebb az ellenőrzés (mert – mint utaltam rá – a megyei könyvtárak közvetlenül érdekeltek benne); a nemzeti bibliográfiai számbavétel pedig előfeltétele az egyetemes bibliográfiai számbavételnek. Vagyis a helyi, orszá-

gos és egyetemes érdek találkozásáról, együttes érvényesítéséről, más szemszögből közelítve: harmonizálásáról van szó (amint azt *Fügedi Péterné* már 1982-ben kifejtette). A helyismereti (regionális) kötelezpéldány-szolgáltatásnak egyéb előnyei is vannak:

- a városi és községi, sőt iskolai és egyéb, a megye területén működő könyvtárak számára könnyen hozzáférhető dokumentum- és információs bázist jelent;
- legalább egy helyen meg lehet közelíteni a hézagatlan gyarapítást; a helyismereti információszolgáltatásban egyre növekvő szerephez jutó helyi lapok, aprónyomtatványok, állóképek, av-dokumentumok is a könyvtári gyűjteménybe kerülnek – egyébként a beszerzésük igen-igen hiányos, esetleges, sokszor tudomásunk sincs róluk;
- a dokumentumok viszonylag gyorsan bekerülnek az állományba, ennél fogva gyorsan feltárhatók, gyorsan hozzáférhetővé válnak az olvasók, használók számára – egyébként, még az elővásárlási jog esetén is csak jókora késéssel vagy egyáltalán nem jutnának el a könyvtárakba;
- a szétsugárzó tájékoztatás révén a megye más könyvtárai is megismerhetik az újonnan közreadott dokumentumokat; a megyei könyvtárból átkölcsönzéssel vagy fénymásolatban a többi településen is felhasználhatják az olvasók a helyismereti köteles példányokat; sőt, a dokumentumok bizonyos körét a megyei könyvtár át is engedheti más könyvtáraknak, ha azokban a megőrzés, feltárás és hozzáférés feltételei adottak.

Mindezzel szemben mindössze egyetlen hátrány említhető, ha ez egyáltalán hátrálynak nevezhető: a tudományos célú köteles példányok száma a magyarországi dokumentumok egy bizonyos hányadánál eggyel emelkedik. Noha konkrét számításokat nemigen végeztünk még, ez a hányad a könyvek, videokazetták, hangfelvételek esetében kicsiny lehet, az aprónyomtatványok, periodikumok esetében jóval nagyobb, de ezeknél a kiadót, előállítót érintő anyagi teher vagy elenyésző, vagy nem számottevő (ez egyébként a könyvek zömére is áll).

A fentiek alapján azt javaslom, hogy ha ezen a tanácskozáson születik valamiféle közös állásfoglalás, ajánlás, abba feltétlenül vegyünk be a következőket: a jelenlévő könyvtárosok közös akarattal kérik a törvényalkotókat, hogy a tudományos célú köteles példányokból a megyei könyvtárak a területükön kiadott, előállított és a szolgáltatási kötelezettség alá eső dokumentumokból kapjanak egy példányt, ezek további sorsáról pedig a végrehajtásról szóló kormányrendelet intézkedjék.

A kurrens helyismereti dokumentumok gyűjtése a kötelezpéldány-szolgáltatástól függetlenül is számos problémát vet fel; ezek közül csupán néhányra utalnék.

- A kurrens gyarapítás, vagyis a jelen dokumentumainak beszerzése a helyismereti tevékenységgel foglalkozó városi, községi, iskolai, egyetemi, egyházi stb. könyvtárakban is elsőrendű feladat. Mivel ezek a könyvtárak nem részesülnek a köteles példányokból, a gyarapítás más forrásai kerülnek előtérbe: vásárlás, ajándékozás, csere. Megnőtt a személyes kapcsolatok szerepe, ám nagyon jó, ha ezt felváltja az intézményes, netán írásban is rögzített együttműködés: pl. helyi lap (lapok), műsorfüzetek, pártokumentumok stb. beszerzésére. Különösen fontos az adott település életét tükröző, az anyaintézmény (pl. iskola, üzem) működésével összefüggő dokumentumok, valamint a helyi szerzők új műveinek gyűjtése. Ezek közül is kiemelendők a helyi újságok, amelyeknek hiánytalan beszerzése az érintett városi, községi, iskolai, üzemi stb. könyvtárak egyik fontos helyismereti feladata; ezek

egy része – ilyen vagy olyan okból kifolyólag – a kötelespéldány-szolgáltatásból is kimarad, vagy ha nem marad ki, más okból az OSZK nem őrzi, nem bibliografizálja őket, gyakran a megyei könyvtárból is hiányoznak; ugyanakkor fontos, máshol fel nem lelhető kurrens információkat tartalmaznak vagy perspektivikusan válnak értékes forrássá: pl. egy diákújság azáltal, hogy egy híres költő, művész vagy politikus versei, rajzai, írásai itt jelentek meg először.

- Minden könyvtárban – beleértve a megyei könyvtárakat is – változatlanul lehetőség van a helyismereti dokumentumok saját készítésére vagy készíttetésére. Az anyagi források beszűkülése viszont megkívánja, hogy alaposan megfontolják a könyvtárosok, mikor és milyen mértékben élnek ezzel a lehetőséggel, azaz mikor csinálnak, csináltatnak fényképeket, hangfelvételeket, videofilmeket, mikrodokumentumokat, fotómásolatokat, előfizetnek-e a lapkivágatokra stb. Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy a mikroformátumok és a fénymásolatok állományvédelmi szempontból is előnyösek, továbbá a könyvtárközi kölcsönzés esélyeit is bővíti.
- Továbbra sem megoldott a magas információértékkel bíró ún. félig-publikált anyagok hovatartozása és megőrzése. Kétségtelen előrelépés, hogy az önkormányzati testületek nyilvános üléseinek dokumentumait a könyvtárak – többnyire előzetesen – megkapják, de a bizottsági anyagokat már csak elvétele. A pártszervezetek dokumentumai, a KSH megyei igazgatóságainak bizalmas kiadványai, az éves mérlegek, a tervezési irányelvek, a konferenciaanyagok, a kutatási jelentések stb. sorsa viszont bizonytalan; egy részüknek (pl. pártanyagok, konferenciák előadásai) még a közgyűjteménybe kerülése is kérdéses, némelyiknek pedig a hovatartozása (levéltárba vagy könyvtárba) vitatott.

A kurrens gyarapításról elmélkedve időszerűnek érzem a könyvtárak és más közgyűjtemények együttműködéséről is szólni. A könyvtárak, levéltárak és múzeumok viszonyrendszerében kedvező változást hozhatna, ha a készülő törvényekben a gyűjtőkörüket pontosabban elhatárolnák. Ettől függetlenül is megoldható feladat – sok helyen meg is oldották – a kölcsönös tájékoztatás az újonnan beszerzett dokumentumokról. A könyvtárak között – egy településen, egy megyén, az országon belül, sőt az államhatárok mentén a szomszédos megyékkel – sokféle alkalom van az együttműködésre, és többfelé kialakult a folyamatos, rendszeres munkamegosztás, kapcsolat a gyarapításban, a feltárásban, miként a tájékoztatásban is.

A helyismereti feltárás problémái

A helyismereti tevékenységben, tájékoztatásban is megfigyelhető fejlemény a faktográfiai adatok és a részdokumentumok iránti igény növekedése, illetve az ez irányban való elmozdulás. Ebből legalább három dolog következik.

- A könyvtár nemcsak dokumentumokat gyűjt, hanem információkat is; persze, ez utóbbiak is rögzülnek, dokumentumalakot öltenek (mondjuk, a számítógépben vagy egy cédulán), de mindannyian érezzük a szemléletbeli különbséget: míg korábban elsősorban vagy mindenáron a helyismereti dokumentum vagy a helyismereti információt is hordozó dokumentum megszerzésére törekedtünk, mert az olvasó, a használó is elsősorban azt kérte, ma egyre inkább az információ kerül

előtérbe, sokszor érdektelen is a lelőhely a használó szempontjából (pl. a köznapi tájékoztatásban, az iskolai vetélkedőknél). Tehát a feltárás szükségszerűen túlnyúlik a könyvtár állományán és a bibliográfiai leírás szintjén.

- A feltárásban új formákat kell előnyben részesíteni – pl. a mikroanalitikus feltárást –, illetve szükségessé válik olyan dokumentumfajták egyedi feltárása is, amelyeket eddig nem így, hanem az ún. önfeltáró módszerrel dolgoztunk fel (pl. állóképek, aprónyomtatványok).
- A helyismereti feltárásban is megkezdődött és előrehalad a számítógép, egyáltalán a korszerű elektronikus eszközök alkalmazása (pl. videotex, telefax), amely lehetővé teszi a helyismereti információk többdimenziós feltárását és gyors közvetítését.

Az ún. köznapi, praktikus tájékoztatás térhódítása új követelményeket támaszt a helyismereti feltárással szemben:

- naprakész feltárás, naprakész információk az állomány egy részénél;
- az előrejelző információkat is fel kell tární, még akkor is, ha később töröljük vagy módosítjuk (pl. elmarad a tervezett rendezvény, a meghirdetett személy helyett más tartott előadást, változott az időpont stb.);
- egyáltalán: gyakoribb az átmeneti használatra szánt, ideiglenesen feltárt információ;
- a korábbinál több figyelmet és időt igényelnek a helyi üzleti, fogyasztási és közigazgatási információk;
- a helyi újságokból (netán az országosakból is) nemcsak az ún. önálló közleményeket (külön címmel ellátott cikkeket) kell feltárni, hanem a kishírek, a műsorhírek stb. egy részét, sőt olykor a hirdetések némelyikét is;
- a feltárás során nő a faktográfiai információk aránya a hagyományosnak tekinthető bibliográfiai leíráshoz viszonyítva (pl. egyesületek, pártok, képviselők, sporteredmények);
- előtérbe kerülnek korábban alig használt dokumentumfajták: pl. az aprónyomtatványok bizonyos köre (szórólapok, meghívók, műsorfüzetek, reklámanyagok, önkormányzati hirdetmények stb.).

Mindez feltételezi, hogy már a gyarapítás is felgyorsul, mert a dokumentumok jelentékeny hányadával még a megyei könyvtárakban sem lehet megvárni a köteles példányt, hiszen azonnal szükség van (volna) rájuk.

A helytörténeti – vagyis az adott hely múltjára vonatkozó – információk feltárásában is vannak új vonások, szintén szoros összefüggésben az igények módosulásával. Nagyarányú a referenz-kérdések differenciálódása szintben és tematikában. Az elmúlt években teljesen új indíték a kárpótlás (különböző fajtáival), és megszorodtak az egzisztenciális indíttatású egyéb kérdések is. Felerősödött a családfa, a családi múlt kutatása. Új témák, időszakok kerültek, kerülnek előtérbe a tudományos kutatásban. Még nem látjuk pontosan, hogy a nemzeti alaptanterv követelményei hogyan jelennek meg e területen, de megfontolandó, miként reagálunk majd erre. A tapasztalatok szerint máris bizonyos, hogy megnőtt a helytörténeti tájékoztatásban a mikroanalitikus és többdimenziós feltárás szerepe. Ez négy ponton különösen jól érzékelhető.

- A helyismereti cikkek visszamenőleges bibliográfiai számbavétele minél teljesebb kell, hogy legyen; hasonlóan a levéltári iratok egyenkénti repertorizálásához vagy a múzeumi tárgyak kataszteréhez.

- Az állóképeken található részletinformációk feltárására meg kell (kellene) találni a megfelelő módszert. Az egyedi leírás önmagában kevés, az önfeltáró módszerhez viszonyítva nem hoz sok újat, sőt bizonyos értelemben hátrányos is a tematikus elrendezéshez képest. A tárgyszavazás manuális eljárással nehézkes, roppant idő- és pénzmennyiséget követel. A számítógép ígér megoldást: többféle kísérlet ismert a muzeológusok és könyvtárosok körében; *Sándor Tibor* nemrég írt szakdolgozatot a Budapest Gyűjtemény képeinek és a képkatalógusának együttes feltárásáról. Itt említendő, hogy nemcsak az önálló képek (fotók, képes levelezőlapok, metszetek stb.), hanem a könyvekben, periodikumokban napvilágot látott ikonografikus ábrázolások feltárása is nagyon fontossá vált.
- Az aprónyomtatványok történeti forrásértéke napjainkban kezd nyilvánvalóvá válni; a bennük rejlő információk könyvtári feltárása szintén kemény feladat, itt is a számítógép adhat reális esélyt.
- A helyismereti témájú vagy helyismereti vonatkozású könyvekből minél több faktográfiai adatot szükséges és érdemes feltárni. S mivel hazai könyvkiadásunk, így a helyismereti-helytörténeti publikációs tevékenység egyik gyenge pontja, hogy feltűnően gyakran elmarad a mutatóapparátus, fokozott igény van a korábban megjelent vagy napjainkban megjelenő, mutatóapparátust nem vagy csak részben tartalmazó kötetek utólagos indexelésére. Hiszen *Fraknói Vilmos* már 1864-ben figyelmeztetett: a mutatók „*készítése kétségkívül fáradságteljes munka, azonban a dolgozatok értékét lényegesen emeli, használhatóságát tetemesen könnyíti. [...] historikus dolgozatok ily tartalommutatók nélkül oly vak hajókhöz hasonlítanak, melyek az irodalmi tengeren kormány és vitorla nélkül hanyattatnak. Ily hajónak fedélzetére szállani félnek, félnek kiszedni kincseit.*” (A megyei monográfiák tervezete). Megtérülő befektetés a könyvtáraknak e hiányok pótlása, a „kormány és a vitorla” elkészítése.

A faktográfiai feltárás fontosságát nem lehet elégszer ismételni, hangsúlyozni. Nem új dolog ez, a hazai könyvtári, helyismereti és történeti szakirodalom is sokat foglalkozott a különféle adattárakkal, de sosem éreztük ezek szükségességét annyira, mint napjainkban. Tapasztalataink szerint néhány faktográfiai adattípus iránt különösen megnőtt az érdeklődés: életrajzi információk, genealógiai adatok, történeti földrajzi ismeretek, műemlékek és emlékhelyek, helytörténeti események, címek és nevek, szolgáltatások, régi gyárak, kisipari műhelyek, vendéglátó egységek stb. Nem véletlen, hogy könyvtáraink élénken reagálnak az olvasói, használói igényekre: megszorodott az ilyen jellegű kiadványok, házi segédletek száma, egyre több helyen próbálkoznak a számítógépes faktográfiai adatbázisok építésével. Eppen ezért javaslom, hogy a konferencia esetleges ajánlásai között fogalmazzuk meg azt az óhajt, hogy érdemes lenne egyszer a helyismereti faktográfiai adatok feltárásáról egy tanácskozást tartani, hasonlóan a bibliográfiai tanácskozásokhoz.

A helyismereti feltárás során – mint ahogy eddig is többször utaltunk rá – új, ma még szinte beláthatatlan lehetőséget kínál a számítógép, különösen az elektronikus távközléssel összekapcsolva. Mellőzve most a konvertálás, a tárgyszavazás stb. égető gondjait, megpróbálom összefoglalni a számítógépes feltárás már ma is megmutatkozó előnyeit:

- az adatrögzítésben, adatfeldolgozásban könnyebben elérhető a naprakész állapot;
- gyorsabb a rögzített adatok visszakeresése, ezáltal felgyorsul a helyismereti tájékoztatás is;

- a komputerrel – megfelelő programmal – egyszeri adatrögzítéssel megoldható a többdimenziós feltárás, a visszakeresés szempontjai rendkívül sokirányúak lehetnek;
- a számítógép alkalmas olyan dokumentumok feltárására is, ahol az információk nagy tömegével kell számolni: cikkek, aprónyomtatványok, képek stb.;
- a faktográfiai adatok is tárolhatók a gépben: pl. cím- és névtárak, kronológiák;
- megoldható a különböző helyismereti dokumentumok integrált, egységes feldolgozása; megfelelő programmal a bibliográfiai és faktográfiai adatok is összekapcsolhatók;
- lehetővé teszi a helyismereti dokumentumoknak a bibliográfiai leírás szintjén, azaz a címekben és annotációkban található információkon túlmutató feltárását, pl. a cikkek gépi indexelését (ami manuálisan, cédulákon csaknem kivihetetlen);
- egy-egy településen, megyében átfogó helyismereti adatbank is megteremthető: könyvtárak, múzeumok, levéltárak, egyéb intézmények, szervezetek információanyagának feltárásával;
- a technikai fejlődés mai vagy közeljövőbeli szintjén megvalósítható a regionális tájékoztatási hálózat, ezen belül a helyismereti információk, szolgáltatások elektronikus cseréje is.

Ez utóbbival kapcsolatban szeretnék röviden felvázolni egy távlati képet; ez felfogható álmokképnek is, bár bízom benne, hogy mint az álmok egy része, egyszer valóra válhat ez is. Úgy vélem, hogy a helyismereti információk feltárásának és közvetítésének számítógépes hálózati rendszerével realizálható (lesz) az ún. piramis-elv a helyismereti tevékenységben, amely kiteljesedett formájában a gyűjtésre, a feltárára és a tájékoztatásra (tágabban: a szolgáltatásokra) egyaránt vonatkozik. Mielőtt részletesebben is kifejténém, mire gondolok, előre szeretném bocsátani: itt csak egy ötletet kívánok felvetni, magát a problémát óhajtom exponálni, hiszen ennek kiérlelése (esetleg elvetése) további fejtörést, sok-sok kísérletet követel.

Tavaly hallottam egy szolnoki kolléganőtől: egy-egy településről az adott város, község könyvtárában kell (kellene) a legtöbbet tudni, ott kell (kellene) a legtöbb információnak lenni. Azóta is sokszor és sokat töprengtem ezen a kijelentésen, amelynek igazságához – elvileg – aligha férhet kétség. (Leszámítva a kisközségeket, ahol ehhez az objektív és szubjektív feltételek hiányoznak; ugyanakkor más irányban kitágíthatjuk a kört: az iskolai, egyetemi, főiskolai és más intézményi könyvtáraknak kell, kellene az adott intézményről a legtöbb információt őrizni.) A gyakorlatban – néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve – még közel sem ez a helyzet, aminek döntő okát a hazai helyismereti tevékenység történeti útjában látom, nevezetesen abban, hogy ez a tevékenység nálunk a megyei könyvtárakra koncentrálva fejlődött. Az utóbbi évek politikai-közigazgatási változásai, a megyék szerepének jelentékeny módosulása, a felülről előírt hierarchikus hálózati rendszer felbomlása (vagy átalakulása) azonban e téren is szükségszerűen elmozdulást idéznek elő, s könnyen megjósolhatóan a városi (és nagyközségi) könyvtárak helyismereti funkciójának bővülését, megerősödését eredményezik, ami a megyei könyvtárak helyismereti szerepkörének újrafarmálását, szolgáltató, közvetítő funkciójának előtérbe kerülését is magával hozza. További fejlemény, amely elgondolkodtatja a helyismereti könyvtárost: a regionális, vagyis a megyehatárokon túlnyúló, egy-egy földrajzi tájra irányuló, többnyire komplex kutatások újbóli megélénkülése, ezek intézményi hátterének megerősödése. Vagyis a helyismereti információk előállításában, gyűjtésé-

ben, feltárásában és szolgáltatásában elég világosan kirajzolódik egy láncolat: település (netán: intézmény) – megye – régió.

Ezt a gondolatmenetet árnyalta, erősítette *Gulyás Pál* egy teljesen elfelejtett, 1917-es dolgozata, amelyre *Sonnevend Péter* hívta fel a figyelmünket a Könyv, könyvtár, könyvtáros 1994. évi első számában (Jegyzetek a könyvtárpolitikus Gulyás Pál tevékenységéhez). Gulyás Pálnak ez az írása A helyi vonatkozású irodalom a vidéki közkönyvtárakban címet kapta, és szempontunkból roppant érdekes az az elképzelése, mely szerint a helyismereti anyag gyűjtésére három fokozatot vázol fel, felülről lefelé haladva: regionális gyűjtemények, megyei szint, jelentősebb városok könyvtárai. Ha alaposan végig-gondoljuk, igen logikus és ma is időszerű javaslat ez: megoldaná a sokat vitatott és igazán megnyugtatóan soha meg nem oldott, a tájakkal, tájegységekkel általában foglalkozó dokumentumok gyűjtésével, valamint a megyére általában vonatkozó irodalom gyarapításával kapcsolatos problémát.

S ha alaposan szemügyre vesszük az elmúlt évtizedek, különösen az elmúlt évek hazai gyakorlatát, tulajdonképpen már több, ebbe az irányba tett lépést regisztrálhatunk. Természetesen a gyűjtéshez azonnal kapcsolható a feltárás hármaskörének fokozata is. Az első két szint a mai gyakorlatban is pontosan észlelhető, és van egy próbálkozás a harmadik fokozat, szint megvalósítására is. S ez az Alföld-bibliográfia terve.

Az Alföld-bibliográfiát az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete – amely Kecskeméten működik – kezdeményezte, a gesztorságot a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtára vállalná, az adatgyűjtés pedig az érintett megyei könyvtárak közreműködésével történne. Retrospektív és kurrens bibliográfiai feltárás lenne. Az előbbire igen alapos tervezetet készített *Kertész Gyula*, amit az MKE bibliográfia szekciója is megvitatt. A kurrens feltárás főleg technikai problémákat vet fel, ez ugyanis számítógépen folya és az információk akadálytalan áramlását – oda s vissza – előzetesen meg kell oldani. A nagyszabású terv előkészítése gyanánt megindultak az Ezer írás az Alföldről című ajánló bibliográfia munkálatai – a megyei könyvtárak közreműködésével –, s a kötet várhatóan a jövő év első felében, közepén napvilágot is láthat.

Mármost visszatérve gondolatmenetünk kiindulópontjához, megismétlem: a számítógépes tájékoztatási hálózat közeli lehetőségként kínálja fel a helyismereti információszolgáltatásban a három fokozat, szint létrehozását, vagyis az általam konstruált és nyilván erősen vitatható, bizonyára mással is helyettesíthető kifejezéssel élve: a piramis-elv érvényesítését. Vagyis egy olyan információs modellt, információs piramist képzelek el, amely alulról felfelé haladva a következőképpen nézne ki.

Az első szinten – újból emlékezve és emlékeztetve a szolnoki kollegina szavaira –, tehát a városi, nagyközségi, intézményi könyvtárakban az adott helyre és környékére, az adott intézményre vonatkozóan a lehető legnagyobb teljességgel gyűjtenék a dokumentumokat, és ami ennél is fontosabb: az információkat. Vagyis az adott településre (intézményre) vonatkozóan mélyebbre hatoló gyűjtés, feltárás folya, mint most a megyei könyvtárakban; ezen a szinten megvalósítható vagy megközelíthető az aprónyomtatványok, képek, cikkek, a helyi kiadványok, esetleg a helyi nyomtatványok, a helyi szerzők munkáinak teljességre törekvő gyűjtése, feltárása, gazdagabb lehet a helyi személyek anyaga, sajátos helyi adattárak építhetők, beszerezhető a helyi hagyományok információkincse, itt történik a helyi lapok analitikus feldolgozása stb.

A második szintet a megyei könyvtárak alkotnák: ők elsősorban a megye egészére, nagyobb egységeire, településekhez nem kötődő tájaira, az országhatárokon túli hajdani

területekre stb. vonatkozó információanyagra koncentrálnának, s magukra vállalhatják – esetleg munkamegosztásban a városi, nagyközségi könyvtárakkal – a kisközségek információinak, dokumentumainak gyűjtését, feltárását is. (Ezúttal is hangsúlyozni kell: a most vázolt elképzelés nem a megyei könyvtárak jelenleg meglévő állományának szét-darabolásával – ami súlyos és helyrehozhatatlan hiba lenne – valószínűsíthető meg!)

A harmadik szint, a regionális szerepkört vállaló könyvtárak pedig a régió egészét illető információkat tárolnák és közvetítenék.

Természetesen ezt a rendszert csak úgy érdemes megalkotni és működtetni, ha a helyismereti információk valóban akadály nélkül és gyorsan áramolnak benne, a használók valóban hozzájutnak az őket érdeklő információkhoz. Mindennek feltétele – a technikai eszközök mellett – a kölcsönös érdekltség, az együttműködés szándéka, a precízen kidolgozott munkamegosztás és világosan elhatárolt feladatvállalás; pl. a regionális könyvtárat nem kijelölni kell, hanem vállalkozni e feladatra s a közreműködő könyvtáraknak el kell ismerni e szerepkörét, segítve annak betöltését.

A regionális együttműködés remélt megvalósítása újból napirendre tűzheti a helyismereti feltáró munka egyik neuralgikus pontjának, régi problémájának újragondolását: az ún. országos periodikumok helyismereti közleményeinek, információinak változatlanul aktuális kérdését. Az országos lapok retrospektív vagy kurrens feltárására irányuló kooperatív vállalkozások, összefogási kísérletek eddig sorra kudarcot vallottak. (Komoly adósságunk az okok elemzése; szemérmességből hallgatunk ezekről vagy egyszerűen: nem akarunk szembenézni velük, ki tudja?) A regionális összefogás, különösen, ha szilárd intézményi háttérrel és megfelelő, folyamatosan biztosított anyagi bázissal rendelkezik, közelebb juthat az országos lapok akár visszamenőleges, akár kurrens feltárásához (esetleg mindkettőhöz): könnyebben kialakíthatók a kölcsönösen elfogadható feltárási szempontok, az egységes tartalmi és formai elvek, illetve egyszerűbb módosításuk; a helyi kötődés megítélése kevesebb gonddal jár; a számítógépes hálózat biztosítja a nagyobb egységre (régió, megye, tájegység stb.) vonatkozó információk gyors elérését, le-hívását stb.

Úgy gondolom, a tervezett Alföld-bibliográfia munkálatainak beindítása e téren is mintaeértékű lehet, országosan hasznosítható tapasztalatokat hozhat.

A helytörténeti kutatás a könyvtárakban

Ritkábban beszélünk arról, hogy a helyismereti-helytörténeti információk feltárásának vagy inkább feldolgozásának egyik módja a helytörténeti kutatás, publikációs formájában a helytörténetírás (az egyszerűség kedvéért, tradicionálisan nevezzük így akkor is, ha a publikációs termék film, videokazetta, rádió-vagy tévé-műsor, diasorozat, előadás stb.).

A könyvtárakban őrzött helyismereti anyag döntő többsége helytörténeti, azaz a múltra vonatkozó információ (érdekes paradoxon: a ma keletkezett dokumentum már holnaptól a történeti vizsgálódás tárgya vagy forrása lehet). Szerencsés és igen hasznos, ha ennek a kulturális kincsnek a felszínre hozatalába, a kutatómunkába a könyvtár dolgozói (vagy legalább egy dolgozója) bekapcsolódhatnak. Bekapcsolódhatnak, mert megvan hozzá a kellő felkészültségük, az érdeklődésük és az idejük. A kellő felkészültség nagyon fontos, elengedhetetlen feltétel, mert e nélkül a könyvtárosok csak a dilettáns „helytörténészek” számát gyarapítják. A tudományos kutatás több könyvtárban gyakorlat, jó néhány intézményünk tudományos műhely is: pl. a Fővárosi Szabó Ervin

Könyvtár Budapest Gyűjteménye, a megyei könyvtárak egy része, egy-egy városi könyvtár stb., de úgy vélem, messze nem aknáztuk, aknázzuk ki a lehetőségeket.

A helytörténeti kutatómunka folytatása komoly előnyökkel jár a könyvtár helyismereti tevékenységére nézve.

- Régi tapasztalat, hogy a tudományos kutatás kedvezően hat vissza a könyvtári gyarapító és feltáró munkára. Pl. pontosabban érzékelhetők az állomány hézagai; a kutatás során új, eddig nem ismert dokumentumokra bukkanhatunk, új információkhoz jutunk (akár másolat formájában is); megbízhatóbb a faktográfiai feltárás; a helyismereti cikkek retrospektív feltárásakor a korszak és a téma szakértője biztonságosabban szelektál.
- Ugyancsak a gyakorlat bizonyítja, hogy a kutató-könyvtáros színvonalasabban végzi a helyismereti tájékoztatást, hiszen a legmagasabb szintű igényeket megfogalmazó történészeknek is partnere tud lenni, a partnerkapcsolat pedig a könyvtári tájékoztatás alapvető eleme. A kutatás során szerzett információk, módszerek a referenzs-igények más csoportjaiban (pl. kárpótlási problémák, családfakutatás, életrajzi adatok, vetélkedők feladatai) is közvetlenül felhasználhatók.
- Az esetleges (a közalkalmazotti törvényben is biztosított, illetve annak alapján adható) kutatónap, kutatóidő közvetlenül visszatérül a helytörténeti témák feldolgozásával: az imént említett tájékoztatásban, gyarapításban, feltárásban, aztán a rendezvények szervezésében, a könyvtári tanórákban stb.
- A helytörténeti kutatás a könyvtárosok továbbképzésének egyik igen jó, hatékony formája. Akkor is, ha szervezett keretek között folyik: pl. szakdolgozat, doktorátus megszerzése; akkor is, ha más motiválja: pl. spontán érdeklődés, külső felkérés.
- A helytörténeti publikációk – a könyvtár kiadásában vagy a könyvtárosok által máshol közzétéve – jelentékeny mértékben hozzájárulnak a könyvtár, a könyvtárosok, a könyvtárak társadalmi presztízsének emeléséhez, ma már ritkán használt, de azért most is időszerű kifejezéssel: rangemeléséhez; pl. a levéltárak, múzeumok irányában, az adott város, megye alkotó értelmiségijeinek körében, a pedagógusok között, a fenntartó előtt.

S ha mindez – akár csak részben is – igaz, akkor méltán és joggal várható el, hogy e kutatómunkának a könyvtáron, könyvtárakon belül is legyen kellő elismertetése, ha úgy tetszik: rangja, becsülete. Szerencsére ez sok helyen így van, de azért ne áltassuk magunkat azzal, hogy mindenütt.

A helytörténész könyvtáros számára sokféle lehetőség kínálkozik, amikor témát és műfajt választ. A helytörténet komplex kutatási irány, de éppúgy tagolódik, mint az országos történet: a társadalom-, a gazdaság-, a művelődés-, a mentalitás-, a vallástörténet és egyéb, ennél szűkebb ágazatok mind-mind fellelhetők benne. A helyi adottságoktól (a hely, intézmény múltjának sajátosságai és csomópontjai; a forrásbázis; a téma feltártsága stb.) és a kutató érdeklődésétől függ, hogy mivel foglalkozik. A helytörténeti kutatást végző könyvtárosok számára szép, hálás feladat a helyi könyvtári múltjának vagy éppen az adott könyvtár múltjának feltárása. Ez közvetlen érdek és kötelesség is, s ezt tényleg nemigen végzi el más helyettünk, ezzel tartozunk önmagunknak (mármint a könyvtárunknak), ez segíti önismeretünket, netán önbecsülésünket is.

A műfaj, a feldolgozás módja is változó: leggyakoribb a tanulmány (monográfia), aztán az ismeretterjesztő közlemény (előadás), ritkább az esszé, speciális változata mindennek az életrajz, egyre sűrűbben előfordul a forráskiadvány. Ide sorolandók a tudományos

módszerrel, megalapozottsággal készült kronológiák és más faktográfiai adattárak. S szerintem tudományos produktumnak tekinthető a helyismereti bibliográfiák néhány fajtája is: pl. a sajtóbibliográfia, a helyismereti könyvészet, a helytörténeti szakbibliográfia, az életrajzi bibliográfiák egy része.

A könyvtárak helyismereti tevékenységük során akkor is segítik a helytörténeti kutatást, ha maguk abba nem kapcsolódnak be. Hiszen helytörténeti forrásokat őriznek, tárnak fel; kutatási segédleteket, pl. bibliográfiákat, adattárakat készítenek; referenzszolgálatukkal a kutatók rendelkezésére állnak stb.

Ennek a közhelyszerű megállapításnak a kapcsán szeretném szóba hozni – mintegy befejezésül – hogy nem kellene-e feleleveníteni és újragondolni a hetvenes évek elején *Kertész Gyula* és mások által kezdeményezett, az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja által felkarolt helyismereti kézikönyv vagy kalauz tervét? Annak idején az ötlet kedvező visszhangot váltott ki, még a megcélzott történészek körében is. Most *Vörös Károly*t idézem, 1972-ből: „Könyvtári részről az összes érdekelt szervek bevonásával az utóbbi hónapokban alakult ki egy általános, komplex helytörténeti kutatási »Guide«, útmutató megalkotásának gondolata is: tervei és előzetes információk szerint a tájékoztatás problémáin túl az alapvető módszertani kérdések megválaszolásának is igényével; benyomásaink szerint jó úton haladva, sikeres és a problémák jó részét megoldó vállalkozásnak ígérkezik.” (Valóság, 1972. 2. sz.). Sajnálatos tény: ezen a „jó úton” elakadtunk, a nagy elánnal indult vállalkozás csak ígéret maradt. Pontosabban: néhány részlete – a közgyűjteményi adattárak, *Stier Miklós* és *Szász Zoltán* módszertani alapvetése stb. – megvalósult ugyan, de maga az egész a félbeszakadt kísérletek közé sorolandó.

Mivel mi szeretjük az évfordulókat, a közelgő negyedszázados jubileum talán alkalmat szolgáltatna arra, hogy e guide, kézikönyv mostani realitását megvizsgáljuk. Akkor egy tematikailag átfogó, mint a „helyismereti” jelző is kifejezte: valamennyi tudomány- és ismeretágra kiterjedt kalauzra gondoltunk s tematikai bontásban akartuk megcsinálni. Ma talán meglegeghetnénk egy szerényebb változattal is, mondjuk, egy országos helytörténeti bibliográfiai kalauzzal, amelyhez a megyék elkészíthetnék saját helyi kalauzukat. Javaslom tehát – és ez az utolsó konkrét indítványom –, hogy most vagy kelő előkészítés után más fórumon, alkalommal szenteljünk egy kis időt e problémának is.

*(Helytörténész Könyvtárosok I. Országos Tanácskozása,
Budapest, 1995. 85–99. p.)*

Helytörténet, iskolatörténet, iskolai könyvtártörténet

Csaknem százötven évvel ezelőtt, 1844. december 21-én, amikor a Magyar Tudós Társaság nagygyűlésén a történeti osztály pályatételének kiírásáról vitatkoztak, *Eötvös József* báró tőle szokatlan hévvel támogatta „*az ország akármely [...] megyéjének vagy nevezetesebb helyének leírása, történeti, statisztikai és földleirati tekintetben*” szövegezésű kérdést. A fiatal, de máris nagy tekintélynek örvendő politikus és író egyebek között ezzel érvelt: „*remélhető, hogy a társaság alkalmat adand tömérdek adatok gyűjtésére, és régi okiratokkali megismerkedésre, miből hihetőleg nem kevés monográphiák fognak keletkezni, a' monográphiáknak pedig nagy szükségben vagyunk, és mégis azok vetik meg az általános kritikai történetírásnak alapját...*” (H. I. [*Henszlmann Imre*]: Magyar Akadémia. – Pesti Hírlap, 1843. jan. 9. 17. p.) Ha nem árulkodna az archaikus nyelvezet, hihetnénk azt is, hogy e gondolat napjainkban született, hiszen a helytörténeti kutatásnak ezzel a felfogásával ma is gyakran találkozunk.

Roppant csábító ötlet volna ehhez hasonló, más-más időszakból származó megállapítások idézése, vagy a helytörténetírás historiográfiájának áttekintése; most azonban egy mégoly vázlatos visszapillantás is túl terjedelmes lenne. Az egyes helytörténeti, netán iskola- vagy könyvtártörténeti művek elemzésétől is eltekintek, mint ahogy mellőzöm az elemi szintű módszertani alapkérdések – pl. miként kutassunk?, hogyan cédulázunk?, milyen hivatkozásokat készítsünk? – tárgyalását is.

Minderről sokszor és sokat írtak már. Inkább arra törekszem, hogy rámutassak a megjelölt témák, pontosabban kutatási irányok, területek jelentőségére, szerepére, és felvillantsam az iskolai könyvtárakban dolgozó könyvtárostanárok lehetőségeit, netán feladatait, a cím által diktált hármas tagolásban. Mondandóm érdekében itt-ott kénytelen leszek elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni.

A helytörténet

Bár azt ígértem, hogy a helytörténeti kutatás historiográfiájáról nem beszélek, annyi mégis elkerülhetetlen: a 18. században már hazánkban is megtalálhatók az első kezdemények, s azóta – kétségkívül hullámszerű mozgást mutatva – elevenen él az érdeklődés. Közben olyan történész kiválóságok neve említhető, mint *Bél Mátyás*, *Pesty Frigyes*, *Tagányi Károly*, *Mályusz Elemér*, vagy újabban *Szabad György*. Az idők folyamán kifejeződött a helytörténet fogalma, tisztázódtak a legfontosabb elméleti kérdések, lényegében megtörtént a módszertani alapvetés; a ma is folyó s nyilván soha meg nem szűnő viták inkább a történettudomány belső fejlődésével függnek össze.

A szemléleti kiindulás az, hogy a történeti valóság, a történeti mozgás egységes, ám az emberi történelem térben és időben tagolódik. A térbeli tagolódás legismertebb szintjei: egyetemes, nemzeti (országos), helyi (lokális); természetesen átmenetekkel: mint pl. regionális, kontinentális. A társadalmi élet földrajzi tagolódása a döntő, eredendő oka, indítéka a helytörténeti érdeklődésnek: a szülőföldről, a lakóhelyhez való szoros érzelmi kötődés és az ebből fakadó vágy a szűkebb haza múltjának megismerésére.

A térbeli tagolásnak megfelelően alakultak ki a történettudomány belső fejlődése során a különböző vizsgálódási irányok; ismét a kissé leegyszerűsített sémát alkalmazva: az egyetemes, az országos és a helytörténeti kutatás. Ezek más-más tudományos megközelítést jelentenek, azaz olykor ugyanazt a jelenséget, eseményt, folyamatot vizsgálják, de eltérő szemszögből: pl. 1848. március 15-i pesti forradalom, országgyűlési választások 1945-ben, a debreceni nyomda működése a 17. században.

A fentiekből következik a „helytörténet” kifejezés kettős értelmezése:

- egyrészt jelöli az adott hely (egy kisebb táj, egy település, egy megye, egy városrész stb.) múltját, pontosabban az e műltra vonatkozó feltárt vagy a forrásokban rejtőző információkat (ennyiben a helyismeret része);
- másrészt a történettudomány azon irányának vagy területének megnevezésére szolgál, amely az adott hely (vagy valamely intézménye, üzeeme stb.) történeti múltját, a helyhez kötődő valamely személy életét, történeti szerepét tanulmányozza a források segítségével, illetve a történeti események, jelenségsorozatok helyi tényezőit, sajátosságát mutatja be. A tudományos feldolgozás folyamatát helytörténeti kutatásnak, eredményét – mivel az esetek túlnyomó többségében írásos, sőt publikációs formát ölt – helytörténetírásnak szokás nevezni (akkor is, ha a végtermék film, videokazetta, hangfelvétel, diasorozat stb.).

A helytörténet ilyen értelmezése kizárja azt a felfogást, amely az országos (nemzeti) és a helytörténeti kutatást a történelemtudomány két különböző szintjeként, fokaként képzelel el. E tekintetben igen találó Vörös Károly megjegyzése: „*Valójában a helytörténeti kutatás nem alacsonyabb, hanem mélyebb szintű munkát tesz lehetővé – sőt kötelezővé. Alacsony és mély pedig egymástól nagyon is különböző fogalmak – s ez nemcsak nézőpont kérdése.*” (A helytörténeti kutatásról In: Valóság. 1972. 2. sz. 45. p.) Nem tagadható, hogy a jelzett megkülönböztetésnek van reális magva, hiszen sok a dilettáns munka. (A dilettáns nem azonos az amatőrrel, mert a nem hivatásos történészek is sok szép, dicséretes helytörténeti dolgozatot produkáltak.) A helytörténetírásban is követelmény a tudományos igény, a tudományos megalapozottság, a történettudományi módszerek alkalmazása stb. A mérce pedig nem a téma, hanem a szakmai színvonal.

A helytörténeti kutatás tárgya mindig egy mikrostruktúra vagy annak valamelyik eleme; más megközelítésben: valamely jól körülhatárolt hely vagy annak valamelyik időszaka, életjelensége, kiemelkedő személyisége stb., beleértve az országos (sőt egyetemes) folyamatok, jelenségek helyi megnyilvánulásait, sajátos helyi vonatkozásait (pl. néprajz, építészet). Elengedhetetlen viszont, hogy ezt a mikrovilágot az országos (sőt olykor az egyetemes) fejlődés áramlatába ágyazva, arra figyelve szemlélje, kimutatva a lokális és az országos kölcsönhatásait is. Így lehet túllépni a provincializmuson, így válhat a helytörténeti kutató az országos történet művelőinek partnerévé, a helytörténeti munka az országos történet kiegészítőjévé, bizonyos értelemben – a helyi sajátosságok, eltérések stb. feltárásával és az országos, egyetemes folyamatok, jelenségek helyi érvényesülésének kimutatásával – annak mintegy megalapozójává. A szinte mikroszkopikus

vizsgálat, a mély analízis, a morzsánsként összegyűjtött adatanyag hozzásegít az ország, a nemzet történetének jobb, alaposabb megismeréséhez; nem véletlen tehát, hogy a történettudományban világszerte előtérbe került a helytörténeti, lokális irányultság.

A helytörténet korszerű felfogásában átfogó, komplex diszciplína: az adott hely múltját a maga totalitásában vizsgálja, a társadalmi mozgás mindenoldalú megközelítésére, rekonstruálására törekszik, sőt újabban a természeti körülmények (a földrajzi környezet, az időjárás stb.) változásait is igyekszik felderíteni. Ugyanakkor megfigyelhető a specializálódás is: a szakterületek, a földrajzi egységek, a történeti korok szerint. Ha belapozunk egy helytörténeti bibliográfiába vagy még közelebbről megnézzük a helytörténeti irodalmat, legszembeötlőbb a szakterületi tagolódás, a tematikai változatosság és gazdagság: társadalom-, gazdaság-, politika-, közigazgatás-, vallás-, üzem-, uradalom-, intézmény- és szervezettörténeti stb. munkák sora lát napvilágot; vizsgálják a családi kapcsolatokat, a hétköznapi életet, a szokásokat, a mentalitást; fontos témakör a történeti földrajz és a történeti demográfia; se szeri, se száma a helyi művelődéstörténeti közleményeknek (oktatás, tudomány, művészetek, irodalom, könyv- és lapkiadás, közművelődés stb.).

Az iskolatörténet

A helytörténeti kutatás egyik, szintén régi múltra visszatekintő ágazata az iskolatörténet. Az iskola fogalmának bővebb kifejtése helyett minden további nélkül elfogadható *Kisfaludy Katalin* meghatározása (Hogyan írjam meg iskolám történetét. Bp. 1987. 13. p. – Pest megyei módszertani útmutató): „*az iskola speciális intézmény, amelyben az adott társadalom igényeinek vagy szükségleteinek, esetleg csupán lehetőségeinek megfelelően gyermekek-fiatalok oktatása-nevelése folyik.*” Tulajdonképpen ennek az oktatási nevelési folyamatnak és e folyamat intézményi, szervezeti kereteinek a fejlődéstörténetét tárja fel az iskolatörténet, szintén egyetemes, országos és lokális (plusz a közbeeső) tagolásban.

A helytörténetírásban az iskolatörténet kategóriája kettő értelmezésben használatos:

- egy adott hely (település, megye, stb.) iskoláinak, iskolahálózatának – vagy *Bajkó Mátyás* szellemes szóleleményével élve: iskolakultúrájának – múltja;
- egyetlen intézmény (esetleg elődjeinek és utódjainak) története.

Van átmeneti vizsgálódási szempont is: amikor egy településen, megyében valamely iskolatípus (pl. népiskolák, zeneiskolák) fejlődését tanulmányozzák. (A teljesség kedvéért megemlítendő: az országos és egyetemes iskolatörténetnek vannak olyan témái is, amelyek csak országosan vagy egyetemesen – netán regionálisan, kontinentálisan – kutathatók: pl. egy ország iskolarendszere, az iskolák központi irányítása, országos tantervek; egy-egy iskolatípus kialakulása és elterjedése a különböző országokban, földrészeken; két vagy több ország iskolaügyének összehasonlítása.)

A helytörténeti kutatás ágaként felfogott iskolatörténet számos elméleti-módszertani kérdést vet fel – ezek közül csupán néhányra térnek ki, ezekre is csak vázlatosan.

- A kutatás tárgya, másként: a definiált fogalom pontosabb körülhatárolása; (a kutató, a kutatás mit is ért az „iskolá”-n):
 - némelyek csak az alap- és középfokú oktatás intézményeit sorolják e kategóriába;

- mások kibővítik az óvodákkal vagy a kollégiumokkal, nevelőintézetekkel, diákközházakkal;
- megint mások a felsőoktatási intézményekre (egyetemekre, főiskolákra, akadémiaakra, líceumokra stb.) is kiterjesztik a figyelmüket.

A gyakorlat az első és a harmadik megközelítést részesíti előnyben, de igazán elfogadható választ mindig csak konkrét, egyedi elemzéssel, az adott kor történeti vizsgálatával adhatunk, vagyis a mindenkori iskolarendszert kell tanulmányozni; pl. a protestáns kollégiumok alap-, közép- és felsőfokú oktatást is folytattak, így a szűkebben vett iskola fogalmába tartoznak, a belőlük később kivált teológiai akadémiák viszont már nem. (E vonatkozásban is kiváló segédeszköz *Mészáros István* könyve: Magyar iskolatípusok 996–1990. Bp. 1991.)

- A periodizáció problémája. Különböző – politikai, ideológiai, tudomány-módszertani stb. – okokból gyakori, hogy az iskolatörténet művelői a mindenkori történettudományi vagy köztörténeti korszakolást követik. Ez elfogadható, ha a történeti korszakváltás egyúttal az iskolaügyben is új korszakot, szakaszt nyitott (pl. 1848, 1948); az esetek többségében azonban e kettő nem esik egybe. Korábban, a felekezeti tagolt hazai iskolarendszerben az egyes egyházak iskolái másként fejlődtek: pl. az 1806-os, második Ratio Educationis a katolikus iskolákban új szakasz kezdetét jelöli, a protestáns autonómia révén a protestáns felekezetek más úton jártak, még a protestáns egyházak, egyházkerületek között is jelentékeny eltérés volt, sőt a 19. század első felében az evangélikusoknál egyházközségenként is lehettek különbségek.
- Az iskolatörténet tematikailag összetett diszciplína, ennél fogva a kutatás során vizsgálhatjuk az iskolát, iskolakultúrát, mint egészet (a maga teljességében), de vizsgálhatjuk valamelyik elemét is. A leginkább elkülönülő, elkülöníthető tematikai elemek, egységek, azaz kutatási témák a következők:
 - az iskola alapítása, megszervezése, szervezetének fejlődése (pl. kisgimnáziumként létesítették, majd nagygimnázium lett; gimnáziumként alapították, aztán szakközépiskola – vagy az is – lett belőle; elemi iskola volt, polgári iskola, aztán általános iskola vagy gimnázium lett; általános iskolaként működött, aztán gimnáziummá bővítették);
 - az iskola fenntartása, finanszírozása, irányítása (pl. egyházi, községi, állami, alapítványi iskolák; költségvetési források, adományok; tankerületi, megyei felügyelet);
 - az iskola épülete, épületei, berendezése, felszereltsége, egyáltalán tárgyi feltételei (pl. mikor és hogyan létesült tornaterme, diákközháza, valamelyik szertár vagy éppen a könyvtár);
 - az iskola pedagógusai (tanárai, tanítói, igazgatói): számuk, összetételük, származásuk, végzettségük stb. (pl. a partikuláris iskolák tanítói; képesítés nélküli pedagógusok szükségessége és aránya; kiemelkedő tanár- és tanító egyéniségek);
 - az iskola tanulói, növendékei: számuk, összetételük (nem, életkor, lakóhely, társadalmi hovatartozás stb. szerint), tanulmányi eredményeik, sportsikereik stb.;
 - az iskola tananyaga, tankönyvei és nevelési céljai – ezek csak akkor igazán érdekesek helytörténeti szempontból, ha egyediak, sajátosak, azaz eltérnek a központi vagy felekezeti meghatározott tananyagtól, nevelési célkitűzésektől, vagy ha sikerül kimutatni a helyi érvényesülést;

- a pedagógiai célok elérésére alkalmazott módszerek: tanórán, az oktatás folyamatában és tanórán kívül, önképzőkörökben, szakkörökben, ifjúsági és diákmozgalmakban stb.;
- a diákéletmód, a diákszokások;
- a szülőkkel való kapcsolattartás;
- az iskolát körülvevő társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális, vallási stb. környezet és az iskola hatása erre a környezetre: pl. a társadalmi mobilitásra, a helyi üzem szakember ellátottságára, az írni-olvasni tudás arányára; rendkívül izgalmas kutatási feladat pl. a népi, hagyományos műveltség módosulása, netán elsorvadása az iskola (iskolák) hatására.

Ha nemcsak egy intézményt, hanem az adott település, megye iskoláit tanulmányozzuk, akkor ezeken kívül a figyelem kiterjed, kiterjedhet még az alábbiakra:

- az iskolák száma, viszonya, struktúrája az adott helyen;
- a helyi vagy megyei tanár- és tanítóegyesületek stb.
- Az iskolatörténet forrásbázisa meglehetősen széles, tipológiailag is sokrétű. Természetesen alapkövetelmény az elsődleges, eredeti források feltárása: levéltári és irattári dokumentumok, az egyidejűleg keletkezett nyomtatott anyagok (értesítések, újságközlemények, szakfolyóiratok cikkei, tanfelügyelői jelentések, pályaválasztási tanácsadók stb.), aztán a képi ábrázolások, hangfelvételek, a mozgófilmek, újabban a videokazetták, továbbá a tárgyi emlékek különféle fajtái. Közhely, de azért megemlítendő a nevelés- és iskolatörténeti feldolgozások, valamint a helytörténeti és iskolatörténeti módszertani irodalom áttekintése. Az előzetes tájékozódásban nagyszerűen hasznosítható *Jáki László* nemrég megjelent *A magyar neveléstudomány forrásai* (Bp. 1993. OPKM) c. kötete és *Mészáros István* Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948 (Bp. 1988. Akadémiai Kiadó) c. adattára. Az OPKM-ben épül A magyar neveléstörténeti irodalom száz éve c. adatbázis, amely kb. 14–15 000 tételt tartalmaz.
- Az iskolatörténeti kutatások során – mint már utaltunk rá – elengedhetetlen az országos, olykor az egyetemes nevelés- és iskolatörténeti folyamatok, jelenségek tanulmányozása, ismerete, hiszen egyetlen iskola sem működik elszigetelten. Pl. a reformáció terjedésével létrejött hazai iskolák; az iskolák államosítása; a szakképző intézmények kialakulása; a leányiskolák alapítása. Még tágabban: szükséges a művelődéstörténeti fejlődés ismerete és a gazdasági–társadalmi–politikai viszonyok tanulmányozása. Az igazán színvonalas, igazi értékeket hordozó iskolatörténet éppen az, amely a tágabb folyamatba (folyamatokba) ágyazva ábrázolja az adott intézmény múltját, fejlődését, mégpedig úgy, hogy következetesen felmutatja a helyi, egyedi eltéréseket, sajátosságokat: pl. mitől más a sárospataki és a pápai református kollégium; milyen helyi, sajátos vonásai vannak egy kecskeméti vagy szombathelyi gimnáziumnak, általános iskolának stb.
- Itt vetődik fel az iskolatörténeti értékelés problémája. Egy tudományos igényű feldolgozástól joggal várható el (mert különben nem is tudományos), hogy ne csak leírja, felsorolja a történeket, szolgálja átveve a források adatait, hanem szakszerűen elemezze, értékelje azokat, alkalmazza a forráskritikát, törekedve az objektivitásra, a valóság minél hívebb tükrözésére (már amennyire ezt a források megengedik); ily módon értékelhetők a pedagógiai célkitűzések, a tanárok teljesítménye, az iskola eredményei stb. Mindazonáltal itt is vannak elkerülendő buk-

tatók: az abszolút mérce hiányában jó az óvatosság a minősítésekben (pl. konzervatív iskolákból is kerültek ki forradalmár diákok); a jelen vagy a későbbi korok követelményeit, szempontjait ne kérjük számon az előző korokon, azaz a történetiség elvének szigorú alkalmazásával mindig az adott kor, az adott felekezet stb. viszonyaihoz, lehetőségeihez mérten értékeljünk, s lehetőleg mellőzzük az ítélkézést (a történetész ugyanis nem ítélőbíró); helytelen a historizálás és a mindenáron való aktualizálás, a tények hadd beszéljenek maguk, ne akarjuk mindig levonni a tanulságot (mert az is lehet, hogy pár év múlva már nem az).

Az eddigiekből is kitűnt, hogy e tematikailag sokrétű kutatási ág, az iskolatörténet tulajdonképpen interdiszciplináris jellegű, számos tudománnyal érintkezik: legszorosabban a neveléstörténettel és neveléstudománnyal; az előbbivel különösen nagy az átfedés, de semmiképpen sem azonosítható a kettő. Érintkezik a történettudomány szinte valamennyi ágával: pl. a társadalomtörténettel és a történeti szociológiával (tantestület összetétele, tanulók társadalmi tagozódása, a vonzaskörzet szociális struktúrája stb.); a politikatörténettel („ejtőernyős” igazgatók, a tantestület nyelvi összetétele a nemzetiségi vidékeken a dualizmus korában, a cserkészlet vagy a KISZ szerepe stb.); a gazdaság-, az egyház-, a vallás-, az eszme-, a közigazgatás-, a technikatörténettel; a művelődéstörténettel és különböző ágazataival: a tudomány-, az irodalom-, a művészet-, a könyv-, a sajtótörténettel (mikor, mit és milyen szinten tanítottak; az iskola hozzájárulása a tudományok és az irodalom fejlődéséhez; az iskola kiadványai stb.); a könyvtártörténettel (a könyvtárak szerepe az iskola életében, oktatómunkájában, az iskola könyvtárának fejlődése stb.).

Az iskolai könyvtártörténet

A helytörténeten, közelebbről az iskolatörténeten belül egy sajátos, bizonyos fokig elkülönülő kutatási ágazatot, területet képez az iskolai könyvtártörténet. Mint a kifejezés is elárulja, a történeti vizsgálódáson belüli szakterületi differenciálódás terméke, és kettős kötődésű: egyrészt a könyvtártörténet szerves része; másrészt – erre utal a jelző – az iskolatörténettel áll szoros, elválaszthatatlan kapcsolatban.

Az iskolai könyvtártörténetben – hasonlóan az iskola- és az itt részletesebben nem ismertetendő könyvtártörténethez – szintén megfigyelhető a korábban vázolt hármas szint: egyetemes–országos–helyi. A helytörténet részeként az iskolai könyvtártörténet is kettős módon értelmezhető:

- gyakoribb, sőt csaknem általános: egy iskola könyvtárának, könyvtárainak múltja, fejlődése;
- ritkább: valamely település, megye iskolai könyvtárainak története.

Akár így, akár úgy, a könyvtár vagy könyvtárak múltját – vagy annak egy-egy darabját, szakaszát, szeletét – mindig a helyi körülmények figyelembe vételével, a helyi tényezők összhatásában mutatja be, értékeli. A többes szám íménti használata egy iskola esetében is indokolt; egyebek között fontos különbséget tenni a tanári (tanítói) és tanulói könyvtárak között, ezeken kívül diáktársasági, önképzőköri, diákmozgalmi stb. gyűjtemények is létezhetnek. Már ez a közismert tény is figyelmeztet, hogy a könyvtár fogalma és a könyvtári munka tartalma, gyakorlata történetileg változott, a könyvtárfajták is változatosak.

A könyvtár történeti jellegével függ össze a korszakolás fontossága. Az iskolatörténettel kapcsolatban elmondottakhoz feltétlenül hozzáfűzendő kiegészítésként: nem biztos, hogy a periodizáció egy-egy iskolai könyvtár esetében az anyaintézmény korszakait, szakaszait követi (eltérhet az alapítás dátuma, szakaszhatárt jelenthet egy új könyvtáros beállítása vagy egy gazdag hagyaték bekerülése stb.). Lehet, hogy inkább az iskolai könyvtárak, egyáltalán a könyvtárak országos vagy felekezeti történeti periodizációjához igazodott.

A könyvtártörténet, így az iskolai könyvtártörténet tematikája igen gazdag, ennél fogva a kiválasztható, kutatható téma igen sokféle lehet. Szempontunkból a leginkább előtérbe kerülő témák a következők:

- egy-egy iskola könyvtárának vagy könyvtárainak története, illetve egy fejlődési szakasza;
- egy-egy település vagy közigazgatási egység iskolai könyvtárainak fejlődése vagy állapota egy adott időszakban;
- a könyvtár létrejötte és ennek körülményei, esetleg előzményei, a könyvtár megszűnése és ennek okai, esetleg utódai;
- a könyvtár alapítója, fenntartója;
- az iskola és ebből következően a könyvtár jellege, profilja (gimnáziumban általános gyűjtőkör, szakiskolában szakkönyvtári jelleg stb.);
- a könyvtár elhelyezése, berendezése, felszereltsége az iskolán belül, a pénzügyi lehetőségek (költségvetés, külső támogatások, beiratkozási díjak stb.);
- az iskolai könyvtár(ak) állományának alakulása (gyarapítás, válogatás elvei, gyűjtőkör változásai, selejtezési elgondolások; számszerű adatok) és tartalmi összetétele;
- a könyvtári munkafolyamatok fejlődése: nyilvántartás, feltárás, katalógusok, raktározási rend, kölcsönzés, helybeni használat, tájékoztatás, bibliográfiai tevékenység, rendezvények stb.;
- a könyvtárhasználók, olvasók köre, száma, összetétele, az igények változásai; kiemelkedő olvasók; a könyvtár bekapcsolódása az iskolában folyó oktató-nevelői munkába; kiemelten: az olvasóvá nevelés kezdeményezései, eredményei és kudarcai;
- együttműködés más könyvtárakkal, közgyűjteményekkel, intézményekkel, szervezetekkel, az iskola fenntartójával stb.;
- az iskola könyvtárosa, könyvtárosai: számuk, felkészültségük, javadalmazásuk, tevékenységük, munkaidejük, a jeles könyvtárosok pályája stb.;
- a könyvtár fejlődését előmozdító adományozók, alapítványtevők, támogatók stb. élete, munkássága.

Az iskolai könyvtártörténet forrásainak és tájékozódási segédleteinek köre nagyjából megegyezik az iskolatörténeti forrásanyaggal és szakirodalommal, természetesen szükségzerű eltérésekkel. E témakörben is hangsúlyozandó az értesítők, a különféle jelentések szerepe; az értesítők bibliográfiája és repertóriumai most készül az OPKM-ben, kb. 40 000 kötetet tárnak fel, s ez a segédlet hosszú-hosszú ideig nélkülözhetetlen információbázisa lesz az iskolai könyvtártörténeti kutatásnak is. Az egyidejű források közül kiemelendők még a gyarapodási, beiratkozási és kölcsönzési naplók, az iskolai könyvtárak régi könyvjegyzékei és katalógusai, az országos és helyi minervák, újabban az országos (központi) oktatás- és könyvtár-politikai jogszabályok, irányelvek, útmutatók. Az

iskolai könyvtárak történeti irodalmának kurrens számbavételét is elvégzi a Magyar Könyvszemle éves bibliográfiája; a retrospektív anyagról pedig az iskola- és könyvtártörténeti bibliográfiák tájékoztatnak. Az utóbbi években fellendülő iskolai könyvtártörténet-írás jeles, módszertani szempontból is figyelemre méltó alkotása *Fabulya László* A nagy múltú középiskolák könyvtárai (Bp. 1990) c. füzeté.

Mindaz, amit az iskolatörténeti kutatással szembeni tartalmi, metodológiai követelményekről elmondottunk, az iskolai könyvtártörténetre is áll: alapvető elvárás a történetiség elvének alkalmazása, a következetes forráskritika, az objektivitásra való törekvés, elengedhetetlen az anyaintézmény (iskola, egyetem, líceum stb.) történetének tüzetes ismerete és vázlatos megismertetése, az országos, esetleg egyetemes könyvtártörténeti és neveléstörténeti tendenciák bemutatása. Érzékeltetni kell a szóban forgó iskolai könyvtár mindenkori helyét az adott város, megye könyvtári struktúrájában.

Az iskolai könyvtárak történeti kutatása is számos ponton kapcsolódik a különböző, imént felsorolt tudományágakhoz, ami a könyvtár sajátos társadalmi funkciójából, interdiszciplináris jellegéből következik. Ugyanis – pusztán emlékeztetésül felidézve – a könyvtár az információhordozók, a gyűjtött dokumentumok, más szóval a szöveg-, adat-, kép- és hangrögzítés különféle fajtáinak megőrzésével, közvetítésével az emberi tudás, a műveltség tárháza (mint információbázis), és részese az emberi művelődés folyamatának, ezen keresztül a társadalmi mozgásnak, fejlődésnek is. Magától értetődik, hogy a könyvtártörténet, közelebről az iskolai könyvtárak története hozzásegít egy adott hely – település, megye, városrész stb. – fejlődésének alaposabb megismeréséhez, erősítheti a szűkebb környezethez való érzelmi–értelmi kötődést, a lokálpatriotizmust. Az iskolai könyvtártörténet-írásnak ezen túlmenően is lehet, van tudományos hozadéka, különösen négy vonatkozásban.

- Hozzájárul a magyar könyvtárügy, a magyar könyvtárak múltjának, fejlődésének, mindenkori állapotának részletesebb, tényszerűbb, a helyi, intézményi eltéréseket, jellemzőket is kimutató megismeréséhez. E téren a számottevő eredmények ellenére is sok az adósság, voltaképpen az út kezdetén tartunk. Roppant keveset tudunk pl. az elemi iskolák, a polgári iskolák, a szakképző intézmények könyvtárainról.
- Jelentékeny mértékben segíti a műveltséganyag közvetítésével kapcsolatos történeti kérdések megválaszolását. Egyebek között: mit tanítottak, milyen tan- és segédkönyveket használtak, milyen művek indikálták az újszerű pedagógiai törekvéseket, a könyvek, folyóiratok és egyéb dokumentumok milyen szerepet töltek be a nevelés–oktatás folyamatában; a tudományos eredmények miként kerültek az iskola tananyagába, hogyan formálták a tanárok szemléletét; milyen szépirodalmi alkotásokat olvastak a tanárok és a diákok, hogyan formálódott az új irodalmi irányzatok befogadó közönsége; a gyűjteményben található könyv- és sajtóritkaságok miként kerültek ide és hogyan maradtak meg, milyen módon szerezték be a külföldi vagy tiltott műveket, hogyan játszották ki a cenzúrát stb.
- Tanulmányozható a politikai, eszmei áramlatok behatolása, terjedése, továbbá a könyvtárak, könyvtárosok aktív vagy passzív szerepe ebben a folyamatban. Vizsgálható, hogy egy-egy időszakban milyen eszmeközvetítő nyomdatermékeket vagy más információhordozókat szereztek be, forgalmaztak, illetve milyen eszmék propagálását, terjesztését vállalták tudatosan. Szerencsés esetben (ha vannak források) kideríthető, hogy mit és miért tiltott be a cenzúra vagy a fenntartó hatóság, illetve minek a gyarapítását szorgalmazták.

- Előmozdítja az életrajzi adatok, mozzanatok kutatását, feltárását. A neves személyiségek pályafutásának, szellemi arculatának hiteles ábrázolása ugyanis feltételezi annak megismerését, hogy mint egykori diákok vagy pedagógusok mit olvastak, milyen információkhoz, élményekhez juthattak, jutottak hozzá az iskolai könyvtárban. E tekintetben hasznos adalékokat szolgáltatnak a könyvekben, periodikumokban lévő kéziratos bejegyzések és az ex librisek. Sajátos eset s különleges figyelmet igényel, ha a kutató személy könyvtárosa volt az iskolának.

A második és harmadik kutatási irány – vagyis a műveltség- és eszmeközvetítő szerep tanulmányozása – szempontjából kiemelkedően fontos a könyvtár állományának mélyreható elemzése. A mindenkori gyűjtemény tartalmi analízise mutatja meg, milyen volt a könyvtár igazi minősége, milyen volt – *Makkai László* szavaival – az „információs profil”. Érdekes és komoly eredményekkel kecsegtető – bár roppant munka- és időigényes – feladat a mindenkori állomány összevetése az adott időszakban (területen, szakágban) megjelent irodalommal; vagyis annak kimutatása, hogy a könyvtár ebből mit szerzett be. Könnyen elvégezhető egy-egy iskolai könyvtári ajánló jegyzék összehasonlítása a szóban forgó könyvtári állománnyal. Felmerülhet a korszerűség vizsgálatának igénye is; ezzel kapcsolatban *Makkai László* az ún. „késési index” alkalmazását ajánlja, azaz annak megállapítását, hogy a megjelenés után a könyvek és más dokumentumok mennyi idő múlva kerültek be az adott könyvtárba. A kiadás vagy a keletkezés, esetleg a nyomda helye szerinti csoportosítás jelezheti a tájékozódás, a kapcsolatok irányát, de utalhat a tartalmi értékekre is, a külföldi anyag esetében pedig megfelelést tehet a nyelvi tagozódással.

A könyvtáros szerepe az iskolai könyvtártörténet kutatásában

Ezt a kérdéskört külön kellene tárgyalni, itt csak arra van idő – mint a bevezetőben céloztam rá –, hogy egy-két dolgot felvillantsak, majdhogynem az utalás erejéig.

A könyvtár elsődlegesen gyűjtő, őrző, szolgáltató intézmény; ebből következően a helytörténeti és az iskolatörténeti kutatásban is sajátos funkciói révén vesz részt: gyűjti és feltárja a helytörténeti, iskolatörténeti dokumentumokat, információkat, továbbá tájékoztatást ad azokról; ezenkívül gyűjti és rendelkezésre bocsátja a tájékozódás segédleteit. Ez közzismert, ezt igazolja a mindennapi, bár nem igazán általános gyakorlat is. Különösen fontos, hogy az iskolai könyvtáros igyekezzen beszerezni a saját iskolára vonatkozó kurrens információanyagot – tehát az eseményekkel egyidejűleg keletkezett, a könyvtári gyűjtőkörbe tartozó különféle dokumentumokat, amelyek a történeti kutatás potenciális forrásai. Törekedjen a visszamenőleges, tehát a korábban keletkezett anyag megszerzésére is. Elsősorban az iskola működésének saját dokumentumait, valamint a tanárok könyveit, cikkeit, hangfelvételeit, képeit stb. gyűjtse be, de ide sorolható az egykori diákok alkotásainak beszerzése vagy regisztrálása is. Természetesen az iskoláról szóló irodalom, információanyag is a gyűjtőkörbe tartozik. Talán mondani sem kellene, hogy az iskola könyvtárára, könyvtáraitra vonatkozó dokumentumok, információk felkutatására, megőrzésére szintén erősen oda kell figyelni. (Közbevetőleg: az iskolai könyvtárak helyismereti gyűjtőkörének pontos kimunkálása még előttünk álló feladat; a több évtizedes, évszázados tapasztalatok birtokában és a jelen követelményeinek, körülményeinek mérlegelésével azonban mindenképpen elvégezhető és elvégzendő.)

A könyvtár kötelessége az állományában lévő helytörténeti és iskolatörténeti dokumentumok feltárása, hozzáférhetővé tétele, miként kötelessége az információszolgáltatás során a birtokában lévő anyaggal a kutatás, a kutatók segítése; e téren fontos vállalkás lehet bibliográfiák készítése. A könyvtáros részt vehet – mint ahogy sok-sok példa van rá – a helytörténeti és iskolatörténeti ismeretek népszerűsítésében is kiállításokkal és egyéb rendezvényekkel, valamint a helytörténeti órák tartásában is; de ez már túlmutat a mostani előadás témáján.

Az iskolai könyvtáros – ha erre kellően felkészült és kedve, ideje van hozzá – maga is bekapcsolódhat a történeti kutatómunkába: a komplexen értelmezett helytörténeti és a tematikailag szintén összetett iskolatörténet rengeteg témát, lehetőséget kínál erre; most például az 1000 éves a magyar iskola, a millicentenárium évfordulói, a különféle pályázatok, a nemzeti alaptanterv várható bevezetése stb. ösztönöznek. Mégis leginkább a könyvtártörténeti és az ehhez rendkívül szorosan kapcsolódó könyv- és sajtótörténeti kutatás ajánlott; ehhez vannak leginkább források, ez igényel legkevesebb utánajárást, s talán ehhez van leginkább szakértelem; felkészültség. (Segítség lehet *Bényei Miklós A könyvtártörténet-írás problémái, különös tekintettel a helytörténeti munkára.* – Szentendre, 1988 – c. módszertani tanácsadója.)

A könyvtárak – köztük az iskolai könyvtárak –, könyvtári tevékenységformák múltjának, fejlődésének feltárása elsősorban a szakma képviselőinek feladata, sőt kötelessége. *Franz Milkau* német könyvtártörténész írta: „*Ha van tudományos hivatás, amelynek műveléséhez elengedhetetlen saját területe múltjának ismerete, úgy elsősorban a könyvtárosság ez. Senkit sem kötnek olyan erősen a hagyományok, senki nem él annyira előző nemzedékétől örökölt feltételek között, mint a könyvtáros.*” Egy-egy, a helytörténet, a könyvtártörténet iránt érdeklődő, hajlamot érző könyvtáros számára szép és érdekes feladat lehet valamely iskolai könyvtártörténeti téma feldolgozása. Többféle műfaj is kínálkozik: tanulmány, esszé, ismeretterjesztő közlemény, forráspublikáció, adattár (kronológia, topográfia, életrajzi lexikon stb.), könyvtári krónika vezetése; végső soron, ha tudományos megalapozottsággal és igénnyel készül, idesorolandó a könyvtártörténeti bibliográfia is: pl. egy gyűjtemény rekonstruált jegyzéke, valamely könyvtáros-tanár munkásságának bibliográfiája. Talán a publikációs fórumok is bővültek: újjáélednek az értesítők; szinte minden megyében jelennek meg levéltári, múzeumi évkönyvek, több városban helytörténeti folyóirat; de írhatunk cikket a helyi lapba, sőt az iskolai újságot fel lehet használni történeti adatok közlésére.

A feltáratlan témák sokasága várja kutatóját. Ne riasszon vissza az sem, ha egy témáról már készült feldolgozás; ha vannak új, feltáratlan források vagy sikerül új összefüggéseket találni, érdemes vele foglalkozni. Minden kis adalék, minden új meglátás, minden közlemény múltunk jobb megismerését teszi lehetővé, szakmai önismeretünket erősíti, gazdagítja.

(*Könyv, könyvtár, könyvtáros*, 1995. 5. sz. 18–23. p.,
1997. 4. sz. 43–47. p.)

A Nemzeti alaptanterv és a helyismereti tevékenység

Gondolatok az önkormányzati könyvtárak feladatairól

Újszerű feladatokat ró az önkormányzati könyvtárakra is a Nemzeti alaptanterv 1998 őszén történő bevezetése. E tekintetben – alapvetően, a lényegét illetően – nincs különbség a kettős, iskolai és közművelődési funkciót ellátó gyűjtemények és a többi önkormányzati könyvtár között.

A Nemzeti alaptanterv messzire visszanyúló történelmi, közelebbről tantervtörténeti előzmények után a műveltségi területek oktatásának közös (másként: általános, tantárgyközi) követelményei között első helyen említi a Hon- és népismeret információanyagát, mint a nemzeti önismeret, a hazaszeretet elmélyítésének, a nemzeti hagyományok ébrentartásának, a nemzeti azonosságtudat fejlesztésének nélkülözhetetlen eszközét. A NAT megkívánja a tanulóktól „az otthon, a lakóhely, a szülőföld, a haza és népei megismeréséhez, megbecsüléséhez, az ezekkel való azonosuláshoz” vezető ismeretek elsajátítását, a városi és falusi élet hagyományainak, jellegzetességeinek megismerését, továbbá elvárja, hogy az iskola „ösztönözzön a szűkebb és tágabb környezet történelmi, kulturális és vallási emlékeinek, hagyományainak feltárására, ápolására”.

A NAT összeállítói jó néhány esetben konkrétan is kifejtették, mire gondoltak ezen egyetemleges követelmény megfogalmazásakor. Különösen sok elvárás található az Ember és társadalom c. műveltségterületnél (de meglepően kevés ezen belül a történelemnél). A helyismereti–helytörténeti vonatkozások figyelembe vételére egyébként mind a tíz területen van mód; még a természettudományok oktatásánál (a tudománytörténeti mozzanatok felidézésével) és az idegen nyelveknél (a nemzetközi kapcsolatok révén) is.

A NAT a tankötelezettség tíz évfolyamára állapít meg közös, általános, mindenhol (minden településen) számonkérhető és számonkérendő követelményeket. Ezek az órákeret 50–70%-át töltik ki; ez a tény és a dokumentum egészének szelleme megengedi, sőt kötelezővé teszi a különböző tantervi változatok, tankönyvek, taneszközök készítését, az iskolai pedagógiai programok és a helyi tantervek kidolgozását. Ezekbe beilleszthetők a helytörténeti, néprajzi, település-földrajzi, népművészeti stb. ismeretek is. Az egyes tanárok programjai még részletesebben kitérhetnek ezek feldolgozására.

E munka segítése az önkormányzati könyvtárak immár törvényszabta, az ún. kulturális törvényben meghatározott alapfeladatából következik. Ugyanakkor nagy lehetőség is: egyrészt az iskola és a könyvtár kapcsolatának erősítésére, gazdagítására; másrészt a tanulók, a jövőendő nemzedékek körében a könyvtárhasználat megismertetésére, a lokálpatriotizmus érzésének elmélyítésére.

Az iskolai könyvtárak többsége, főleg az általános iskolák nincsenek felkészülve a helyismereti–helytörténeti információk ilyen mérvű és célú szolgáltatására, a pedagógusok tevékenységének támogatására. Ennek több, elsődlegesen történeti oka van:

- a hazai helyismereti tevékenység jórészt az önkormányzati (volt tanácsi) könyvtárakra korlátozódott;
- az iskolai könyvtárak gyűjtőköre csak alkalmankint, esetlegesen ölelte fel a helyismereti–helytörténeti irodalmat;
- az általános iskolai könyvtárak jelentékeny hányada egyébként sem alkalmas jelen állapotban a NAT követelményeinek teljesítésére;
- az iskolai könyvtárosok nagy része tanulmányai során nem sajátította el a helyismereti tevékenységgel kapcsolatos speciális tudnivalókat.

Mindebből egyenesen következik: az önkormányzati könyvtárakra nagy felelősség hárul, legalább két vonatkozásban. Mindenképpen el kell látniuk megfelelő szolgáltatásokkal a pedagógusokat, az iskolákat; ez nem új teendő, hiszen dokumentumaikkal, tájékoztatással, rendezvényekkel stb. eddig is közvetett részesei voltak az oktató–nevelő munkának. Ezzel együtt hozzá kell járulniuk, hogy az adott településen az iskola (az iskolák) könyvtárak (könyvtárai) következetes munkával, belátható időn belül felkészüljenek a NAT-ból fakadó tennivalók színvonalas elvégzésére.

E helyen az önkormányzati könyvtárak konkrét teendőinek még csak vázlatos felsorolására sem vállalkozhatunk. Röviden annyi mondható: a helyismereti tevékenység magasabb szintre emelése, amit az ún. kulturális törvény és még inkább a társadalmi igény is megkövetel, foglalja magában azt a törekvést is, hogy az iskolai oktatás–nevelés folyamatának könyvtári támogatására nagyobb figyelmet fordítunk. Elengedhetetlen a Nemzeti alaptanterv vonatkozó előírásainak alapos tanulmányozása, átgondolása, helyi adaptálása; főleg az alábbiak megtétele.

A helyi pedagógiai programok és a helyi tantervek, netán a tanári programok megismerése, sőt lehetőség és szükség szerint közreműködés azok kidolgozásában (különösen jó az esély erre az általános művelődési központokban működő vagy az ún. kettős funkciójú könyvtárakban).

A gyermekkönyvtár, illetve ahol középiskola van, az egész könyvtár helyismereti tevékenységében rendszeres, állandó kapcsolat az iskolákkal, közelebről az iskolai könyvtárakkal; a gyarapítás, a feltárás és a rendezvényprogram illetén módosítása. Azaz a gyűjtésnél nagyobb figyelem a NAT követelményeire, így a cikk-kivágatok, képek, aprónyomtatványok, av-dokumentumok, CD-ROM-ok stb. beszerzésére; a feltárásnál a mikroanalitikus feldolgozás előtérbe állítása, beleértve a faktográfiai segédleteket, szemlénygyűjteményeket stb. A rendezvényprogramból kiemelendő a tanórák könyvtári megtartása, netán – amennyiben pedagógusi végzettsége is van – a könyvtáros által. Szükséges a többi ismert forma újragondolása (pl. OKTV és más versenyek), esetleg újak keresése, kikísérletezése.

A mostani és a közeljövőben esedékes történelmi évfordulókra célszerű kivételes gonddal készülni a könyvtárakban: az 1848–49-es polgári forradalom és szabadságharc 150., az államalapítás 1000. évfordulója (ez utóbbi különösen tág keretet kínál), a Kossuth-bicentenárium 2002-ben stb. remek alkalom az iskolák és a könyvtárak közötti munkakapcsolat szorosabbra fűzésére. Bár a felsoroltak országos évfordulók, lehetőséget adnak a helyi vonatkozások kidomborítására, megismertetésére, az oktatás anyagába való beépítésre is.

Az önkormányzati könyvtárak nemes feladata a pedagógusok helyismereti–helytörténeti kutatómunkájának támogatása. Közreműködhetnek a pedagógusok kötelező továbbképzésében is: tanfolyam-, évfolyam-, főiskolai és egyetemi szakdolgozatok stb.

anyaggyűjtéséhez nyújthatnak semmi mással nem pótolható információkat, forráscsoportokat.

Joggal vetődik fel a kérdés: hogyan segíthetik az önkormányzati könyvtárak az iskolai könyvtárak helytörténeti–helyismereti gyűjteményének és szolgáltatásainak fejlesztését, megerősödését. Ma is számos formát, eszközt ismerünk s az élet, a gyakorlat nyilván újakat fog teremteni. Például: felhívni a figyelmet a kurrens dokumentumokra, netán a retrospektív beszerzés lehetőségére; a helyismereti állomány harmadik, negyedik példányainak átadása; fénymásolatok (esetleg fényképek) készítése a nyomtatott vagy kéziratos dokumentumokról; hangzó anyagok, videokazetták átmásolása – hacsak szerzői jogi kötöttség nincs; számítógépes bibliográfiai és faktográfiai adatbázisok (vagy azok egy részének) átengedése; módszertani segítség a feltárásban, tájékoztatásban stb.; s ami a leghatékonyabb: a feladatok közös megoldása. Ez, vagyis a közös munka, a közös erőfeszítés, a szoros együttműködés lehet a legbiztonságosabb, legeredményesebb módszer.

(Hajdú-Bihar megyei könyvtári téka, 1998. 1. sz. 33–36. p.)

Az iskolai könyvtárak helyismereti gyűjteményei

Világszerte megnövekedett az érdeklődés a helyi információk, jelenségek, folyamatok iránt. A társadalmi mozgás mindenkori földrajzi tagolódásán – mint eredendő okon – kívül alighanem közrejátszik ebben a globalizáció elkerülhetetlen, szinte mindent elsodró, ám sokak számára riasztó áramlata is: az emberek jelentékeny hányada a szűkebb környezethez, a szülőföldhöz, a lakó- és munkahelyhez való érzelmi–tudati ragaszkodással, a lokálpatrióta érzéssel is próbálja ellensúlyozni a világméretű folyamatok közvetlen vagy közvetett hatását, a nemzeti identitástudat zavarait. Jól érzékelhető tény az is, hogy bizonyos történelmi körülmények között – pl. a kisebbségi sorsban, a diktatórikus hatalomgyakorlás idején – az emberek a helyi értékekben keresik a fogódzót, a támaszt.

Sokkal régebbi, még a felvilágosodás eszmekörében gyökerező, sőt némelyek szerint az ókorig visszanyúló felismerés: a lokálpatriotizmus, a szülő- vagy lakóhelyhez kötődés a patriotizmus, a hazaszeretet egyik megnyilvánulási formája.

A Nemzeti alaptanterv előírásai

Ez a felismerés tükröződik az 1995-ben közreadott Nemzeti alaptanterv szemléletében és konkrét előírásaiban is. E fontos oktatáspolitikai állásfoglalás összegezte és megerősítette a helytörténeti és más lokális ismeretek oktatásában mintegy két évszázada jelentkező, ám részleteiben még feltáratlan törekvéseket, és egyúttal kitágította azok körét és új feladatokat is meghatározott. Elvi kiindulópontja és pedagógiai–didaktikai elvárásai tág lehetőséget kínálnak a pedagógusoknak és könyvtárosoknak a helyismereti információk közvetítésére.

A NAT „*fontos szerepet szán a nemzeti hagyományoknak, a nemzeti azonosságtudat fejlesztésének*” és a nemzeti önismeret, a hazaszeretet elmélyítésének. Ezért a műveltségi területek oktatásának közös követelményei között első helyre állította a „Hon- és népismeret” elnevezésű információanyagot. Ezen belül az alaptanterv megkívánja a tanulóktól azt is – és éppen ez az, ami minket most közelebbről érint –, hogy „*sajátítsák el azokat az ismereteket, gyakorolják azokat az egyéni és közösségi tevékenységeket, amelyek az otthon, a lakóhely, a szülőföld, a haza és népei megismeréséhez, megbecsüléséhez, az ezekkel való azonosuláshoz vezetnek. Ismerjék meg a városi és a falusi élet hagyományait, jellegzetességeit.*” Elvárja továbbá, hogy az iskola „*ösztönözzön a szűkebb és tágabb környezet történelmi, kulturális és vallási emlékeinek, hagyományainak feltárására, ápolására.*” Mindezt megismételte, vagyis megerősítette a NAT módosításáról 2000-ben kiadott kormányrendelet is.

A kiemelés, az idézett szöveg a különböző tantárgyak oktatóitól megköveteli, hogy a pedagógiai gyakorlat során – a tanórai és a tanórán kívüli munkában – vegyék figyelembe a helytörténeti–helyismereti vonatkozásokat. Ugyanakkor a konkrét előírások a lokális információk elsajátítását elsősorban a tanulók öntevékenységetől (megfigyelés, gyűjtés, tárgykészítés, látogatás stb.) remélik, a pedagógusnak inkább irányító, mint ismeretközvetítő szerepet szánnak.

S éppen a tanulók aktivitását, önálló tevékenységét előtérbe állító követelményrendszer feltételezi a jól működő, jól felszerelt iskolai könyvtárak létét, olyan könyvtárakét, amelyek képesek eleget tenni a helytörténeti ismeretek oktatásával, közvetítésével kapcsolatos elvárásoknak is. A NAT megalkotói a nyolcvanas években nálunk is elterjedt eszményt, a forrásközpont gondolatát fogadták el; ebből következően az iskolai könyvtáraknak a helyismereti–helytörténeti információk oktatásával kapcsolatos feladatok megoldásához is segítséget kell nyújtani.

Az iskolai könyvtárak elsősorban közvetlen szolgáltatásaik révén támogatják a pedagógusok és a tanulók munkáját; másodsorban közvetítő szerepet töltenek be a helyismereti dokumentumokat, információkat őrző, tartalmazó gyűjtemények, adatbázisok és az iskola pedagógusai, tanulói között. Közvetlen szolgáltatás a saját helyismereti–helytörténeti gyűjtemény kialakítása, gyarapítása, az állomány szakszerű elrendezése és feltárása, a használat feltételeinek biztosítása, a helyismereti tájékoztatás, rendezvények szervezése, könyvtári órák és szakköri foglalkozások tartása stb. Közvetett szolgáltatás a pedagógusok és a tanulók kéréseinek továbbítása az önkormányzati és egyéb könyvtárakhoz, a múzeumokhoz, levéltárakhoz, illetve a többi könyvtár és a közgyűjtemények, más intézmények dokumentumainak, szolgáltatásainak, a számítógépes adatbázisok információinak eljuttatása a pedagógusokhoz, tanulókhoz.

Az iskolai könyvtár helyismereti gyűjtőköre

Az iskolai könyvtárak helyismereti tevékenységében is döntő jelentőségű a gyűjtemény létrehozása és gyarapítása, az állomány hozzáigazítása az oktatás–nevelés igényeihez. A helyismereti dokumentumok gyűjtése korán megkezdődött a hazai iskolák könyvtáraiban: a protestáns kollégiumok professzorai és egykori diákjai már a XVI. században megajándékozták az alma matert saját könyveikkel, a XVIII. század végétől számos középiskolai könyvtár őrizte a székhely anyagát, a XX. század harmincas éveiben diákfilmes mozgalom bontakozott ki stb. A NAT, tágabban a hazafias nevelés követelményei és az iskolák önbecsülése, identitástudatának kialakítása, a hajdani kultusz felelevenítése megkívánja, hogy azok az iskolai könyvtárak is foglalkozzanak a helyismereti anyag gyarapításával, amelyek erről eddig lemondtak vagy nem is gondoltak rá; ott pedig, ahol eddig is folyt ilyen tevékenység, indokolt újragondolni a feladatokat, az állományalakítás konkrét céljait és lehetőségeit.

A gyűjtőkör meghatározására, körülhatárolására eddig két érdemi kísérlet történt. Mindkettő a hazai tapasztalatok, a külföldi példák, a tantervi programok és a gyér szakirodalmi utalások alapján történt: a jeles neveléstörténész, *Mészáros István* és jómagam (a Helytörténet, iskola, könyvtár c. módszertani tanulmányomban) próbálkoztunk ezzel. Most a saját elgondolásaimat ismertetném részletesebben, három megjegyzés előre bocsátásával. 1) A füzetem megjelenése óta a szakirodalmi közlemények nem igazán elemezték ezt a kérdéskört, ilyenformán egyelőre nem látszik indokoltnak az 1997-ben írás-

ban kifejtettek módosítása. 2) Az általam vázoltak elvi és gyakorlati megfontolások ötvözetét képezik, ideális (szeretném hinni: optimális) konstrukciónak tekinthetők, vagyis az egyes iskolai könyvtárak mindennapi gyakorlatában a keretet, a lehetőségek keretét jelentik, ám mindenhol egyedi módon kell és lehet megtölteni tartalommal. 3) Amennyiben kellő mennyiségű tapasztalati anyag összegyűlik, ez a konstrukció módosítható, sőt módosítandó, vagyis közös erővel kell kiizzadnunk a valóban célravezető megoldásokat.

Meggyőződésem, hogy az iskolai könyvtáraknak nem szabad az önkormányzati könyvtárak helyismereti állományának megduplázására törekedni. Ez felesleges pazarlás és a visszamenőleges beszerzés leküzdhetetlen akadályai miatt kivitelezhetetlen, a jelen idejű, kurrens dokumentumok közül pedig sokra nincs is szüksége az iskolának. Ugyanakkor vannak olyan ismerethordozók, amelyekből – tartalmi szempontból – az iskolai könyvtár gazdagabb anyaggal rendelkezhet, bizonyos területeken, témákban a gyűjtés mélyebbre hatolhat, mint a közkönyvtárakban, és ez az iskola múltjára és jelenére vonatkozó információk köre. Ilyenformán és mindenkor igazodva az adott iskola oktatási–nevelési feladataihoz, egy-egy általános és középiskolai könyvtár állományában a dokumentumok három nagy tartalmi csoportját célszerű elhelyezni: *a)* amelyek a település múltjáról és jelenéről tájékoztatnak; *b)* amelyek az iskola történetét tárják fel; *c)* amelyek a névadó (ha van) szellemi örökségének, kultuszának ápolását segítik.

Az első csoportba, a hagyományosan értelmezett *helyismereti–helytörténeti állományba* az alábbi dokumentumfajták beszerzése ajánlható.

- A település vagy településrész (kerület, városnegyed stb.) történetéről, természeti viszonyairól, jelenéről alapvető információkat tartalmazó, átfogó igényű, ún. kézikönyv- vagy referenzs-jellegű (tehát a tájékoztatásban hasznosítható) kiadványok: helytörténeti szintézisek, útikönyvek, bibliográfiák, faktográfiai adattárak, műemléki kataszterek, CD-ROM-ok, képes albumok stb. Különösen fontos a pedagógiai célzattal összeállított munkák megszerzése: pl. helytörténeti–helyismereti olvasókönyvek, didaktikai szándékkal készített videofilmek.
- A településről, településrészről írt regények, drámák és a versek, novellák antológiai, a helyi folklórkinszéből merítő gyűjtemények (pl. a pesti viccek tudományos igényű válogatásai). A szépirodalmi alkotások az érzelmi nevelés kitűnő eszközei, tehát érdemes rájuk fokozott figyelmet fordítani.
- Azok az ún. országos helyismereti–helytörténeti segédletek, amelyek a településről, településrészről is tartalmaznak fontos, hézagpótló, ennél fogva nélkülözhetetlen információkat: pl. *Fényes Elek* geográfiai szótára, a Magyar városok c. összeállítás.
- A településhez, településrészhez kötődő, ott élő kiemelkedő alkotók (írók, tudósok, művészek) munkái, különös tekintettel az ún. összes művekre, összegyűjtött írásokra vagy reprezentatív hanglemez- és hangszalag-válogatásokra, a település, településrész szépíróinak műveiből szerkesztett antológiákra.
- A település, településrész fontosabb periodikumai, amennyiben azok lokális jellegűek: múzeumi és levéltári évkönyvek, helyismereti–helytörténeti folyóiratok, oktatástörténeti lapok stb.
- A helyismereti–helytörténeti oktatás, kutatás és gyűjtés módszertani irodalma.

Ezeknek a dokumentumoknak a gyűjtésében az iskolai könyvtárnak kiegészítő szerepe van. Voltaképpen azt teszi lehetővé, hogy az iskolában is tarthassanak helytörténeti foglalkozásokat, a pedagógusok és a tanulók könnyebben, közvetlenebbül hozzáférjenek a

fontosabb, sűrűbben használt dokumentumokhoz. Vagyis nem teszi feleslegessé az önkormányzati (vagy tudományos) könyvtár(ak) látogatását, szolgáltatásainak igénybe vételét, de előnyösen hozzájárul az iskolai könyvtár forrásközpont-jellegének erősödéséhez, kiteljesedéséhez.

A második csoportot az iskola történetére (és részben jelenére), tehát az anyaintézményre vonatkozó dokumentumok és információk alkotják. Az *iskolatörténeti dokumentumok* gyűjtése, feltárása, közvetítése elsődlegesen az iskolai könyvtára feladata. Mint mondtam: ez az a terület, amelyen mélyebbre hatolhat, többet nyújthat, mint az önkormányzati könyvtár. (Megemlítendő még: ha ott nincs külön könyvtár, magára vállalhatja az iskolához kapcsolódó kollégium történeti anyagának őrzését is.) A teljesség igénye nélkül felsorolva, az iskolatörténeti gyűjtemény az alábbi dokumentumokat foglalhatja magában.

- Az iskola történetéről megjelent könyvek, tanulmányok és egyéb közlemények, beleértve a poligráf művek részleteit; az iskola történetéről vagy annak valamely szakaszáról, tartalmi szeletéről készült kéziratos dolgozatok (pályamunkák, szakdolgozatok, doktori értekezések stb.).
- Az iskola múltjáról és jelenéről a folyóiratokban, újságokban megjelent cikkek. Beszerezhetők lapkivágat vagy fénymásolat formájában is, sőt a gazdaságos helykihasználás szempontja eleve azt diktálja, hogy az egyébként nem őrzött periodikumokból vágják ki a cikkeket.
- Az iskolatörténet egyidejű kéziratos forrásai közül azok, amelyek nem kerültek, kerülnek levéltárba és a jogszabályok szerint egy idő után az irattári őrzésük sem szükséges: pl. jelentések, beszámolók, kimutatások (ha levéltárba kerülnek, másolatuk), osztálynaplók, érettségi dolgozatok stb.
- Az iskoláról, pedagógusairól és tanulóiról, az iskolai élet eseményeiről készült állóképek: érettségi tablók, osztályképek, a tanárok és jelesebb tanítványok portréfotói, esetleg a róluk készült rajzok, festmények stb.
- Az iskolai rendezvények (ballagás, hangverseny, színi előadás, bál, önképzőköri foglalkozás, sportverseny stb.) hang- és filmfelvételei, újabban videofelvételei; az iskolai rádió és televízió műsorainak rögzítései.
- Az iskola egykori és mai pedagógusairól, hajdani tanulóiról és mai diákjairól írt, készült könyvek, cikkek, versek, képek, hangzó anyagok stb.
- Az iskola egykori és mai tanárainak, tanítványainak munkái: könyvek, cikkek, kötetek, képek, hangfelvételek, filmek stb. A visszaemlékezések az előző kategóriánál is említhetők.
- Az iskola saját kiadványai, mindenekelőtt a rendkívül fontos történeti forrásnak minősülő értesítők, évkönyvek; továbbá az aprónyomatványok (meghívók, műsorok, plakátok stb.) és az iskola lapjai, ideértve a diáklapokat és a szakköri híradókat is.
- Az iskolai könyvtár történetére és jelenére vonatkozó dokumentumok. Ezek gyűjtése a könyvtárostannár elengedhetetlen, önmagával szembeni kötelessége és szép, sok örömet okozó teendője.
- A könyvtár olykor iskolamúzeumi feladatot is ellát; ez esetben tárgyi (ún. háromdimenziós) dokumentumokat is gyűjt: szemléltető eszközöket, technikai berendezéseket, természeti képződményeket stb.
- A muzeális értékű, azaz 1945 előtti könyvtári anyag (ha van ilyen) az iskolatörténet, közelebbről az iskolai könyvtártörténet sajátos forráscsoportját képezi. Több-

ségében tartalmilag nem lokális jellegű, ám az iskola életének, pedagógiai törekvéseinek, kapcsolatrendszerének, szellemiségének, a tanárok érdeklődésének stb. számos eleme tükröződik benne.

Az iskolatörténeti források és irodalom, audiovizuális anyagok őrzése, feltárása túlmutat a tantervi előírásokon, tudományos hozadéka is van, azaz részben az utókornak szolgáló vállalkozás. Legalább ilyen fontos, hogy a tapasztalatok szerint erőteljes nevelő hatása van: a tanulóknak (különösen, ha maguk is részesei ezen dokumentumok gyűjtésének) erősíti az iskolához, az alma materhez tartozás érzését, a közösségi szellemet; megismerve az állomány ezen darabjait, a pedagógusok is jobban sajátjuknak érzik az intézményt, ők is büszkéek lehetnek iskolájuk múltjára, eredményeire stb.

A harmadik csoportba – ha van – a *névadóra vonatkozó dokumentum- és információanyag* tartozik. Amennyiben az illető helyi személyiség, netán a tanintézet diákja vagy pedagógusa volt, a róla szóló anyag megszerzése, feltárása nem igényel külön törődést, pusztán az áltagosnál jobban oda kell figyelni ezekre az információkra és az őket hordozó dokumentumokra. Más a helyzet, ha a névadó nem minősül helyi személyiségnek. Ilyenkor is két eset lehetséges: *a)* mégis van valamiféle helyi kötődése (járt ott, adományt tett az iskola javára stb.) – ilyenkor a kapcsolat információit teljességre törekvően kell gyűjteni, feltárni; *b)* ha semmiféle helyi kötődése nincs, legalább az alábbi dokumentumokat be kell szerezni: az illető könyvei, fontosabb hangfelvételei, művészeti alkotásai; a róla írt életrajzok vagy munkásságának valamely területét tudományos szinten elemző, bemutató közlemények (ha mód van rá, a kéziratos dolgozatok, illetve azok másolatai is), szépirodalmi művek; a róla készült képes ábrázolások, filmek.

Mint szó esett róla, az iskolai könyvtár ezeknek a dokumentumoknak a beszerzésével, őrzésével hozzájárul a névadó szellemi örökségének, kultuszának ápolásához, és ezáltal az iskolához való érzelmi–értelmi kötődést is erősítheti.

A helyismereti állomány gyarapítása

Hogy e három nagy csoporton belül egy-egy iskolai könyvtár mit akar gyűjteni, illetve ténylegesen mire van módja, az mindig a helyi, egyedi szándék, döntés eredménye és a helyi körülmények függvénye. Javasolható, mert célszerű és hasznos, hogy a helyismereti gyűjtés szempontjait is rögzítsék a kötelezően előírt gyűjtőköri szabályzatban (netán annak külön fejezeteként). Indokolt konkrétumokat megfogalmazni, egyebek között azt, hogy milyen dokumentumféleségeket gyűjtenek, milyen mélységben, mit kívánnak eredetiben őrizni, és mikor elégszenek meg a másolatokkal stb.

A szabályzat egyik pontja lehet a *gyarapítás módjainak* és forrásainak megjelölése. Az iskolában is a könyvtári gyarapítás jól ismert formáival találkozunk: vásárlás, előfizetés, csere, ajándékozás, dokumentumok helybeli készítése és készíttetése (ideszámítva a fénymásolatokat és a digitális másolatokat is).

A gyarapításnál alapelv, illetve gyakorlati követelmény: az egyidejűleg keletkezett, kurrens helyismereti dokumentumok (pontosabban: a gyűjtőkörben megjelölt dokumentumok) minél teljesebb gyűjtésére kell törekedni. Azaz, ha valamely iskolai könyvtár most határozná el, hogy helyismereti állományt alakít ki, ettől kezdve elsődlegesen a friss, kurrens anyag beszerzésére fordítsa energiái zömét, hiszen e tekintetben valós esélye van a gyűjtőköri szabályzatban körülhatárolt keretek között a teljesség megközelíté-

sére. Nyilván nem lehet, nem szabad lemondani a visszamenőleges beszerzésről sem, e téren viszont számos akadállyal, gyakran leküzdhetetlen akadállyal kell szembenézni (persze, ezek olykori leküzdése különleges sikerélményt okoz), gyakori az esetlegesség, a véletlenszerűség. Például nehezen gyűjthetők össze egy-egy lap régebbi évfolyamai, az aprónyomtatványok ritkán maradtak fenn, a hangzó dokumentumoknál gyakori a technikai kopás, az antikvárium (főleg az aukción) vagy a magánosoktól történő vásárlás komoly anyagi terhet jelent. Mindezt előtérbe kerülhet a másolatok készítése (ha ez nem ütközik a szerzői jogi törvény tilalmaiba): fotózás, mikrofilmzés, fénymásolás, hang- és videofelvételek átjátszása, digitalizálás stb.

A gyarapítás formái közül közvetett nevelő hatásánál fogva kiemelendők az egykori diákok és pedagógusok ajándékai (különösen, ha saját alkotásaikról van szó), mert az iskola jelenlegi (mindenkori) tanulói számára példamutatóan demonstrálják a szoros érzelmi kötődést. Jelentékeny gesztus, ha más könyvtárak – az önkormányzati, valamely szak-, felsőoktatási vagy egyházi, netán egy másik iskolai gyűjtemény – felesleges duplumaikat átengedik az adott iskola helyismereti állományába. A helyismereti gyarapításban sokat segíthet az iskola vezetése, főleg azzal, ha nem hagyja magára a könyvtár-ostanárt. Sokat segíthetnek a pedagógusok, a tanulók és szüleik. Vagyis az állomány kialakítása, tudatos fejlesztése igazi csapatmunka, és ezt a könyvtár-ostanár irányítja, hangolja össze. Maga a gyűjtés (a dokumentumok felkutatása és közelebbi megismerése) nevelő hatású, hiszen a gyerekek, serdülők számára mással nem pótolható élményt nyújt, erősítheti az összetartozás érzését, az önbizalmat és az önbecsülést.

A gyarapításról szólva röviden ki kell térni a gyűjteményszervezés, állományépítés másik oldalára, irányára, az *avulásra* is. Az iskolatörténeti dokumentumok (a most másodikként emlegetett tartalmi csoport) forrásértékük, egyediségük révén végleges megőrzésre érdemesek. Az első csoport, a településre, településrészre vonatkozó anyag és a harmadik, a névadóról szóló információt tartalmazó kategória esetén időnként indokolt a törlés tartalmi avulás címén is. Az iskolában ugyanis az oktató–nevelő munka érdekei, a mindenkori pedagógiai hasznosítás lehetőségeit kell szem előtt tartani. Ebből következően a tartalmilag, pedagógiaileg elavult dokumentumokkal nem helyes terhelni a helyismereti állományt, tehát ezeket rendszeresen ki kell vonni. A tapasztalatok alapján a forrásjellegű (szakkifejezéssel: szinkronikus) dokumentumok örökre megőrizhetik pedagógiai értéküket (a szemléltetésben, a szakköri munkában, a pályázatokra való felkészülésben stb.), így a forráspublikációk – amennyiben megfelelnek a szöveghűség követelményének – nem avulnak el (hacsak nincs újabb, bővített kiadásuk). Sokáig használhatók a bibliográfiák, levéltári segédletek, faktográfiai adattárak, bár idő múltán információik beépülhetnek más összeállításokba. A feldolgozások zöme hosszú ideig aktuális marad, viszont szemléletüket (akárcsak az esszéjét) gyakran kikezdi a történelmi változások és az új tudományos eredmények. Az ismerterjesztő művek, még inkább a publicisztikai írások általában hamar vagy hamarabb elvesztik időszerűségüket, bár némelyikük évtizedek múltán is őrült tölt be.

Az iskolai könyvtár helyismereti állományának használata

Bár a hazai közkönyvtári gyakorlat a helyismereti állomány darabjait prézens jellegűként kezeli, az iskolai könyvtárakban a *kölcsönzés* tilalma rugalmasabban értelmezhető. Itt ugyanis az elsődleges cél az oktatás segítése, ennél fogva a védett (elsősorban iskolatörté-

neti) anyagok kivételével az egy példányban meglévő dokumentumokat is célszerű tanórai vagy szakköri foglalkozásra odaadni, természetesen az érintett tanár felelősségére. Mindazonáltal szerencsésebb, ha az ilyen órák, foglalkozások a könyvtár helyiségében zajlanak. A második, harmadik példányok egyéni olvasóknak is kölcsönözhetők.

Az iskolai könyvtárakban a helyismereti *tájékoztatás* különféle szolgáltatásai (útbaigazítás, felvilágosítás, bibliográfiai és ténybeli adatszolgáltatás, irodalomkutatás, bibliográfiák készítése, referálás stb.) elsősorban az oktatás–nevelés igényeihez igazodnak vagy az iskolában folyó helytörténeti–helyismereti kutatást támogatják. Nagyon helyeselhető gyakorlat, ha a könyvtárostánár a használókat azokról a helyismereti dokumentumokról, információkról is tájékoztatja, amelyek csak más könyvtárakban, gyűjteményekben érhetők el. E tekintetben óriási segítséget jelent a számítógépesítés, amely új távlatokat nyit. Például közvetlen kommunikációs kapcsolat építhető ki a többi könyvtárral, átemelhetők bibliográfiai és faktográfiai adatok, elérhetők a nemzetközi adatbázisok, ugyanakkor az adott iskolai könyvtár állománya is feltárul az egész település, az egész ország, sőt a világ előtt.

A helyismereti–iskolatörténeti gyűjteményre alapozott vagy ezeket is felhasználó iskolai *rendezvények* szintén az oktatás–nevelés folyamatának szolgálatában állnak: előadások, kiállítások, vetélkedők, szerző(alkotó)-olvasó találkozók, iskolanapok, fórumok, névadó-, évfordulós és egyéb ünnepek, emléktábla állítás, emlékezések a névadóra stb. Talán idesorolhatók az osztályok látogatásai is a könyvtárban. A hasznosítás sikeres fórumai a szakkörök, valamint a tanulmányi versenyek és pályázatok.

Kiemelkedően fontos a könyvtári *tanóra*, amely csak megszorítással nevezhető rendezvénynek. A NAT követelményrendszere, a kerettantervek és a helyi tantervek, még inkább az oktató–nevelő munka tapasztalati tényei arra utalnak, hogy a lokális információk *bármely* iskolai tantárgy keretében helyet kaphatnak. Hagyományosan nagy teret szentel a helyismereti–helytörténeti tudnivalóknak a történelem, a magyar nyelv és irodalom és természetesen a földrajz. Valójában – ismétlem – a többi tantárgy is közvetíthet helyi információkat, még a matematika (tudománytörténet), az idegen nyelvek (testvérvárosi kapcsolatok) és a testnevelés (népi játékok) is. S erre leghatékonyabb módszer a tanórai foglalkozás. A szakirodalomban az utóbbi időben sűrűbben olvashatunk a helyismereti órák, speciálisan a könyvtárban tartott helyismereti órák módszertanáról, sőt egyre több mintavázlatot is közléstesznek.

Az iskolai könyvtár helyismereti állományának használatában sajátos szerepe van a *kutatásnak*, akár a pedagógusok, akár a diákok, akár az ún. kívülállók végzik. A dokumentumokban rejtőző forráskincs tudományos feldolgozása a nemzeti örökség feltárásának szerves része, hozzájárulás múltunk és jelenünk alaposabb megismeréséhez. Tanulmányok, esszék írására, forráspublikációk sajtó alá rendezésére stb. elsősorban az iskola pedagógusai vállalkoznak, köztük – ha kedve, hajlama van hozzá – a könyvtárostánár. A tanulók is megoldhatnak kutatási feladatokat, pl. a nagy múltú és kedvelt országos középiskolai tanulmányi verseny keretében. Az iskola helyesen teszi, ha arra érdemes helyismereti–iskolatörténeti gyűjteményét megnyitja a külső kutatók előtt is. Egy-egy iskolai könyvtár gyűjteménye főleg az iskola- és oktatástörténeti témák kutatói számára vonzó, de a művelődés-, a tudomány-, az irodalom-, a művészet-, a sajtó-, a nyomda-, a kiadás- és a politikatörténet művelői is gyakran találnak hasznos adatokat, dokumentumokat. A könyvtárostánárok számára ezek mellett, vagy még inkább ezek előtt szinte önkéntelenül kínálkozik az iskolai könyvtártörténet tanulmányozása. A levelező tagozatos felsőoktatásban szerzett személyes tapasztalataim alapján állíthatom: a könyvtárostánárok az

ilyen irányú mélyfúrásokkal nagyban hozzájárulnak, hozzájárulhatnak a magyar könyvtártörténet számtalan fehér foltjának eltüntetéséhez.

A könyvtárostánár szerepe

Lehet, hogy a szubjektív elfogultság mondatja velem, de szeretném hinni, hogy a valóságban is így van: a helyismereti–iskolatörténeti állomány gyarapítása, kezelése, feltárása, népszerűsítése, a tájékoztatás a lokális dokumentumokról, információkról vonzó feladat lehet az iskolai könyvtárat vezető vagy ezzel a munkával megbízott könyvtárostánár számára. (A tapasztalatok szerint az a leghelyesebb megoldás, ha több alkalmazott esetén is a vezető irányítja a helyismereti tevékenységet.) Magától értetődik, hogy ez a munka csakis akkor végezhető el kellő színvonalon, ha a könyvtárostánár ehhez anyagi és – talán ez a fontosabb – erkölcsi támogatást kap az iskola igazgatójától és a pedagógusoktól. Olykor a fenntartó segítségére is szükség lehet: pl. egy-egy értékesebb régi iskolatörténeti dokumentum beszerzésekor.

A helyismereti állomány létrehozása, kezelése, fejlesztése – sokak egybehangzó véleménye szerint – nemes, szép feladat. Talán a bevezető gondolataimban sikerült bizonyítanom: a nemzeti önismeret elmélyítését, a nemzeti értékek megbecsülését, a hazaszereget és a hazafiság kiteljesítését szolgáló tevékenység, felemelő szolgáltatás, ha úgy tesszük: szolgálat.

(Könyvtári levelező/lap, 2003. 4. sz. 9–14. p.)

A helyismereti együttműködés irányai

Régi, a szakirodalom által gyakran hangsúlyozott és a mindennapi tapasztalatok által sokszorosan igazolt felismerés, hogy a könyvtárak helyismereti tevékenységének fontos, szükséges eleme a célirányos együttműködés. A könyvtár ugyanis egy adott közegben él, annak szerves része, és a társadalmi hatások érvényesülnek a helyismereti munkában is. Ennek a közismert ténynek eredendő oka a lokalitás lényegi vonásában rejlik: az adott, tehát a földrajzilag körülhatárolt vagy körülhatárolható hely nagyobb egységekbe illeszkedik (megye, régió, ország, kontinens, föld). Más megközelítésben az együttműködés teremti meg a helyismereti tevékenységhez, egyes ágaihoz a megfelelő társadalmi háttérrel, a kisugárzás feltételeit. Nagyon sok esetben intézményes kapcsolatokról van szó; természetesen e kategóriát tágan értelmezve. Az intézményi, társadalmi kötelek nélkül egy-egy könyvtár helyismereti tevékenysége nem áll szilárd bázison, sőt könnyen légüres térbe kerülhet. A munka színvonalának emeléséhez szintén gyümölcsözően járulhat hozzá a széles körű és hatékony együttműködés. A helyismereti kooperáció segíti a gyakran emlegetett tudományos, közéleti-gyakorlati és érzelmi–tudati funkció kiteljesítését. A sokirányú és szoros kötődés előnyös a könyvtári munka társadalmi megbecsülése szempontjából is.

Az együttműködés feltételei, lehetőségei koronként és helyenként változnak. Most, a számítástechnika és a távközlés rendkívül gyors ütemű fejlődése folytán reális esély van arra, hogy az egyes könyvtárak helyismereti tevékenysége végképp kilépjen, kitörjön a lokalitás burkából, más szóval az elszigeteltség kötöttségeiből, és az országos, sőt egyetemes információáramlás részévé váljon. Ez alighanem e szolgáltatási ág rangjának emelését is előidézi.

A helyismereti együttműködés rövid története

Hazánkban a helyismereti együttműködés kezdetei a 19. század utolsó harmadára, a 20. század elejére datálhatók. Voltaképpen eleve így indult a helyi irodalom gyűjtése: a városi vagy megyei múzeumok, levéltárak vállalkoztak a könyvtári anyag beszerzésére, őrzésére. Az első világháború idején Gulyás Pál egy kiváló, számos mozzanatában maig érvényes tervezetet dolgozott ki a különböző típusú könyvtárak helyismereti gyűjtőkörének elhatárolására. A hazai könyvtárak helyismereti tevékenysége szélesebb körben az ötvenes évek elejétől, közepétől bontakozott ki, s szinte rögtön felvetődött a feladatmegosztás szükségessége. Nagyobb súllyal az 1961-es gödöllői országos bibliográfiai munkaértekezleten, ahol a táj- és megyei könyvtárak sajátos teendőinek meghatározásával próbálkoztak. Majd a hetvenes évek elejétől a sikeres szakmai tanácskozásokon,

köztük a jó emlékű balatoni beszélgetéseken és a folyóiratcikkek hosszú sorában több oldalról, több szempontból is foglalkoztak, foglalkoztunk e kérdéssel. Egyebek között szóba került a megyei könyvtárak helyismereti bibliográfiai kooperációja; a városi, járási, majd nagyközségi könyvtárak fokozottabb bekapcsolódása a gyűjtő, feltáró és tájékoztató munkába; a szakkönyvtárak, az egyetemi könyvtárak, az üzemi és szakszervezeti könyvtárak, továbbá a közkönyvtárak speciális (pl. zenei) részlegeinek szerepe a lokális szolgáltatásokban; a közgyűjtemények kapcsolatainak elmélyítése; a honismereti mozgalom és a könyvtár kölcsönhatása; a helyismereti tevékenység és a helytörténetírás összefüggése; a szomszédos országokkal való együttműködés előnyeinek számbavétele, majd a meg-megújuló törekvés kiaknázására.

Ezekre az elvi-metodikai alapokra támaszkodva fejlesztettük tovább a nyolcvanas évtized nehéz második felében és a kilencvenes években az együttműködés addigi kezdeményezéseit. Új elemekkel is bővült a gondolkodás és a gyakorlat. Létrejött a helyismereti könyvtárosok szervezete, és évről évre megtartott konferenciáin aktív szereplőként jelen vannak a partnerintézmények és szervek, valamint a helytörténeti-helyismereti kutatók képviselői. E szervezet jóvoltából kiépültek az angol–magyar kapcsolatok. Megjelent egy tankönyv, amely a gyakorló könyvtárosok számára kézikönyvszerű segédletként funkcionál. A Nemzeti Alaptanterv a hon- és népismeretet fontos, szinte elsőrendű nevelési–oktatási célkitűzéssé emelte. A levéltárakról, majd a kulturális ellátásról, legfrissebben a kulturális örökség védelméről szóló törvény jogi kereteket adott. A számítógépek térhódítása és a távközlési technika rohamos fejlődése lehetővé tette az információs hálózatok kialakulását, ami az együttműködés új minőségét jelzi.

A helyismereti együttműködés színterei és szintjei

Ennyi idő után, a felhalmozott tapasztalati tények és az elméleti eredmények birtokában talán már megkockáztatható az első gondolati kísérlet valamiféle rendszerezésre.

A helyismereti együttműködés színterei mindenekelőtt *földrajzilag* jelölhetők meg. Beszélhetünk lokális vagy helyi (egy-egy településen vagy nagyvárosi kerületen belüli), körzeti (pl. városkörnyéki, a főváros kerületei közötti), megyei, regionális (ez nálunk mostanság alakul a politikailag ösztönzött régiók szerveződésével, de idesorolhatók a történetileg közigazgatási egységet alkotó határ menti megyék kapcsolatai is), országos, országok közötti (vagy nemzetközi) együttműködésről.

Miután a helyismeret–helytörténet komplex, átfogó információhalmaz, ebből a jellegéből fakadóan *tematikailag* rengeteg lehetőség kínálkozik az együttműködésre: pl. hagyományosan a történelem, a néprajz, a természetföldrajz, újabban a szociológia, az ökológia, a környezetvédelem stb. terén.

A *rendeltetés*, a *cél szerint* az együttműködés megnyilvánulhat a tudományos vizsgálódásokban (pl. helytörténeti, szociológiai és tájföldrajzi kutatás), az iskolai oktató-nevelő munkában, az öntevékenységen alapuló honismereti mozgalomban stb.

A könyvtári feladatokból kiindulva *munkaágak*, *munkafeladatok szerint* is több területet különböztethetünk meg az együttműködésben: felderítés, gyűjtés (gyűjtőkör, gyarapítás), feltárás, tájékoztatás, használat (alapelv: mindegy, hogy hol találja meg a használó a kért dokumentumot, információt – az együttműködés egyik célja, potenciális eredménye épp az, hogy valóban megtalálja), rendezvények (pl. kiállítások), kiadványok, továbbképzés, technikai kooperáció (kötés, nyomda stb.), szervezeti kapcsolódás.

Az *irányok szerint* – és ez immár tradicionális felosztás – hármas tagolást szokás alkalmazni: könyvtárak kapcsolatai, közgyűjtemények együttműködése, a könyvtárak és egyéb területek összeköttetése.

A továbbiakban – mintegy igazodva a megadott címhez – ez utóbbit, tehát az irányok szerinti csoportosítást vázolom, de az iméntitől eltérő, ha úgy tetszik, fordított sorrendben, vagyis a tágabb körtől a szűkebb felé haladva. Teszem ezt a teljesség igénye nélkül, inkább csak néhány lehetőséget villantok fel.

A helyismereti együttműködés tágabb körei

Magyarországon a helyismereti tevékenység most nem elemezhető történelmi okok folytán elsősorban az önkormányzati (korábban tanácsi) könyvtárakban összpontosul. Ezért első helyen említendő a *fenntartó* önkormányzati testülettel, illetve annak polgármesteri hivatalával (a megyeszékhelyeken a megyei önkormányzati hivattal) kialakítandó és megtartandó korrekt kapcsolat, rendszeres együttműködés; ez a folyamatos, zökkenőmentes munka elengedhetetlen feltétele. A képviselőtestület a finanszírozó, a megrendelő és az ellenőrző pozíciójából egyaránt figyelemmel kíséri szolgáltatásainkat. Ezenkívül vezetői, tagjai, továbbá a hivatalok munkatársai használóként, a lokális információk igénybe vevőiként szintén gyakran megkeresik, megkereshetik a könyvtárakat. Ritkán emlegetjük, de az önkormányzati vezetők és a polgármesteri hivatalok tisztviselői sokat segíthetnek bizonyos dokumentumok, dokumentumféleségek (pl. aprónyomatványok, az ún. szürke – vagy félig-publikált – irodalom darabjai, állóképek) beszerzésében is.

Magától értetődik a településen (megyében) működő *politikai pártokkal* való együttműködés. Ez esetben viszont okvetlenül kívánatos a pártsemleges magatartás, hiszen a könyvtár közintézmény, közadóból tartják fenn, tehát elvárható, hogy a különböző pártokhoz (függetlenül attól, hogy azok éppen kormányon vannak-e vagy ellenzékben) a viszony azonos értékű és természetű legyen.

A könyvtár és a szaporodó, bár még mindig csak az újjászületés kezdeti stádiumában lévő *civil szervezetek* kapcsolatában rengeteg kiaknázatlan tartalék van. Főleg a lokális értékek védelmét célzó egyesületek, a népi hagyományokat feltáró, továbbörökítő öntevékeny (amatőr) művészeti csoportok, a hagyományápoló szakkörök irányában érdemes mozdulni. A könyvtár egyébként maga is alakíthat, kezdeményezhet, működtethet civil szervezetet, pl. helytörténeti–helyismereti klubot.

Különböző, most nem taglalható okokból a hazai történelmi helyzet úgy alakult, hogy a közkönyvtárak és a *művelődési házak* kapcsolata rendkívül szoros. Nem egy helyen az önkormányzat szervezetileg is összevonta a könyvtárat és a művelődési intézményt, rendszerint az előbbi beolvasztásával. Akár így, akár egymástól függetlenül léteznek, a könyvtár helyismereti tevékenységében kiemelt figyelmet kell fordítani a termékeny együttműködésre.

Természetesen más *művelődési* intézmények, szervezetek, *közösségek* is felsorolhatók, amelyekkel hagyományosan jó, olykor szoros kapcsolatot építettek, építhetnek ki a könyvtárak: a színház, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat helyi szervei, a helyi könyvkiadók (újabbban az audiovizuális és elektronikus dokumentumok helyi kiadói), a helyi könyvesboltok, antikváriumok, esetleg a hajdani történelmi örökséget ápoló, továbbfejlesztő könyvkötők.

A Nemzeti Alaptanterv már említett célkitűzése, a hon- és népismeret információ-anyagának előtérbe állítása különös jelentőséget ad a közkönyvtárak és az *iskolák* együttműködésének. Kétségtelen tény, hogy ez korábban is mindennapi valóság volt, hiszen a szülőföldismeretre, a lokálpatriotizmusra és ezen keresztül a hazaszeretetre nevelés terén az iskolák és a könyvtárak közös, nemegyszer összehangolt erőfeszítéseket tettek. Rengeteg alkalom kínálkozik erre; csak példaként hozom fel a vetélkedőket, a pályázatokat, a rendezvényeket és mindenekelőtt a helyismereti–helytörténeti tanórákat. Nélkülözhetetlen az a támogatás, amelyet az önkormányzati könyvtárak a saját helyismereti állományukra alapozott szolgáltatásaikkal (tájékoztatás, másolatok, témafigyelés stb.) nyújtanak a pedagógusoknak.

A *felsőoktatási intézmények* – egyetemek és főiskolák – és a helyismereti gyűjteménnyel rendelkező közkönyvtárak együttműködése elsősorban a hallgatók jobb információellátásában, a szakdolgozatok elkészítésében, a szeminárium feladatok megoldásában nyújtott könyvtári segítséget jelenti. Másik irányból közelítve a dolgot, hasznos forma a lokális témájú egyetemi, főiskolai dolgozatok másodpéldányainak megszerzésére való következetes törekvés.

A könyvtári helyismereti tevékenység tudományos funkciójának kiteljesítését is jelenti a *kutatóhelyekkel*, a területi akadémiai bizottságokkal (illetve azok munkabizottságaival vagy munkacsoportjaival) való folyamatos kapcsolattartás.

Az elmúlt években új lendületet és tartalmat kapott a közkönyvtárak és a helybeli *egyházak* együttműködése. Elsősorban a kölcsönös információcsere, továbbá a közös akciók szervezése kínál gyümölcsöző alkalmakat, lehetőségeket.

Valószínűleg jelentékeny helyi különbségek mutatkoznak a *magángyűjtők* és a könyvtárak közötti kapcsolatokban. Holott – bizonyítják a jó tapasztalatok – ez szintén gyümölcsöző lehet. Az előbbieknél tulajdonában gyakorta vannak olyan dokumentumok, amelyek csak náluk (vagy a településen csak náluk) lelhetők fel. Ezek nyilvántartásba vétele, esetleg lemásolása, netán időnkénti használatának engedélyezése stb. a könyvtár számára az információszolgáltatás minőségének javítását ígéri.

Kiemelten kell szólni a helyismereti gyűjtemények és a *helyi sajtó* viszonyáról. Ez a szintén régi múltra visszatekintő együttműködési irány több vonatkozásban is kamatozhat a helyismereti munkát végző könyvtárak számára. Egyik oldalról a könyvtár segítséget nyújt az újságok, folyóiratok, helyi rádiók és kábeltelevíziók munkatársainak; a könyvtárosok közreműködhetnek a szerkesztőségi archívumok elrendezésében, átvehetnek képeket, kéziratokat, munkatársai lehetnek a helyi médiumoknak és lapoknak. A kapcsolat lehetőséget teremt a lapszámok hiánytalan beszerzésére (vagy pótlására), a rádió- és televízió-felvételek könyvtári archiválására stb. Másik oldalról az újságírók cikket írhatnak, műsort készíthetnek a könyvtári állományról, szolgáltatásokról, a fontosabb és érdekesebb dokumentumokról stb., s ez újabb esély a gyarapodásra (például a házilag pótlására), illetve a könyvtári helyismereti tevékenység szélesebb körű megismertetésére.

Egy másik kiemelt irány a *honismereti mozgalomhoz*, illetve annak szervezeti kereteihez, elsősorban a honismereti egyesületekhez való kapcsolódás. Hosszú ideje emlegetjük, hogy ez esetben nyilvánvaló az egymásrautaltság. A honismereti egyesületek, körök, klubok stb. tagjai sokat segíthetnek a helyismereti dokumentumok felderítésében, összegyűjtésében és az információk népszerűsítésében, terjesztésében. A könyvtári helyismereti tevékenység, gyűjtemény pedig a mozgalom dokumentációs és bibliográfiai bázisául szolgál, módszertani támogatást nyújt, a könyvtár helyet ad a honismereti ren-

dezvényeknek vagy éppen maga szervezi azokat. A könyvtárak, illetve a könyvtárosok aktívan részt vehetnek a honismereti tevékenységben: például a földrajzi nevek gyűjtésében, a néprajzi anyag felkutatásában, a műemlékek és a műemlékjellegű épületek figyelésében stb. Része lehet a pályázatoknak: a tételek összeállításának, a pályamunkák elbírálásának stb. Gazdája lehet a helyi (községi, kerületi, iskolai stb.) krónikaírásnak; az elkészült, bekötött évfolyamok természetes őrzőhelye szintén a könyvtár. A honismereti publikációk napvilágot láthatnak a könyvtári szaklapokban, évkönyvekben. Van példa arra is, hogy a könyvtár az egész honismereti tevékenység szervezője, esetleg a honismereti folyóirat (híradó) kiadója.

Helyismereti együttműködés a közgyűjtemények között

Nevezetesen a könyvtárak, a levéltárak és a múzeumok – újabban a különféle médiatárak – kapcsolatairól van szó. Az előbbi három történetileg édestestvérnek minősül, hiszen valaha szoros szervezeti egységben voltak egymással. Mint szó esett róla, a tizenkilencedik század utolsó harmadában, a huszadik század első felében a magyarországi városi könyvtárak – és helytörténeti gyűjteményeik – nagyon gyakran múzeumi keretben jöttek létre, ritkábban pedig levéltárak részlegeként. A későbbi különválás csak ritkán rontotta az együttműködés esélyeit.

Évtizedek óta leginkább az önkormányzati közgyűjtemények együttműködéséről beszélünk, elsősorban a közös fenntartó okán. De más – főleg egyházi, egyetemi, iskolai – levéltárak, múzeumok felé is érdemes határozott lépéseket tenni, mint ahogy az több helyen megtörtént. Egy másik közeledési indok (jó értelemben vett kényszer) a jogszabályi előírásokból, jelesen a levéltárakról és a kulturális örökség védelméről kiadott törvényekből és rendeletekből fakad: a muzeális emlékek és a levéltári jellegű anyagok megóvása, különleges gondozása ugyanis az érintett könyvtárak számára szintén kötelező feladat.

Elsődlegesen a közös gyökerekkel magyarázható, hogy világszerte – így nálunk is – gyakori a közgyűjtemények között a gyűjtőköri átfedés. Ma már világosan látjuk, hogy ez nem baj, nem hiba, sőt a dokumentumok védelme, hozzáférhetősége szempontjából kifejezetten előnyös. A lokális információk iránt érdeklődő használó számára ugyanis voltaképpen érdektelen, hol találja, hol kapja meg a szóban forgó dokumentumot vagy információt. Az viszont, hogy tényleg megtalálja, megkapja, feltételezi a rendszeres és kölcsönös tájékoztatást egymás állományáról, az újabb gyarapodásról. Tulajdonképpen ez mindenfajta együttműködés magja, alapja. A gyarapítás összehangolásával elkerülhetők az indokolatlan gyűjtőköri átfedések, párhuzamosságok, továbbá a balga rivalizálás is. E téren külön figyelmet érdemel a múzeumi, levéltári szakkönyvtárak és az önkormányzati könyvtárak egymáshoz fűződő viszonya. Abból kell kiindulni, hogy mindegyik feladatának tekinti a helyismereti-helytörténeti irodalom beszerzését, tehát eleve van egy közös vonás. Ugyanakkor más-más funkciót látnak el, ezért sűrűn előfordul – mert ezt követeli a gyűjtemény rendeltetése –, hogy egy-egy lokális dokumentum mindhárom állományba bekerül. A felbukkanó ritkaságok megszerzésénél viszont célszerű a tárgyilagos előzetes egyeztetés, a kölcsönösen korrekt magatartás.

Az állományépítésen túlmenően számos lehetőség nyílik a könyvtárak, levéltárak és múzeumok együttműködésére a feltárásban. A feladatok hasonlóságából eredően közös továbbképzések szervezhetők (pl. az állóképek feltárásáról). Hosszan sorolhatnánk a kö-

zös publikálás példáit is: a könyvtárosok jelenléte a múzeumi, levéltári évkönyvekben, a különféle tanulmánykötetekben, településtörténeti összefoglalásokban; a muzeológusok és levéltárosok közleményei a könyvtári kiadványokban stb. Nálunk ma már nemigen találkozunk e három gyűjtemény szervezeti egységével (holott ez természetesebb megoldás lenne, mint a művelődési házzal történő összevonás). Olykor-olykor egy épületben helyeznek el két közgyűjteményt. Ettől függetlenül is lehetséges a technikai kooperáció: pl. közös reprográfiai műhely, fotó- vagy/és mikrofilm-laboratórium.

Kivételes esélyt kínál a közgyűjtemények közötti kapcsolat erősítésére és elmélyítésére a számítógép. Mindenekelőtt megkönnyíti és felgyorsítja az információk közvetítését, cseréjét. Talán ennél is fontosabb, hogy megteremtődött a technikai feltétele közös számítógépes adatbázisok létrehozásának, folyamatos építésének. Például a korábban erősen ösztönzött lelőhely-katalógusok ma már nyomtatott formában idejétmúltnak tekinthetők, hiszen a komputer térhódítása és a távközlési technika fejlődése révén ésszerűbb az on-line összeköttetés és/vagy a közös adatbázis szerkesztése.

Végezetül utalnunk kell – bővebb kifejtés nélkül – az újabb dokumentumtárak (videotárak, filmtárak, fotótárak stb.), valamint az intézményesült számítógépes adatbázisok és a könyvtárak együttműködésének napjainkban formálódó lehetőségeire, változataira.

Helyismereti együttműködés a könyvtárak között

Miután nagyon gyakran beszéltünk, beszélünk – írtunk, írunk – erről, csak néhány szempontra utalok. Mint ahogy azt a helyismereti együttműködés színtereinek, szintjeinek felvázolásakor megemlítettem, voltaképpen öt irányt jelölhetünk meg: a településen belül, egy-egy megyén belül, a szomszédos megyék között, az országon belül és végül a szomszédos országok határmegyéi között.

Egy-egy településen elsősorban a köz- (vagy önkormányzati) könyvtárak immár törvényben is meghatározott kötelessége a helyismereti dokumentumok gyűjtése és a helyismereti információ-szolgáltatás. Mindazonáltal a lokális információk szóródása, a helyismereti információk iránti igények differenciálódása és itt nem elemezhető történeti okok folytán a helyismereti gyűjtés és tájékoztatás többszorosítás, azaz más könyvtárak is foglalkoznak e feladattal. Ezért elengedhetetlen az együttműködés az iskolai, egyetemi, főiskolai, egyházi, továbbá a múzeumi és levéltári, netán más – főleg kutatóintézeti – szakkönyvtárakkal. Alapvető a gyűjtőkörök, a gyarapítás, a szolgáltatások, a rendezvények és a kiadványprogram összehangolása (pl. előre megbeszélten léphetnek fel a budapesti és a helyi aukciókon). Közös számítógépes katalógus építhető, közös bibliográfiai és kutatási témák jelölhetők ki. Talán még mindig nem tudatosult kellően, hogy mennyire fontos az iskolai könyvtárak segítése. A Nemzeti Alaptanterv, a kerettantervek követelményrendszere és az iskolai könyvtárak helyismereti tevékenysége ugyanis messze nincsenek összhangban (vagyis az utóbbi – néhány kivételtől eltekintve – jócskán alatta marad a kívánatos szintnek), ezért az önkormányzati könyvtárak közreműködése szükséges.

Egy-egy megyében a megyei könyvtár – történetileg – centrális helyre került a helyismereti tevékenységben. Ez a tény fokozott felelősséget ró az intézményre: állománya, adatbázisai stb. a többi település lakóinak is rendelkezésére állnak (természetesen a jogszabályok és a könyvtári szabályzatok szabta korlátokkal), ugyanúgy a tájékoztató szol-

gálata és kiadványai. Segítheti, segíti a gyarapítást (pl. a beérkező köteles példányokról nyújtott felvilágosítással, a fölös példányok átengedésével, fénymásolatokkal), kezdeményezheti és szervezheti a közös feldolgozást, netán a megyei közös helyismereti katalógus szerkesztését, hivatott gesztora lehet együttes pályázatoknak. Nagyon fontos az a módszertani segítség, amelyet a városi, községi (és egyéb) könyvtárak helyismereti munkájához nyújthat. Különleges feladatai lehetnek a kisközségek lokális információellátásában – erről a problémáról azonban még szólni kívánok.

A szomszédos megyék közötti kapcsolatot elsősorban a megyehatárok gyakori változása és egyes természetföldrajzi tájegységek kiterjedése (ami nem esik egybe a rendszerint mesterséges közigazgatási határokkal) indokolja. Ezért szükséges az egyeztetett feladatvállalás a gyűjtésben, a feltárásban, esetleg a publikálásban.

Az országos kooperációra eddig kizárólag a helyismereti feltárásban történtek kísérletek – egyelőre mind kudarccal végződtek. A kezdeményezések sikertelensége megérdemelné a mélyebb elemzést, hiszen valószínűleg nemcsak a szubjektív tényezők, hanem bizonyos objektív okok is közrejátszottak abban, hogy sem a folyóiratok, sem a hírlapok cikkeinek katalogizálásában nem jött létre az egész országra kiterjedő és tartós együttműködés. Mostanság, a számítástechnika és a távközlés forradalma ismét napirendre tűzte e kérdést. Vajda Erik széles körben ismert megvalósíthatósági tanulmánya pontos és megfelelő előkészítéssel tényleg megvalósítható tervezetet vázolt fel a cikkek ún. központi és lokális feltárásának egybehangolására. A gyakorlati kivitelezés azonban késik... Lényegesen kedvezőbbek a tapasztalatok a köteles példányok országon belüli cseréjéről: a megyei könyvtárak a hozzájuk beküldött, ám más megyére vonatkozó dokumentumokat általában eljuttatják az érintett társintézményekbe. Ám ez még mindig nem általános és főleg nem hézagtelen. Ellenérdek is munkál, hiszen némelyik helyi kiadványra – a keletkezés helyétől függetlenül – más megyei könyvtárakban szintén szükség lehet.

Megint csak történelmi okokra, nevezetesen a trianoni békeszerződés következményeire, az államhatárok módosulására vezethető vissza a szomszédos országok határmegyéivel való kapcsolat szükségessége. Hiszen nincs olyan határmegyénk, amelynek kisebb vagy nagyobb, hajdan hozzátartozó hányadát ne csatolták volna más országhoz. Ezért mind a dokumentum-, mind az információcsere elengedhetetlenül fontos – mindekelőtt a helytörténeti kutatás, de nemegyszer a földrajzi, néprajzi vizsgálódások számára is –, s a tapasztalatcsere is sok haszonnal járhat. Ma már a számítógépes összeköttetés jelenti a minőségi többletet.

Helyismereti együttműködés a kisközségek ellátására

Különböző számítások szerint mintegy nyolcszázezer–egymillió állampolgár könyvtári ellátásáról van szó. Jogilag, financiálisan és módszertanilag egyaránt megoldatlan a kérdés, bár figyelemre méltó kezdeményezések születtek és születnek; mostanság leginkább az ellátó rendszerek ígérennek sokat.

Noha az IFLA közművelődési irányelvei már több mint másfél évtizede, 1985-ben leszögezték, hogy a kistelepüléseken is elengedhetetlen a helyismereti információellátás, nálunk nagyon kevés szó esik a kisközségek lokális információinak kezeléséről. Ismereteim szerint magyar nyelven még igazán kísérlet sem történt a végiggondolására. E helyen is csupán a probléma felvetésére vállalkozhatunk.

Addig, amíg a hazai jogalkotás és ebből fakadóan a költségvetés nem garantálja (mondjuk az angliaihoz hasonlóan) a kistelepülések helyismereti információ- (és dokumentum-)ellátásának kellő szintjét, az eddigi próbálkozások folytatására, újabbak ki-munkálására kell szorítkoznunk.

A megoldás egy olyan, a külföldi (főleg angliai és finnországi) tapasztalatokra építő, de a hazai történelmi előzményekhez és a jelenlegi viszonyokhoz igazodó modell meg-alkotása lenne, amely valóban biztosítaná a kisközségek lakói számára a szükséges loká-lis információkat, netán dokumentumokat. Ez csakis közös gondolkodás, erőfeszítés eredménye lehet.

Egy ilyen, kívánatos modell három alappillére máris megnevezhető:

- a kisközségekben mindenképpen kell (legyen!) egy olyan hely, amely a helyi in-formációs szolgáltatás bázisa lehet: könyvtár (akár tiszteletdíjas alkalmazottal is), iskola, teleház, polgármesteri hivatal, plébánia, parókia stb.; ha itt van számítógép és internetes kapcsolat, saját helyismereti állomány *nélkül* is szolgáltathat lokális információkat, illetve közvetíthet használatra ideiglenesen átengedett dokumen-tumokat, de külső segítséggel akár helyi állomány is kialakítható (pl. fénymásolat-ban);
- a megyei könyvtár, esetleg valamely nagyobb, közeli városi könyvtár a törvény-ben előírt területi feladatai ellátásához e vonatkozásban (is!) kapja meg a kellő fi-nanciális segítséget; konkrétan: olyan összeget, amely kifejezetten és csakis a kis-községek helyismereti információkkal (esetleg: dokumentumokkal, pl. fénymáso-latokkal) való ellátására fordítható; szükség esetén külön munkatárs is alkalmaz-ható (alkalmazandó) e feladatra;
- a számítógépes és távközlési infrastruktúra fejlesztése.

Természetesen további elemek is szükségesek egy (jól) működő modellhez.

Amíg a kisközségek megnyugtató ellátását nem sikerül megoldani, a helyismereti tevé-kenység terén elért vitathatatlan eredményeinkre büszkék lehetünk ugyan, de nem feled-kezhetünk meg erről az előttünk álló feladatról.

(Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2002. 6. sz. 27–34. p.)

A megyei könyvtárak feladatai a helyi irodalmi értékek számbavételében

Ki vitatná, hogy a szépirodalmi alkotások fokozott mértékben alkalmasak a szülőföldre, lakóhelyhez fűződő emberi, érzelmi kapcsolatok elmélyítésére, a lokálpatriotizmus érzésének kialakítására, megszilárdítására. Nyilvánvaló az is, hogy a költői és prózai művek tartalma, esztétikuma a múlt, a nemzeti örökség egy darabja és a jelen életének, gondolkodásának tükré. Alighanem ez a kettős felismerés az elsődleges indítéka annak, hogy a megyei könyvtárak helyismereti tevékenységének kezdettől fogva szerves részét képezi a helyi irodalmi értékek gyűjtése, számbavétele, hozzáférhetővé tétele, közreadása és propagálása. Ugyanakkor a gazdag nemzetközi és hazai szakirodalomban a címben jelzett téma átfogó kifejtését hiába keressük, többnyire csak szórványos utalások, észrevételek olvashatók. Holott a mindennapi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy munka közben számos gyakorlati kérdés vagy még inkább dilemma vetődik fel, és ezekre a könyvtárak eltérő válaszokat adnak. Tehát szükséges lenne az elméleti tisztázás, ám e helyen csupán néhány módszertani probléma megfogalmazására, felvillantására tehető kísérlet, messze nem a teljesség és különösen nem a végleges válasz igényével. Talán nincsenek is abszolút érvényes, egységesen követhető szabályok; úgy tűnik, a könyvtárosoknak mindenhol maguknak kell eldönteni, hogy a konkrét dilemmákat hogyan oldják fel.

Feltétlenül megemlítendő, hogy a címben szereplő feladatok nemcsak a megyei, hanem a helyismereti munkával foglalkozó többi – városi, községi, egyházi, egyetemi, iskolai stb. – könyvtárban is jelentkeznek. Mindazonáltal – reményem szerint – az itt elhangzottak ezen intézményekben is alkalmazhatók, segíthetik a gondolkodást, az elhatározást. Előrebocsátandó az is, hogy mondandóm nem korlátozódhat a számbavételre; röviden szeretnék kitérni a gyűjtés és a népszerűsítés kérdéskörére is.

A „helyi irodalmi értékek” kifejezés értelmezése

Célszerűnek látszik azokkal a problémákkal indítani, amelyek rejtetten az előadás megadott címében is benne foglaltatnak. A „helyi irodalmi értékek” kifejezés mindhárom szava ilyen.

A „helyi” jelzőnek némelyek pejoratív tartalmat tulajdonítanak, azonosítják a provinciálissal, a kevésbé jelentőssel. Számunkra, könyvtárosok számára ez semmiképpen sem elfogadható. A mi gyakorlatunkban a „helyi” nem a minőségre, hanem a lokális jellegre utal, közelebbről arra, hogy a szóban forgó irodalmi alkotás ilyen vagy olyan módon, ilyen vagy olyan mértékben kötődik egy adott helyhez: egy településhez, egy me-

gyéhez; arról szól, ott játszódik, ott írták vagy ott keletkezett (pl. egy hang- vagy videofelvétel), illetve a településen adták ki vagy nyomtatták. A lokalitás megnyilvánulhat pusztán abban is, hogy a szerző kapcsolódik valahogyan a helyhez: ott született, ott tanult, ott dolgozott, ott halt meg, ott megjelent lapokban vagy más időszaki kiadványokban publikált stb. Az ún. helyi szerzők lehetnek külföldi személyek is, akik rövidebb-hosszabb ideig hazánkban, valamely helységben vagy megyében tartózkodtak – mondjuk katonák voltak. Mint köztudott, akár a szerző munkássága, akár egy-egy mű esztétikai értéke vagy gondolati tartalma az esetek jelentékeny hányadában túlmutat az adott hely határain, országos, sőt egyetemes jelentőséggel bírhat; elég talán Petőfi Sándor, Nikolaus Lenau vagy éppen Kisfaludy Károly példájára hivatkozni.

Az „irodalmi” jelző értelmezése, pontosabban körülhatárolása is indokoltnak látszik. Már a bevezető szavaimból kiderült, hogy az irodalom fogalmat ezúttal szűkebben használom: a szépirodalmat, továbbá az ennek múltjával, fejlődésével, mozgástendenciáival, az egyes írók, költők életművével stb. foglalkozó irodalomtörténetet értem alatta. Igen ám, de mindjárt ott ágaskodik az első gyakorlati kérdés: mi tekinthető szépirodalomnak? A hagyományos felosztás, vagyis a lírai, epikai és drámai alkotások megkülönböztetése már régóta nem elegendő, a könyvtári és bibliográfiai gyakorlatból is jól ismert, hogy sok a határeset, az átmenet. Hova soroljuk például a széppróza és az értekező próza mezsgyéjén álló esszéket, memoárokat, naplókat és írói leveleket; nemegyszer gondot okoznak a szónoklatok és a prédikációk; vitatható némely publicisztikai műfaj, pl. a karcolat, a glossza, az útirajz hovatartozása is. És mit csináljunk az opera- és operettlibrettókkal, a musicalek, egyáltalán a popzene dalszövegeivel? Rendszerint az történik, hogy a könyvtárosok a jeles szerzőknél tágítják a kört, néha a végső határig, azaz bármilyen, még a politikai és tudományos írásukat is számba veszik, sőt olykor gyűjtik is. Mindebből következően az irodalomtörténet határvonalai is elmozdulnak, pl. a sajtó-, politika-, netán a zenetörténeti vizsgálódások, munkák irányába. S akkor még nem is említettünk olyan határterületeket, mint a könyvtártörténet, amely a szépirodalmi és irodalomtörténeti művek elsődleges őrzési helyének múltját kutatja, vagy a könyvtörténet, amely kiadástörténetként is felfogható. Egészen sajátos helyet foglal el a folklórkincs. Noha ennek kutatása elsősorban a néprajz feladata, továbbá a könyvtári osztályozás és a raktári táblázat is e tudományághoz kapcsolja, valójában a folklórisztikai művek az irodalmi folyamatnak is részét képezik, ennél fogva az irodalomtörténet is foglalkozik velük. Éppen ezért megkockáztatható az az állítás, hogy a helyi tartalmú népköltészeti alkotások (pl. népballadák, népmondák, népregék), a helyi gyűjtésű folklóranyag, a helyi mesélőtől, dalostól lejegyzett, felvett szövegek, továbbá mindezek helyi kiadásai a helyismereti gyűjtésben és feltárásban a szépirodalomhoz is besorolhatók, illetve a rájuk vonatkozó fel dolgozások az irodalomtörténetnél is figyelembe veendők.

Jó néhány bizonytalansági elemet hordoz a harmadik, a címben többes számban szereplő „érték” kategória is. Kérdések sorozata tolul elénk. Mi számít értéknek? Csak az esztétikai szempontokat érvényesítsük vagy tartalmi vonatkozásokat is mérlegeljünk? Legyen-e minőségi kritérium a helyi szerzők körének kijelölésekor? Ha igen, mi legyen az: egy kötet, a lexikonba való bekerülés, netán a csaknem megfoghatatlan rendszeres publikálás? Mi történjen a dilettáns szerzőkkel? Hogyan viszonyuljunk a fiatal, kezdő írókhoz, költőkhöz – például a diákokhoz –, akikből lehet nagy alkotó is? Egyáltalán, húzzunk-e bárhol is határt vagy bízzuk az értékes és az értéktelen megkülönböztetését az olvasóra, a felhasználóra? Megint más probléma, hogy mit kezdjünk az interjúkkal? Továbbá: az irodalomtörténeti munkák közül csak a tudományos dolgozatokra és az esz-

székre figyeljünk vagy a publicisztikai írásokra, a visszaemlékezésekre és egyéb műfajokra is? Folytathatnánk még, de már ez is elég annak magyarázatára, miért olyan sokféle a könyvtári gyakorlat e téren. Talán csak egy dologban van egyetértés: a helyismereti gyűjtésnél és számbavételnél okvetlenül mellőzendők az ideológiai–politikai, az erkölcsvédelmi és más hasonló megfontolások, mert ezek nem értékképző tényezők. A sokféleség egyébként abban is kifejezésre jut, hogy a könyvtárak számottevő hányada különbséget tesz a gyűjtés és a feltárás között: azaz nem feltétlenül szereznek be minden helyi alkotást, a bibliográfiai számbavételnél azonban teljességre törekßenek. Máshol viszont mindkét vonatkozásban a teljesség a cél, amely – mint nagyon jól tudjuk – soha el nem érhető, de a relatív vagy tartalmi teljesség kitartó munkával megközelíthető.

A szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok gyűjtése

Hogy a lokális jellegű szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok közül egy-egy könyvtár végül is mit gyűjt, az a helyi elhatározásoktól függ. Mindenekelőtt attól, hogy a most vázolt kérdésekre milyen válaszok születtek, és azokat időközben hogyan finomították, módosították. A döntéseket szinte mindenütt a gyűjtőkori szabályzatban rögzítik, amelybe a szépirodalomra vonatkozó megállapodásokat is célszerű bevenni. Felelős mérlegelést kíván annak meghatározása, hogy a helyi információkat hordozó szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok mely csoportjait őrzik. Leginkább azzal a megoldással találkozunk, hogy a helyi tartalmú művek, köztük a helyi személyeket ábrázoló alkotások mellett az ezek körébe nem sorolható helyi kiadványokat is gyűjtik. Változatosabb a kép a helyinek minősülő szerzők azon munkáit illetően, amelyek nem helyi tartalmúak és nem is helyi kiadványok: a megyei könyvtárak rendszerint válogatnak, mégpedig előbb a szerzők, aztán a művek közül; a kisebb könyvtárak a relatív teljességet is megcélozhatják; néhol viszont teljesen kizárják ezt a csoportot.

Nagy általánosságban az mondható, hogy a helyismereti állományban minden dokumentumfajának helye van, amelyik szépirodalmi közleményeket, illetve irodalomtörténeti információkat tartalmaz. A könyvtárak számára magától értetődő a könyvek, köztük a poligráf művek gyűjtése; beleértve a helyi tartalmú szépirodalmi műveknek és a helyi szerzők szépirodalmi alkotásainak – amennyiben az utóbbiak a gyűjtőkörbe tartoznak – a fordításait is. A külföldi kiadványokról való tájékozódás és a hazai beszerzés gyakorlati nehézségei (pl. a terjesztés gyengeségei, a kötelespéldány-szolgáltatás hiányosságai) most kívül esnek az előadás tárgykörén. A helyi periodikumok szintén természetes módon kerülnek a helyismereti gyűjteményekbe. Nem ilyen egyszerű a helyzet a fővárosban és más megyékben kiadott folyóiratokban, heti- és napilapokban közzétett helyi vonatkozású szépirodalmi és irodalomtörténeti írásokkal, recenziókkal. A fő kérdés az: megelégedjünk-e a bibliográfiai számbavétellel vagy másolat, esetleg lapkivágat formájában a gyűjteményben is helyezzük el azokat? Erre is, arra is van kísérlet; nagyon jó szolgálatot teszünk az olvasóknak, ha a második megoldást választjuk. Az irodalmi rendezvényekről informáló aprónyomtatványokat, pl. a meghívókat szintén érdemes megőrizni. Szóba jöhetnek a megzenésített versek, drámarészletek stb. kottái is. Gondolom, az sem igen vitatható, hogy a különféle irodalmi vonatkozású képeknek ott a helye a könyvtárakban: nemcsak a portréknak, hanem az épületekről (pl. az irodalmi folyóiratok szerkesztőségeiről) és más objektumokról készült fotóknak, képes levelezőlapoknak is. Gyűjtendők a színházi előadások, a szavalatok, a felolvasások, az interjúk stb. hang- és

videofelvételei is; köztük – legalább – a helyi rádiók és televíziók műsorai. Magnó- és videofelvételeket a könyvtárak maguk is készíthetnek. Kérdéses viszont, hogy mi legyen a filmadaptációkkal, amelyek voltaképpen nem a szépirodalmi alapmű szerzőjének, hanem a forgatókönyv írójának és a film rendezőjének a szellemi termékei. Újabban a lokális tartalmú CD-ROM-okra is oda kell figyelnünk.

Szinte valamennyi megyei könyvtár gyűjt irodalmi és irodalomtörténeti kéziratokat: pl. szakdolgozatokat, pályamunkákat, nyomtatott művek eredeti autográf vagy gépiratos változatait, egyéb kötetes anyagokat, de ún. leveles dokumentumokat is. Mivel hasonló feladat a levéltárakra, a múzeumokra és más könyvtárakra is hárul, megfontolandó, hogy egy-egy felbukkanó, felajánlott kéziratot hol helyezzünk el. A levéltári iratok köre elég pontosan körülhatárolt, így leginkább a múzeumok és a könyvtárak között lehet vita. Véleményem szerint a helyes megközelítés a mindenkori gyűjteményérték szem előtt tartása: vagyis egy-egy író, költő, irodalomtörténész, egy-egy irodalmi folyóirat, szervezet stb. kéziratosa anyaga lehetőleg egy helyen, egy közgyűjteményben legyen elérhető; így módon az újonnan előkerült dokumentumok megszerzésénél élvezzen előnyt a korábbi anyagot őrző, kezelő múzeum vagy könyvtár.

Néhány mondat erejéig szeretném szóba hozni a possessorok kérdését is. A nyomtatott könyvekben és időszaki kiadványokban rejtőző kézírásos bejegyzések azon csoportjára gondolok, amelyek azért érdekesek a könyvtár számára, mert a bejegyző vagy az ajánlás címzettje helyi személyiség. Mind a margójegyzetek, mind a kötetek előző- vagy hátsó védőlapján, netán más üres vagy félig üres oldalakon olvasható beírások az illető személy munkásságára, életútjára, olvasmányélményeire stb. vonatkozóan forrásértékű információkat, adalékokat tartalmazhatnak, ezért a szóban forgó példányok megőrzése mindenképpen hasznos, a kérdés csupán az: a helyismereti gyűjteménybe kerülnek-e vagy más állományrészbe; feltárásuk az utóbbi esetben is elengedhetetlen. A modern korban divatos kéziratok dedikációk más összefüggésben lehetnek érdekesek: pl. a szerző kapcsolatrendszerének, a helyi kötődés jellegének felderítésében nyújthatnak segítséget. Tehát ezek – illetve az őket hordozó kötetek, lappéldányok – gyűjtése, megőrzése, számbavétele szintén fontos.

A szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok, információk feltárása, számbavétele

A helyi érdekű szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok, információk számbavételénél különösen gyakran érzékeljük, hogy a gyűjtés és feltárás elválaszthatatlan egymástól. Hiszen minden könyvtárban az állomány a feltárás alapja, ugyanakkor nagyon sokszor a bibliográfiai számbavétel során fedezünk fel gyűjteményi hiányokat, szerzünk tudomást lokális jellegű művekről, információkról. Tapasztalati tény az is, hogy a feltárás nemcsak a bibliográfiai adatok regisztrálását jelenti, hanem egyre inkább a faktográfiai információk kiemelését, rögzítését is. E munka nem maradhat az adott könyvtár állományának keretei között, szükséges a más gyűjteményekben fellelhető lokális dokumentumok, információk számbavétele is.

A könyvtári gyakorlatban domináns bibliográfiai számbavétel a szépirodalmi és irodalomtörténeti művek korábban említett mindhárom csoportjára kiterjed. Legkönnyebb dolgunk a helyi kiadványokkal van: a topográfiai szempont ugyanis a kellő körültekin-

tést és a teljességre törekvő gyűjtést feltételezve maradéktalanul érvényesíthető; még akkor is, ha az adott helyen kiadott könyvek, lapok, av-dokumentumok stb. egy részéről csak jókora késéssel szerzünk tudomást, a retrospektív feltárást pedig a hiányzó művek felkutatása lassítja. Már több gondot okoz a helyi tartalom, még többet a helyi szerző munkáinak a felderítése, ami elsősorban a közlemények nagyarányú szóródására vezethető vissza. A jelenség a helyi kiadványoknál is megfigyelhető, de ezek szemmel tartása, visszamenőleges feltárása általában egyszerűbb. A biztosnak látszó topográfiai adatból kiindulva például előbb-utóbb hozzáférhetővé válnak a poligráf művek és a helyi lapok; így minden további nélkül számba vehetők a bennük található szépirodalmi és irodalomtörténeti publikációk, recenziók, még azok is, amelyek nem helyi tartalmúak vagy nem helyi szerzők írásai. Retrospektíve megnyugtatóan töltik be ezt a szerepet a szaporodó folyóirat-repertóriumok és a ritkább, válogató jellegű, ám a szépirodalmat általában regisztráló hírlap-repertóriumok.

Megtöbbszörözi a szóródást, hogy a más megyékben, a fővárosban és külföldön megjelent kiadványokban is vannak az adott megyére vonatkozó, illetve helyi szerzőktől származó szépirodalmi, irodalomtörténeti írások, ismertetések. Ráadásul nemcsak elsődleges, hanem másodlagos és utólagos közlésről egyaránt szó lehet. Viszonylag könnyen megbirkózunk az egy- és kétszerzős könyvekkel. A poligráf kiadványokban – antológiákban, kalendáriumokban, évkönyvekben, tanulmánykötetekben stb. – rejtőző versek, elbeszélések, drámák, irodalomtörténeti dolgozatok felkutatása, regisztrálása már sokkal nehezebb feladat. A kurrens anyagnál fokozza ezt, hogy az MNB Könyvek bibliográfiája már nem ad analitikus feltárást, így elég sok lokális irodalmi közleményről csak véletlenszerűen és megkésve – pl. a helyismereti és szakbibliográfiákból, recenziókból – értesülünk. Az irodalmi és irodalomtörténeti folyóiratok helyi cikkeinek számbavétele rendszerint komolyabb erőfeszítések nélkül elvégezhető, a többi folyóiratban megjelent közleményeké viszont roppant idő- és energiaigényes munka. A heti- és napilapok, valamint az iskolai, egyházi, kisvárosi, községi, szakmai és egyéb újságok szépirodalmi és irodalomtörténeti anyagának feltárása pedig a jelenlegi körülmények között gyakorlatilag lehetetlen. Az MNB Időszaki kiadványok repertórium a szépirodalmat és a recenziókat nem regisztrálja, a helyi lapok túlnyomó többségét pedig egyébként sem tárja fel. A recenziókat illetően az irodalomtudományi bibliográfiák, továbbá a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár immár CD-ROM-on is elérhető analitikus katalógusa részben pótolják a nemzeti bibliográfia hiányosságait, bár a helyi lapok nagyobbik hányadát ezek is mellőzik. Megemlíthető az av-felvételek problematikája is. Ezek egy részéről van ugyan bibliográfia, de nem analitikus, így a helyi dokumentumok kiválogatása éppolyan bonyolult, mint a nyomtatványok esetében. Részben az eredeti közlemények, részben a források miatt a külföldi kiadványokat és sajtótermékeket is figyelemmel kellene kísérni. Szerencsére e téren a Hungarika adatbázisok és a szomszédos országok könyvjegyzékei hozzánk is eljutó periodikumai nyújtanak némi segítséget.

A helyismereti bibliográfiai számbavétel szempontjából is nagy előrelépés lenne, ha megvalósulna a szépirodalmi közlemények országos, kurrens regisztrációja. Régi óhaj ez, a Magyar folyóiratok repertóriumának első szerkesztője már az induláskor, 1946-ban megígérte e hiány kiküszöbölését. A hazai szépirodalmi publikációk bibliografizálására azonban csak rövid életű kísérletek történtek. Néhány esztendeje, amikor az MKE Bibliográfiai Szekciója megtárgyalta, *Liszt László* pedig a *Könyvtári figyelő* 1993. évi 3. számában egy invenciózus tanulmányban mérlegelte a hazai szépirodalmi bibliográfia lehetőségeit, esélyeit, úgy tűnt, elmozdul a holtpontról a dolog, és a könyvtárak egy nagyon fontos, sü-

rűn használható tájékoztatási segédletet kapnak, ami által a lokális közlemények számbavétele is egyszerűbb, gyorsabb és megbízhatóbb lehetett volna. Lisztes László egy könyvtárközi összefogás gondolatát vetette fel, és messzire jutott a válogatás elveinek tisztázásában. Nem sokkal ezután Vajda Erik *az Időszaki kiadványok válogatott cikkeinek on-line adatbázisa kooperációs partnerek együttműködésével* című, 1994-ben közreadott megvalósíthatósági tanulmányában az IKR megújításától várta e kérdés megoldását is. Szerinte a kooperáció és a számítógépes feltárás, hálózat megteremthetné a feltételeit a szépirodalmi közlemények kurrens feldolgozásának is, sőt még a recenziók is bekerülhetnének az adatbázisba. Rokonszenvezett ezzel a javaslattal az Országos Széchényi Könyvtár tájékoztatási főosztálya is. Vajda Erik elgondolása azonban pénzügyi okokból nem valósulhatott meg. A Lisztes-féle, csak erre a feladatra koncentráló együttműködés pedig itt nem elemezhető, de többnyire szemléleti okokból aludt el, remélhetőleg nem örökre. Egyelőre nem látjuk, milyen esélyt kínál e téren a MOKKA; mindenesetre a közös katalógus kiterjesztése a megyei könyvtárakra elképzelhetővé tenné ennek a gondnak az enyhítését is. A technikai feltételek már megvannak: a számítógépek alkalmazása, a hálózatok kiépülése elvileg lehetővé tenné az országban megjelent összes periodikum szépirodalmi közleményeinek teljességre törekvő feltárását, és ebből a kurrens katalógusból ki-ki, azaz bármelyik könyvtár lehívhatná az őt érdeklő adatokat. Ezzel nagyrészt elhárulna az a tartalmi akadály, amely az ilyen jellegű könyvtárközi együttműködések sikerének legfőbb gátja volt; nevezetesen az, hogy a helyi vonatkozások felismerése, megítélése más megyékben, más településeken is csak nagy hibaszázalékkal történhet meg. Mi lenne itt a megyei könyvtárak konkrét tennivalója? Egyrészt a közvetlen részvétel, másrészt a közvetítés. A megyei helyismereti gyűjtemény munkatársai vállalnák a megyei hatókörű sajtóorgánumok szépirodalmi közleményeinek bibliográfiai számbavételét és az adatok rögzítését, továbbá elvégezhetnék azon települések periodikumainak feltárását, amelyek könyvtárai erre nem képesek; egyúttal szerveznék a bekapcsolódó városi, községi könyvtárak ilyen irányú feltáró tevékenységét, és biztosítanák a bibliográfiai adatok hálózati áramlását. Véleményem szerint – amit egyébként mások is többször leírtak – az országos szépirodalmi katalógus létrehozása nem elsősorban helyi érdek, hanem országos: a nemzeti kultúra fontos területének rendszeres, folyamatos feltérképezését, számbavételét, felmutatását jelenthetné, amiből – mint utaltam rá – természetesen profitálhatna a helyismereti tevékenység is.

A visszamenőleges feltárás szintén sürgős feladat, és erre is kitűnően használható a komputer. Az országos összefogás hozhat itt, a retrospektív számbavételben is a relatív teljességhez közelítő eredményt. Ennek azonban – úgy érzem – egyelőre sem a tartalmi, sem a személyi feltételei nincsenek meg; például nincs teljes országos sajtóbibliográfiánk, kiegészítésre szorul a megyei sajtóbibliográfiák többsége, még körvonalalaiban sem rajzolódott ki valamiféle program, és akkor még nem is beszéltünk a hiányzó pénzügyi bázisról. Éppen ezért a visszamenőleges számbavétel inkább helyi, egyedi kezdeményezésekkel haladhat előre; pl. rengeteg ismeretlen információ adható közre a személyi bibliográfiákban, a folyóirat- és hírlap-repertóriumokban.

Az olvasói, felhasználói igények még a vonakodó könyvtárakból is kikényszerítik a faktográfiai feltárást. Könyvtáraink túlnyomó többsége azonban készséggel vállalja ezt a feladatot, amit a kurrens és retrospektív adattárak, számítógépes adatbázisok gyarapodó száma is meggyőzően bizonyít. E helyen nincs mód a szépirodalmi és irodalomtörténeti faktográfiai feltárás részletkérdéseit, módszertani problémáit elemezni, noha ezekről is érdemes lenne bővebben értekezni. Ezúttal csak felsorolásszerűen említenék meg néhány gyakorlati példát, lehetőséget: biográfiai index, esetleg bibliográfiai hivatkozások-

kal kiegészítve; irodalmi életrajzi lexikon; irodalmi testületek és szervezetek adatai stb. A könyvtárak összeírhatják az irodalmi emlékhelyeket is, ez utóbbit azonban a helyi múzeumok is végzik, célszerű tehát elkerülni a párhuzamosságot.

Talán itt, a faktográfiai feltárás kapcsán kell szólni arról az új fejleményről, amely helyi vonatkozásban is új távlatokat nyit: a szöveges információk elektronikus rögzítéséről. Helyi tartalmú szépirodalmi művek vagy helyi szerzők munkái is bekerülhetnek a Magyar Elektronikus Könyvtárba, felkerülhetnek az Internetre, készülhet róluk CD-ROM. Más megközelítésben a lokális jellegű versek, elbeszélések, regény- és drámarészletek stb. a megyei könyvtár digitális adatbázisában is helyet kaphatnak, ezáltal könnyebben visszakereshetővé válnak, a teljes szöveg bővebb információanyagot kínál, a jelenben és a jövőben pótolhatják a lapkivágatokat, fénymásolatokat stb.

A könyvtárak helyismereti gyűjteményeiben számtalan, ma még ismeretlen irodalomtörténeti információ rejtőzik. Ezek felszínre hozatalában közreműködhetnek a könyvtárosok – akár kutatóként is, ha arra felkészültek, ha ahhoz kedvet éreznek. A helytörténeti vizsgálódás az ún. országos történet, a nemzeti irodalom alaposabb megismeréséhez is hozzájárul. Elgondolkodtató, ugyanakkor biztató, ösztönző sorok olvashatók *Kerényi Ferenc*, a neves irodalomtörténész cikkében, amely nemrég jelent meg *az Irodalomismeret* című folyóirat idei első-második számának hasábjain. „*A Petőfi-kutatás nagy tartalékának a helytörténetet látom. A kritikai kiadás mellett az átideologizált időkben is innen érkeztek az igazán fontos, bár nem látványos adatfeltárások, tudományos részeredmények*” – írta – és hozzáfűzte: várhatóan így lesz ez a jövőben is. (Kerényi Ferenc: *A Petőfi-kutatás helyzetéről és feladatairól. In: Irodalomismeret, 1988. 1–2. sz. 72. p.*) A kitétel az irodalomtörténet egészére általánosítható: az egyes írókról, költőkről, fogadtatásukról, az irodalmi folyóiratokról és társaságokról, egy-egy nagy alkotó helyi kultuszáról a lokális források segítségével pontosabb, teljesebb kép formálható, akár merőben új adatok, eddig nem ismert művek is felbukkanhatnak. Miért ne lehetnénk, lennénk részesei e nemes leletek feltárásának mi, a források jelentékeny hányadának őrzői, a könyvtárosok?!

Ha a megyei könyvtáraknak a helyi irodalmi értékek gyűjtésében és számbavételében betöltött szerepéről beszélünk, nem feledkezhetünk meg ezen intézmények regionális funkcióiról, amelyeknek teljesítését a kulturális ellátásról szóló törvény idevágó passzusai is hangsúlyozzák, megkövetelik. Az eddigi gyakorlat kedvező tapasztalatai arra vallanak, hogy a most tárgyalt területen nemcsak együttműködés alakítható ki a megyei és a városi, községi könyvtárak között, hanem ésszerű és előrevivő munkamegosztás is. Különösen a helyi szerzők nem helyi tartalmú írásainak gyűjtésében és feltárásában nyílik erre lehetőség. A feladatok pontos felosztása és következetes végrehajtása a megye egészét illetően elvezethet a megyei könyvtárban csak nehezen elérhető relatív teljesség megvalósításáig. Az imént említett országos számbavétel és a számítógépes hálózatok révén pedig a városi, községi könyvtárak helyismereti munkája kiemelkedhet az elszigeteltség állapotából, az országos, sőt nemzetközi információáramlás, tájékoztatási tevékenység szerves része lehet.

A helyi irodalmi értékek megismertetése, népszerűsítése

Témánk körbejárása megkívánja, hogy röviden szóljunk arról a szerepről is, amelyet a megyei könyvtárak a helyi irodalmi értékek közzétételében és népszerűsítésében játszanak, játszhatnak.

Némelyik megyei könyvtár kiadót is működtet, amely a kortárs szerzők művein kívül korábbi alkotásokat is megjelentet. Máshol alkalmi kiadványok születnek szépirodalmi vagy irodalomtörténeti tartalommal. A könyvtárak rendeltetésszerűen adnak közre irodalmi, irodalomtörténeti bibliográfiákat, adattárakat. A legutóbbi felmérés szerint a megyei könyvtárak 1990–1994 közötti kiadványainak 14,1%-a szépirodalmi mű vagy memoár volt; az irodalomtörténeti tanulmányok, bibliográfiák és a hasonló kiadások ezt az arányt egynegyed fölé emelik. Már utaltam rá, hogy a megyei könyvtárak az Interneten keresztül is közvetíthetnek irodalmi információkat.

A helyi irodalmi értékek megismertetésének hatékony eszközei az irodalompropaganda különböző módszerei. Ismét csak felsorolásszerűen: a kiállítások, a felolvasások, szavatelatok, előadások, az író-olvasó találkozók, a gyerekeknek szervezett irodalmi foglalkozások, a rendhagyó irodalomórak stb. Az utóbbiakra, vagyis a könyvtárak és az iskolás korú gyerekek kapcsolatára újabban a Nemzeti alaptanterv irányítja rá a figyelmünket. A NAT a műveltségi területek közös, általános követelményei között első helyen említi a Hon- és népismeret információanyagát mint a nemzeti önismeret, öntudat, a hazaszeretet elmélyítésének, a lokálpatrióta érzés és szemlélet fejlesztésének nélkülözhetetlen eszközét. Az Anyanyelv és irodalom című műveltségi területen a 6. és 8. évfolyam végére is szükségesnek tartja a lakóhely és a régió irodalmi vonatkozásainak, irodalmi emlékhelyeinek ismeretét. Sokat tehetnek ezen elvárások sikeres teljesítéséért a könyvtárak, messzemenően segíthetik a tanulókat és pedagógusokat a lokális információk elsajátításában, elsajátíttatásában.

Bármely ágát, részét nézzük is a helyi irodalmi értékek kezelésével összefüggő könyvtári feladatoknak, mindig igazolódik a számunkra magától értetődő, de a kívülállók, a használók előtt is egyre nyilvánvalóbb felismerés: a helyismereti, jelesen a szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok, információk összegyűjtése, rendszerezése, feltárása, a használók rendelkezésére bocsátása, netán publikálása nem provinciális befelé fordulás, hanem az adott hely, tágabban a nemzet irodalmának, irodalmi múltjának pontosabb megismerését segítő szolgáltatás, szolgálat. Ennek tudata felemelő érzés lehet számunkra, önbecsülést adhat valamennyi, a helyismereti tevékenységgel lelkiismeretesen, odaadóan foglalkozó könyvtárosnak.

(Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1998. 12. sz. 3–12. p.)

A településtörténeti bibliográfiák készítésének dilemmái

Gondolom, e helyen, ebben a körben nem szükséges bizonygatni a helyismereti, közelebbről a településtörténeti bibliográfiák fontos szerepét, tudományos és gyakorlati jelentőségét. Elhagyható az elvi–módszertani bevezetés is, hiszen *Kertész Gyula a Könyvtáros* 1983. évi 9. és 10. számában közölt *A falu- és városbibliográfiák szerkesztésének módszertani kérdései* című műhelytanulmányában minden lényeges problémát kifejtett. Ez az írás megjelenése óta megkerülhetetlen segédlete, nélkülözhetetlen támasza és még nyilván hosszú-hosszú ideig útmutató iránytűje lesz a lokális bibliográfiák összeállítóinak. Kertész Gyula kiváló elméleti-metodikai alapvetése részletekig hatolóan tisztázta, hogyan kell – vagy hogyan kellene – falu- és várostörténeti bibliográfiát csinálni; mindennek ismételése tehát merőben felesleges. Éppen ezért most arra teszek kísérletet, hogy felvázoljam: hogyan készültek, hogyan néznek ki a nyomtatásban vagy más sokszorosítási eljárással napvilágot látott, vagyis publikussá vált hazai jegyzékek.

E feladat megoldásához a megyei könyvtáraktól kértem segítséget. Egy kivételével mindenholnan érkezett válasz, amelyet ezúttal, a nyilvánosság előtt is szeretnék megköszönni az intézmények vezetőinek és a közvetlenül közreműködő kollégáknak. A tőlük kapott listák, fénymásolatok, különlenyomatok és a könyvtárközi kölcsönzéssel eljuttatott kötetek, füzetek alapján gyűlt össze a tanulmány anyaga.

Mielőtt azonban rátérnék mondandómra, elengedhetetlen némi tartalmi szűkítés, a címben jelzett kategória pontosabb körülhatárolása. Először is: csak a retrospektív bibliográfiákkal, azok közül is az átfogó igényű, az adott település történetének egészét vagy nagyobbik hányadát áttekintő jegyzékekkel foglalkoztam; ily módon nem tárgyalom a „Barcs város öt éve a sajtó tükrében”, a „Helyismereti bibliográfia Balatonfüredről 1971–1976.” című és más hasonló jellegű kiadványokat. Másodszor: kizárólag a község- és várostörténeti bibliográfiákat vettem figyelembe, vagyis az egyébként igen értékes és szakmai szempontból nagyon érdekes megyetörténeti vagy kistáji, esetleg járási összeállításokat – pl. Pest megye történelmi irodalmának bibliográfiája (1974), Csongrád megye népe és földje (1954), Bodrogló, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma (1947) – nem; nem térek ki a Budapest történeti bibliográfia tanulságaira sem, amely a főváros és saját méreteinél fogva külön nagyságrendet képez és külön elemzést igényel. Harmadszor: csakis a fogalmilag bibliográfiának minősíthető címjegyzégeket vizsgáltam, azaz a településtörténeti tanulmánykötetekben, összefoglalásokban gyakran fellelhető, a kötethez felhasznált, a tanulmányokban hivatkozott irodalom pusztá felsorolása-it nem. Kétségtelen viszont, hogy ezek a listák bibliográfiai funkciót is betöltenek, mivel a monográfia megjelenéséig közzétett fontosabb publikációkat magától értetődően tartalmazzák (néhányuk a 200–300 tételt is meghaladja), ennél fogva a könyvtári tájékoz-

tatásban is hasznosíthatók; ezért érdemes egy futó pillantást vetni rájuk. Ezeknek a listáknak két alapváltozata különböztethető meg: az egyik a lábjegyzetekben szereplő műveket veszi számba a szerzők, illetve a címek betűrendjében, nagyrítván tematikai csoportosításban (pl. Letenye története – 1992, Salgótarján története – 1972, Röjtökmuzsaly krónikája – 1993); a másik a felhasznált irodalom felsorolását egybekapcsolja a hivatkozásokban alkalmazott rövidítések feloldásával, ezért ez mindig alfabetikus (pl. Edelény múltjából – 1973, Vecsés története – 1986). Mindkét változatra jellemző, hogy nemcsak a lokális és a helyi adatokat közlő országos vagy megyei anyagot rögzíti, hanem a komparatistika módszeréből fakadóan nagy számban a többi hasonló zsánerű településről kiadott könyveket, cikkeket, forrásközleményeket is; pl. a Kecel története és néprajza (1984) c. kötetben olvasható 417 tételből kb. 340 (több mint 80%!) nem helyi információkat hordoz. (A teljesség kedvéért megemlítendő a harmadik, ugyancsak jól ismert, de a mi műfajunktól már egészen távol eső forma is, amikor az irodalmi hivatkozások csak a lábjegyzetekben találhatók meg.)

Tehát elemzésem tárgya az önálló szellemi alkotásnak tekintendő, eleve helyismereti bibliográfiának készült és a második világháború után megjelent retrospektív településtörténeti címjegyzékek általam látott csoportja. Szám szerint 48 összeállításról van szó; ezek időrendbe sorolt leírásai a tanulmány I. számú mellékletében láthatók. Ennél bizonyára több bibliográfiát adtak ki, de talán ez a mennyiség – még inkább a földrajzi és kronológiai megoszlás – is kellően reprezentatív, kellő alapot kínál az általánosítható következtetések levonására, a meghatározó szemléleti tendenciák kimutatására. Már e viszonylag magas szám is arra késztet, hogy az egyenkénti analízist, értékelést mellőzzem, ennélfogva igyekszem a minősítésektől is tartózkodni. Csupán arra vállalkoztam, hogy néhány tartalmi-metodikai kérdést kiragadva bemutassam: a bibliográfusok milyen válaszokat kerestek, adtak ezekre; másként fogalmazva: hogyan oldották fel vagy próbálták feloldani az alkotói folyamatban sűrűn jelentkező dilemmákat, illetve azok egy részét. Hangsúlyozom: a terjedelmi korlátok valóban csak néhány probléma szemügyre vételét engedik meg; így egyáltalán nem szólok az anyaggyűjtés technikájáról, a lektorálásról, a kiegészítő részekről, a tipográfiai megjelenítésről, alig érintem a forrásbázist és a bibliográfiai leírásokat. Egyébként – kölcsönvéve *Kertész Gyulának* a kurrens helyismereti bibliográfiákkal kapcsolatos váci ötletét – a tanulmányozott jegyzékek legfontosabbnak vélt paramétereiről, jellemzőiről egy táblázatot is készítettem; ez lett a II. számú melléklet, amely a városok és községek betűrendjében tárja fel a jelölt információkat. Nem tagadom: egy történész–könyvtáros számára csábító gondolat volna a téma történeti, kronológiai megközelítése is, de ez végképp szétfeszítené a rendelkezésemre álló kereteket. Annyit azért mégis kiszámítottam, hogy 1945–50 között egy (2,09%), 1954–60 között 4 (8,33%), a 60-as években 6 (12,5%), a 70-es évtizedben 14 (29,17%), a 80-as években 16 (33,33%) s végül 1990–95 között 7 (14,58%) településtörténeti bibliográfia látott napvilágot; ezek az adatok, arányok – úgy vélem – valamelyest tükrözik az érdeklődés és főleg a feltételek időbeli változásait.

S még mindig a számoknál maradva: a szóban forgó összeállítások közül 30 (62,5%, azaz közel kétharmad) önálló kiadványcént jelent meg, 18 (vagyis 37,8%) pedig rejtetten, évkönyvben, tanulmány- vagy szöveggyűjteményben, monográfiában stb. Önállóan vagy rejtetten? – ez akár az első kérdésünk is lehetne, ám a tapasztalatok arra intenek, hogy nagyon sokszor ez nem az előzetes elképzelés, hanem a mindenkori lehetőségek függvénye. Mindkét megoldásnak vannak előnyei és hátrányai. Az önálló bibliográfiáknál elvileg csak terjedelmi megfontolások vetődhetnek fel, a gyakorlatban viszont egyéb

tényezőket (források hozzáférhetősége, rendelkezésre álló idő, a konkrét cél stb.) is mérlegelni kell. A rejtett jegyzékeknél sokat nyom a latba a befogadó, ún. anyakötet kiadójának, szerkesztőjének szándéka (pl. a feltárás szintjét, az adatok mennyiségét illetően), gyakran igazodni kell a kötet tematikájához, szerkezetéhez, szinte mindig kimarad a mutató, nemegyszer az eligazító bevezetés stb. Az önálló kötet vagy füzet forma a szó szoros értelmében önálló életet él, de előfordul, hogy kívül reked a potenciális felhasználók látókörén, vagy hamar elfelejtik. A rejtett bibliográfia valaminek a része ugyan, de annak révén könnyebben bekerül a tudományos vérkeringésbe, közelebb jut a kutatókhoz, és léte hosszabb távon is rögzül azok tudatában. Talán itt célszerű megemlíteni – ami egyébként az első mellékletből pontosan kiolvasható –, hogy a településtörténeti bibliográfiák kiadóinak többsége könyvtár (megyei, városi, községi), de múzeumok, levéltárak, tanácsok, illetve önkormányzatok is akadtak, akadnak közöttük, sőt a nyolcvanas évek vége felé két figyelemre érdemes helyismereti összeállítást az MTA Szociológiai Kutató Intézete tett közzé (Kecskemét, Szombathely). A bibliográfusok között is többségben vannak a könyvtárosok, bár eleinte inkább a néprajzosok és muzeológusok (pl. *Katona Imre, Dankó Imre, Nagy Dezső*) jeleskedtek. Az utóbbiak némelyike (pl. *Janó Ákos, Kacska Zoltán*) és egy-két levéltáros (pl. *Gyimesi Endre*) még néhány éve is kísérletező kedvvel fogott munkához.

A településtörténeti bibliográfiák előszavaiból vagy útbaigazító, a használatot megkönnyítő bevezetőiből értesülünk az egyes jegyzékek céljáról. Akár tudományos igényű, akár kifejezetten ajánló jellegű összeállításról legyen szó, mindegyiknél kitapintható valamiféle elvontabb, áttételesebb – nevezzük így: általános – célkitűzés, némelyiknél pedig egy (vagy két) határozottabb, egyértelműen körülhatárolt – konkrét – cél. Az ún. általános célkitűzések között leggyakrabban a múlt kutatásának segítése, a jelen bemutatása, a spontán érdeklődők igényeinek kielégítése, a helyi személyiségek szellemi örökségének ápolása és – szinte tértől–időtől függetlenül – a lokálpatriotizmus, tágabban (ezen keresztül) a hazaszeretet elmélyítésének indítéka olvasható; újabban fel-felbukkan az a szándék is, hogy a bibliográfia mutassa fel a város értékeit, az ország fejlődéséhez való hozzájárulását. Még mindig eléggé általánosak, de azért pontosabb irányt jelölnek az olyan feladat-meghatározások, mint az iskolai oktató–nevelő munka vagy a közművelődés előmozdítása, a honismereti mozgalom támogatása, az idegenforgalom fellendítése, az önkormányzati döntések előkészítése vagy a könyvtári tájékoztatás. Mindezek a szándékok a gyakorlati megvalósítás és a mindennapi használat során eltérő módon és mértékben jutnak érvényre. Egy azonban a tapasztalatok szerint csaknem teljes bizonyossággal állítható: azok a bibliográfiák, amelyeket eleve a tudományos kutatás – a helytörténet, a néprajz és egyéb regionális vizsgálódások – számára és tudományos megalapozottsággal – ha szabad így mondani: a Kertész-féle ajánlások és követelmények szerint – készültek, a többi funkciót is magasabb hatásfokkal teljesítik. Az összeállítások konkrét feladatai közül három rajzolódik ki markánsan (ezek egymásba is kapcsolódhatnak). Az egyik: a településtörténeti monográfia előmunkálata (pl. *Sárospatak, Cegléd, Biharnagybajom*); a másik: a kiadott településtörténeti összefoglalás vagy olvasókönyv függeléke (pl. *Siófok, Zalaegerszeg, Dunaújváros, Tatabánya – 1977*); a harmadik valamilyen helytörténeti évfordulót köszönt (pl. *Mohács, Kaposvár, Gyöngyös, Békéscsaba*). S éppen itt, a harmadik cél kapcsán indokolt egy valós dilemmára utalni. Bizonyára sokan emlékeznek még rá, hogy valaha, nem is olyan régen viszolyogva, olykor háborogva fogadtuk a direkt évfordulós bibliográfiákat. Ma már – kissé nagyzó kifejezéssel: történelmi távlatból – árnyaltabban ítélniük meg ezt a jelenséget is. Be kellett, be kell látnunk, hogy

egy-egy évforduló olyan politikai, ideológiai, erkölcsi stb. ösztönzést jelent, amely a fenntartó, finanszírozó szervezet soron kívüli anyagi áldozatra serkentheti. Valljuk meg: sok-sok értékes bibliográfia az évfordulós indíték nélkül nem jött, nem jöhetett volna létre. Számos példa – Debrecen, Fonyód, Kiskőrös, Nagyatád, Szentgotthárd stb. – bizonyítja azt is, hogy az évforduló és a tudományos igény, színvonal a bibliográfia-készítés gyakorlatában összeegyeztethető. Az ún. alkalmi, igénytelen munkácskák pedig azóta kihul-
lottak az idő rostáján és így lesz ez ezután is.

Egy-egy helytörténeti bibliográfia tervezésekor komoly dilemma, néha igen bonyolult feladat az adott település földrajzi körülhatárolása. A történelem folyamán ugyanis a településszerkezet sokat változott, olykor még a közelmúltban is. (S nyilván változik a közelebbi és távolabbi jövőben is.) Olykor még a természeti környezet is módosul (pl. a folyók szabályozásával, erőművek építésével). A magyar bibliográfusok igyekeztek érvényesíteni a történetiség szempontját; az ellenkezője csak ritkán, egy-egy szerényebb, kisebb ajánló jegyzéknél fordult elő. Két jellegzetes megoldással találkozhatunk. Az egyik esetben az összeállítás időpontjában fennálló közigazgatási határokat veszik figyelembe és a városhoz csatolt, korábban különálló települések múltjának irodalmát is regisztrálják (pl. Kecskemét, Szentgotthárd, Gyöngyös). A másik verzióban fordított a helyzet: a jelenben már nem, de valamikor a településhez tartozó terület, falu dokumentumanyagát is feltárják (pl. a debreceni bibliográfiában a Hortobágyét). Más irányú tágitás, amikor nemcsak az adott településre, hanem a közvetlen környékére, vonzáskörzetére vonatkozó műveket is számba veszik (pl. Celldömölk, Aggtelek, Orosháza). Néha még ennél is tágabban húzzák meg kört: pl. a siófoki bibliográfia a dél-balatoni községekről, a hajdúszoboszlói az egykori Hajtúkerületről is tájékoztat. Egészen más természetű gond, hogy jó néhány település jogállása változott: volt falu és város (vagy fordítva), volt járás-, netán megyeszékhely, esetleg országos szerepet is kapott (pl. Debrecen, Sárospatak). Ezen túlmenően is lényeges eltérések lehettek, lehetnek az egyes magyarországi városok, községek között; másfajta anyaggal kell birkózni egy ipari vagy egy jellegzetesen mezőgazdasági település vagy egy iskolaváros bibliográfusának.

Az anyaggyűjtés dilemmái közül elsőként a teljesség és a válogatás problémája emelendő ki. Bárhogyan alakul is a gyűjtőkör, nyilvánvaló, hogy egyetlen településtörténeti bibliográfia sem képes az abszolút, formális teljességet megvalósítani, egyrészt területi okok, másrészt – még inkább – a lokális információk rendkívül nagy szóródása miatt. Még a hangsúlyozottan teljességre törekvő jegyzékek összeállítói (pl. Cegléd, Sárospatak) is kénytelenek elismerni az elkerülhetetlen hiányokat, a szelekció szükségességét. A bibliográfusok túlnyomó többsége pedig a realitásokból kiindulva megelégedett a válogató jelleggel, más szavakkal: a relatív teljességgel. Ez utóbbi alapvetően két módon érhető el: vagy a tartalmi teljesség megközelítésére vállalkoznak, vagy a kiválasztott dokumentumfajták, esetleg műfajok (pl. helyi periodikumok, történeti munkák) teljességre törekvő feltárással próbálkoznak. Az ajánló jegyzékek pedig szükségszerűen erősen válogatott címanyagot hoznak. E téren szembeötlő különbségek érzékelhetők a kis és nagy települések lehetőségei között. A nagyobb városok – pl. Békéscsaba, Debrecen, Kecskemét – bibliográfusai igen sok adatot gyűjthetnek össze, viszonylag csekély utána-járással, de ebből a nagy mennyiségből mindenképpen válogatniuk kell. Egy-egy kisebb község esetében közelebb lehetne jutni a teljességhez, de a rájuk vonatkozó anyag rendszerint kevés vagy nehezebben elérhető; pl. a roppant időigény miatt az összeállítók általában lemondanak az országos vagy akár a megyei lapok ilyen szempontú átfésüléséről, nemegyszer megelégszenek egy-egy időszak vagy egy-egy laptípus és – ha van egyálta-

lán – a helyi periodikumok feldolgozásával. A szelekcióról szólva indokolt jelezni egy sajtóságot buktatót, amelyet bizony nem mindenkinek sikerült elkerülni. Nevezetesen: számos bibliográfia címében, alcímében – vagy ha ott nem, a bevezetőjében – szerepel a „válogatott” jelző. Igen ám, de nem mindegy ennek az értelmezése. Mert e jelzőnek csak akkor van igazán létjogosultsága, ha a válogatás az elérhető egészből, azaz a számba jöhető vagy körületekintően, pontosan kijelölt források gondos átnézésével történt; mint például Celldömölk, Kőrmend, Kőszeg, Szentgotthárd, Kaposvár, Kiskőrös, Szeged, Aggtelek, Hajdúszoboszló, Vámspércs bibliográfiáinál. Ha viszont az összeállító csak a források egy részéből merített – olykor esetlegesen –, akkor célszerűbb lenne más jelzőt használni vagy a bevezetőben őszintén megírni ezt a tényt. Mivel a bibliográfiák jelentékeny hányada nem közöl forrásjegyzéket, illetve a tájékoztató szövegből sem derül ki, honnan vették az információkat, a tartalmi vagy relatív teljesség megítélése, más vonatkozásban a válogatás minőségének mérlegelése igencsak nehéz. Különösen nem alkalmas erre a tételszám, hiszen a külső szemlélő nem tudhatja, hogy hány adat maradt ki.

A város- és községtörténeti címjegyzékkel szemben követelményként fogalmazódik meg a tankönyvi direkcio: a helyismereti bibliográfiának – még akkor is, ha elsődlegesen a történeti publikációk feltárására vállalkozik – a számba veendő dokumentumok teljes tartalmi körére ki kell terjednie. A tematikai-tárgyi komplexitás elvárásának mindegyik most vizsgált összeállítás eleget tesz, vagyis a helyi történeti irodalom mellett a természeti viszonyokkal és egy-két kivétellel a település jelen életével foglalkozó műveket is regisztrálja. A bibliográfiák többsége felvilágosítást nyújt az adott helyen élt, ahhoz kötődő jeles személyiségekről: pl. a bakonszegi *Bessenyei Györgyről*, a szigetvári *Zrínyi Miklósról*; a szarvasinak pontosan egyharmada *Tessedik Sámuellel* kapcsolatos tétel. Jó néhány jegyzék a településről szóló vagy ott játszódó szépirodalmi alkotásokat is számba veszi: pl. Csongrád, Mohács, Orosháza, Makó, Hajdúszoboszló; a dunai városokban az írásbeli közlemények tételeinek fele szépirodalmi mű. A tartalmi komplexitás az egyes bibliográfiákban eltérő módon és eltérő belső arányokkal valósult meg. Ez mindenképp a települések közötti különbségekkel magyarázható: magától értetődő, hogy például Komlón a szénbányászat, Mohácson az 1526-os csata, Sárospatakon a református kollégium került előtérbe. A feltárt források bizonyos fajtáinak preferálása vagy éppen elhagyása szintén előidézhetett arányeltolódásokat. Olykor-olykor a politikai-ideológiai megfontolások hatása is észlelhető: pl. feltűnő, hogy a hatvanas-hetvenes években mennyire erőltették a munkás- és parasztmozgalmak irodalmának felvételét, ugyanakkor alig-alig közöltek valamit az egyházakról, a vallási életéről. Azt hiszem, teljesen érthető az a pozitív előjelű elfogultság, amellyel a könyvtáros-bibliográfusok viseltettek a könyvtárügy, az olvasási kultúra és a rokonterületek – főleg a könyv- és lapkiadás – iránt.

A tematikai totalitásból adódóan a szerkesztők számára szemmel láthatóan gondot okozott az összeállítás megnevezése, a cím megfogalmazása. Szinte azonos számban találkozunk a „helytörténeti” (vagy „történeti”) és a „helyismereti”, ritkábban a „néprajzi” és egyszer-egyszer a „honismereti” jelzővel; mások viszont megkerülték a jelleg meghatározását (pl. Baja irodalma, Debreceni bibliográfia, Száz írás Szegedről, Mór bibliográfiája). A bizonytalanság és óvatosság csak látszólagos vagy túlzott, ugyanis a helytörténeti, helyismereti és a történeti-néprajzi bibliográfiák tényleges tartalma között alig-alig van eltérés. Az egybeesés vagy átfedés egy közismert paradoxonra vezethető vissza: jelesen arra, hogy a jelenben zajló események, folyamatok írásbeli (vagy másfajta) rögzítése azonnal történelmi dokumentummá, a múltra vonatkozó információk hordozójává

válík. Az elemzett összeállítások túlnyomó többsége a történeti irodalmat és az egyidejűleg keletkezett, forrásjellegű írásokat egyaránt regisztrálja, s mivel a helytörténet amúgy is összetett diszciplína, azaz magában foglalja a társadalmi mozgás valamennyi területének – gazdaság, politika, kultúra, vallás, népelet stb. – kutatását és szükségszerűen foglalkozik a társadalmi élet természeti feltételeivel, a természeti környezet történelmi változásaival is, a helytörténet és a helyismeret fogalmi kategóriája közötti választvonal az információtartalmat tekintve elmosódik. A történeti és a néprajzi anyag megkülönböztetése sem egyszerű, hiszen a néprajzi jelenségek is történetiségükben léteznek, ma már többnyire történelmi – valljuk be, gyakran mesterségesen fenntartott – emlékek. Mindezeket figyelembe véve ismétlem: a településtörténeti bibliográfiák címében, alcímében vagy bevezetőjében olvasható jelzőnek csak annyiban van jelentősége, hogy rámutat: a szerző vagy a kiadó melyik megközelítési szempontot, melyik vizsgálódási irányt akarta előnyben részesíteni. Kivételt képez az az egy-két munka (pl. Vámospércs, Zalaegerszeg), amely elsősorban a történeti irodalom, vagyis a hely múltjáról megjelent feldolgozások és forrásközlemények feltárására vállalkozik. De még ezekben is előfordul, hogy egykorú forrásokat (pl. statisztikai adattárakat, gazdaságföldrajzi összefoglalásokat) is hoznak, továbbá kitérnek a természeti környezetet bemutató írásokra.

Sokkal problematikusabbnak érzem ennél a történeti és a jelenkori, pontosabban – műszavakkal – a diakronikus és a szinkronikus anyag bibliográfiai kezelését. Nem az a baj, hogy a korábban megtörtént, lezajlott eseményekről, folyamatokról beszámoló diakron publikációk és az eseményekkel egyidejűleg keletkezett, forrásjellegű szinkronikus közlemények leírásai együtt szerepelnek, hiszen az utóbbiak számottevő mértékben gazdagítják az összeállítás információtartalmát. A veszélyt abban látom, hogy kellő szelekció nélkül a könnyen elérhető szinkron anyag túlságosan felduzzad és az áttekinthetőség, a használhatóság gátjává válik, netán megakadályozza a közzétételt is. Érdemes lenne elgondolkozni azon is, hogy a diakron és a szinkron publikációk leírásait ne vegyítsük, hanem világosan különítsük el, akár egy fejezeten belül, akár a bibliográfia egészében, a történeti irodalom egyértelmű elhatárolásával. Most ugyanis zavaró, ha egy-egy „történetinek” nevezett fejezetben diakron és szinkron közlemények keverednek.

Noha a sokszor emlegetett tartalmi teljesség megkövetelné, hogy egy helytörténeti vagy akár helyismereti bibliográfiában a kronológiai határok egyáltalán ne jelentkezzenek, a gyakorlatban ez az elvárás is sajátos differenciálódással valósul meg. Az ún. tárgyidő vonatkozásában teljes az egyetértés: mindenki átfogó, a régmúlttól, az őskortól a jelenig terjedő áttekintésre törekedett. Korántsem ilyen egyöntetű a kép a megjelenési időt illetően: különböző megfontolásokból – kiadói akarat, időhiány, terjedelmi korlátok, az anyag feltártságának szintje, könnyebb elérhetőség stb. – ugyanis egyes időszakokat, elsősorban a második világháború utáni (vagy ahogy akkor mondtuk: a felszabadulás utáni) évtizedek (pl. Mór, Kaposvár) vagy az anyaggyűjtés lezárását megelőző tíz–húsz év (pl. Fonyód, Siófok, Kecske-mét) irodalmát előnyben részesítettek. A szinkronikus publikációk jelenlétével kapcsolatos fejtegetés alapján nyilvánvaló, hogy ez az eljárás az ún. tárgyidőnél is belső aránytalanságokat okozott.

A város- és községtörténeti bibliográfiákban feltárt dokumentumok között hagyományosan a nyomtatott közlemények foglalják el a legnagyobb helyet. Gyakori – a vizsgált összeállítások 72,9%-ában, azaz csaknem háromnegyedében találkozunk vele –, hogy a helyi és megyei közgyűjteményekben fellelhető kéziratos dolgozatokat, adatgyűjtéseket stb. is számba vettek. Ugyanakkor a településre vonatkozó levéltári iratok fondjairól, állagairól (főként a megyei levéltár állományáról) csupán négy jegyzék tájékoztat

(Cegléd, Orosháza, Biharnagybajom, Komló). Még kevesebb, mindössze három az audiovizuális dokumentumok valamilyen fajtáját rögzítő összeállítás: a szigetvári a városról készült festményekről és szobrokról, a dunaujvárosi a köztulajdonban lévő képzőművészeti alkotásokról, valamint a városról forgatott vagy ott játszódó játék- és dokumentumfilmekről ad felvilágosítást, a biharnagybajomi pedig a majdani monográfia előmunkálatának szánt fotókat sorolja fel. A nyomtatásban megjelent írásokra visszatérve állapítsuk meg – bár ebben aztán igazán nincs semmi meglepő –, hogy a bibliográfusok figyelme leginkább a könyvekre – néha ideszámítva a különlenyomatokat is (pl. Békéscsaba, Szigetvár) –, a folyóiratcikkekre és a gyűjteményes kötetekben (évkönyvekben, tanulmánygyűjteményekben, iskolai értesítőkben stb.) közzétett dolgozatokra, forráspublikációkra terjedt ki; az utóbbiakat általában analitikusan írták le. Természetesen a tekintetben már jelentékeny különbségek vannak, hogy az ún. gyűjtőköteteknek és a periodikumoknak milyen körét tárták fel. Néhány – szám szerint hat – jegyzék szerkesztői a kisnyomtatványok (műsorfüzetek, kiállítás-katalógusok stb.) egy részét is regisztrálták (Pécs, Szolnok, Baja, Biharnagybajom, Bakonszeg, Hajdúszoboszló). Bár a mellékelt kimutatás külön nem jelzi, az összeállítók igyekeztek a helyi (olykor a megyei és a tájat, környéket ábrázoló) térképek felkutatására is. Meglehetősen ritka az adott településen kiadott, de helyi információkat nem tartalmazó könyvek leírása (Dunaujváros, Debrecen); a helyi sajtótermékeket viszont az elemzett bibliográfiák több mint 40%-a felsorolja. A helyi szerzők nem lokális tartalmú művei közül főként a szépirodalmi alkotásokat említik (pl. Orosháza, Szentgotthárd, Kiskunfélegyháza). Eléggő általános (60% körüli) az újságcikkek felvétele; némely esetben a tételek nagyobbik hányada ezekből tevődik ki. Néhány bibliográfia a könyvek recenzióit is közli (pl. Savaria-Szombathely, Pécs, Makó, Siófok). Volt, ahol csak a helyi (a településen kiadott) lapok közleményeit dolgozták fel (pl. Cegléd), máshol – többnyire – a megyei újságok írásait is, gyakran az ún. országos (fővárosi) heti- és napilapok publikációt is; de arra is van példa (Csongrád), hogy csak az utóbbiakat repertorizálták. Ugyanakkor nem mindig rendszeres a feltárás: már szó esett egyes időszakok mellőzéséről, és roppant változatos, nemegyszer esetleges a válogatás. Érdekes szempontot alkalmazott *Janó Ákos* a sárospataki bibliográfiában: csak a szerzői névvel megjelent újságcikkeket vette fel, arra hivatkozva, hogy a név hitelesíti a tartalmat. Mivel az újságközlemények gyakorta hézagpótló szerepet töltenek be – még a szorosan vett történeti irodalomban is – és ennek következtében lényegesen emelik a bibliográfiák információértékét, ugyanakkor a szelekció változatlanul sok bizonytalansággal terhelt, azaz továbbra sem kiforrottak a válogatás elvei, indokolt lenne újra behatóbban foglalkozni a helyismereti bibliográfia ezen fontos kérdésével, akár újabb tanácskozás keretében is.

A tapasztalt helytörténeti kutatók és helyismereti könyvtárosok előtt jól ismert tény, hogy az adott településre vonatkozó információk csak részben találhatók meg a kifejezetten helyismereti, tehát az adott faluról vagy városról szóló művekben; az adatok egy – olykor nagyobbik – része a megyéről vagy a tájegységről írt, illetve az ún. országos érdekű, tartalmú dokumentumokban (leginkább könyvekben, periodikumokban) rejtőzik. Az igényesebb településtörténeti bibliográfiák készítői a megyei és tájtörténeti anyagot átnézték, némelyikük jórészt erre támaszkodott (pl. Bakonszeg). Nem ilyen kedvező a helyzet az ún. országos kiadványok feltárásával, pedig ezek az egyes településekről nagyon sokszor olyan primer információkat őriznek, amelyek sehol máshol nem lelhetők fel. (Közbevetőleg jegyzem meg: az „úgynevezett” megszorítást azért használom, mert felfogásom szerint az országos, megyei és lokális/helyi jelzők csak viszonylagosak, tu-

lajdonképpen megközelítési, szemléleti irányt jelölnek; ennek bővebb kifejtésére azonban most nincs mód, korábban ezt már többször és többen is megtettük). Jó néhány bibliográfus (pl. Baja, Cegléd, Celldömölk, Kőszeg, Szentgotthárd, Vámspércs) tudatosan törekedett a különféle országos dokumentumok – történeti és természetföldrajzi összeállítások, ún. országismertető, éghajlati és néprajzi atlaszok, igazgatástörténeti lexikon, helységnévtárak, címtárak, könyvtári minervák, útikönyvek, statisztikai adattárak, műemlékkataszterek, képes albumok stb. – kézbevitelére és a vonatkozó oldalak feltüntetésére. Mások viszont megelégedtek az egyéb bibliográfiákban közölt tételek átvételével (pl. Dunaujváros), vagy csak a monografikus műveket sorolták fel (pl. Mór). Megint mások erőteljesen szelektáltak és alig hoznak ún. országos anyagot (pl. Kiskunhalas, Gyöngyös, Fehérgyarmat). Az 1975-ös tatabányai jegyzékből teljesen kimaradt ez a csoport. Nemegyszer hiányzik a következetesség: pl. a hivatalos népszámlálásokról közzétett községsoros táblázatok némelyikét felvették, a többit nem. Hasonlóan esetleges más községsoros statisztikai gyűjtemények (pl. a mezőgazdaságiak) jelenléte. Mindez arra figyelmeztet, hogy mégiscsak ébren kellene tartani az országos helytörténeti bibliográfiai kalauznak a hetvenes évek elején felvetett és a tavalyelőtti váci találkozón felelevenített ötletét.

Elhagyván most már az anyaggyűjtés bonyolult témakörét, a következő kérdés, amit szemügyre veszek, így hangzik: milyen legyen a feltárás szintje? Noha választási lehetőség bőven van, a településtörténeti bibliográfiák túlnyomó többsége, mintegy 87%-a – miként az a második mellékleten látható – regisztratív. Árnyalja ezt a képet, hogy az összeállítók rendszerint tájékoztató jellegű kiegészítéseket (személy- és földrajzi nevek, életrajzi adatok, pár szavas magyarázatok stb.) fűztek a bibliográfiai leírásokhoz; az 1948-ban napvilágot látott szombathelyi jegyzékben néha még idézetek is olvashatók. Néhol részletesebb, értékelő annotációk, megjegyzések segítik az eligazodást (pl. Zalaegerszeg, Csongrád, Fonyód, Szeged). Héthy Zoltán a bakonszegi összeállításban megpróbálkozott egy másfajta, nálunk kevésbé kedvelt közlési móddal: a tematikai fejezeteken és alfejezeteken belül a műveket típusonként vagy külön-külön egy-egy bevezető mondatral jellemzi, majd az annotációk többségében minősíti is, sőt itt-ott még faktográfiai információkat is hoz; vagyis a jegyzéket a recenzív bibliográfia irányába mozdította el. Jómagam a vámspércsi bibliográfiai tájékoztatót – mert ezt a címet adtam neki – az ún. bibliográfiai kalauz (franciásan: *bibliographie raisonnée*) műfajában készítettem el. Ez egy szöveges ismertető az irodalomról és e szövegbe illeszkednek az egészen rövidített bibliográfiai leírások; szükség esetén némi értékelő, magyarázó megjegyzés is társul a tételhez vagy a tételek meghatározott csoportjához. Természetesen még ez sem az igazi kritikai-értékelő bibliográfia, amelyre – akárcsak a bibliográfiai esszére – az általam látott összeállítások között nincs példa.

Szinte minden bibliográfust – akár beismeri, akár nem – komoly dilemma elé állít a készülő bibliográfia szerkezetének kialakítása. Nagyon jól tudjuk, hogy tökéletes szerkezet nincs, de adekvát, a feltárt információk jellegéhez és az összeállítás elsődleges céljához harmonikusan idomuló elrendezés igenis elképzelhető. Ennek kimunkálása nehéz feladat és nem is mindig sikerül kellően megoldani. A hazai településtörténeti bibliográfiákban a tételek csoportosítása rendkívül változatos képet mutat; vagyis az összeállítók kihasználták, hogy a különböző szempontok együttes alkalmazása számtalan kombinációt kínál. A mellékelt táblázat azt is tanúsítja, hogy a legkedveltebb elsődleges rendezőelv a tematikus vagy szakrendi tagolás (az összeállítások éppen kétharmadánál). Ennél problémát okoz a vegyes tárgyú művek besorolása; ezt rendszerint belső utalókkal

(szakcsoportokra vagy tételszámokra) oldják meg (pl. Baja, Kiskunfélegyháza, Vác, Szolnok), de az is megtörtént, hogy a szóban forgó leírást több helyre is beosztották (pl. Debrecen). Hét bibliográfia készítői a dokumentumfajták – főleg a könyvek és a folyóiratcikkek, továbbá az újságközlemények – közötti különbségeket tartották a legfontosabbnak és ezeket különválasztva tárják elének az anyagot; előfordul ez a megoldás másodlagos vagy harmadlagos felosztásként is (háromszor, illetve kétszer). Hat jegyzékben a szerzők és címek mechanikus betűrendje a domináns; mivel egyszerű és a kutatók is rokonszenveznek vele, alárendelt helyzetben még további húsz, illetve négy helyen szerepel, a periodikumok listája pedig egy kivétellel mindenütt alfabetikus. Mint a csoportosítás elsődleges szempontját hiába keressük a megjelenési időrendet; a második helyen már gyakrabban (tizenháromszor) találkozunk vele. Nincs tárgyszavas és – lévén egy-egy településről szó – földrajzi elrendezés. Miután számos szerkesztő történetinek nevezi bibliográfiáját, kissé meglepő, hogy a Kertész Gyula által is melegen ajánlott és valóban előnyös tárgyidő (azaz alapvetően a történeti korszakok) szerinti tagolás csupán egyszer, a vámospércsi tájékoztatóban jelenik meg szerkezeti alapelvként. Igaz, ez sem tiszta formában, mert az összefoglaló, több korszakot átfogó munkákat és a természeti viszonyokkal foglalkozó írásokat kénytelen voltam kiemelni és előre tenni. Másodlagos szerepben még további hat helyen felbukkan ez a módszer (Sarkad, Szeged, Mór, Körömend, Kőszeg, Hajdúszoboszló). Mivel a megjelenési idő a szinkronikus publikációknál egybeesik a tárgyidővel, a kronologikus elrendezés jelenléte így már – még ha a második helyen is – több mint 40%-os.

Külön feldolgozást kívánna a témarendek részletes elemzése. (Talán egyszer majd valaki megpróbálkozik vele; egészen bizonyos, hogy sok-sok tanulsággal szolgálna.) Ezúttal csak annyit állapíthatunk meg, hogy a tematikus szerkezet kialakítása (a sorrend, a megnevezések, az egyes művek besorolása stb.) szinte településenként és jegyzékenként más-más eredményt hozott. Csak a Vas és Somogy megyei várostörténeti bibliográfiák összeállítói törekedtek – a megyei könyvtár műhelyében – az egységesítésre. Technikailag két alapváltozat kristályosodott ki: korábban a tematikai csoportok mellérendelő elhelyezése volt szokásos (pl. Csongrád, Makó, Orosháza, Debrecen); az utóbbi két-két és fél évtizedben inkább a hierarchikus (főlé- és alárendelő) felosztás a divatos (pl. Sarkad, Kiskőrös, Celldömölk, Mór), néhol a decimális bontást is alkalmazták (pl. Bihar-nagybajom, Szolnok, Hajdúszoboszló). Tartalmilag csaknem szabálynak tekinthető, hogy az ún. általános művek a rendszer elején vannak. Az viszont már igencsak eltérő, hogy mit értenek az „általános” jelző alatt: pl. némelyek itt, mások elkülönítve hozzák a statisztikákat; van, ahol itt, máshol a földrajznál sorolják fel az útikönyveket. A továbbiakban vagy a marxista társadalomszemléletet adaptáló ún. alap és felépítmény konstrukciót követték (gazdaság–társadalom–politika–kultúra), vagy egy ettől alig különböző, de logikailag más, az általánostól a specifikus felé haladó szisztémát munkáltak ki (pl. természet–társadalom–gazdaság–politika–közigazgatás–művelődés); a történeti irodalmat pedig vagy elől, vagy valahová beékelve, vagy a fejezetekben szétszórva helyezték el. Egy-egy kisebb téma, szűkebb tárgykör rendszerbeli helye is igen változatos; az olimpia évében stílszerű a sport példájával élni: ennek irodalma hol külön fejezetben (pl. Mór, Kaposvár, Debrecen), hol a társadalom (pl. Mohács –1993), hol a művelődés (pl. Kőszeg, Szentgotthárd), hol az egészségügy (pl. Békéscsaba), hol – bármennyire hihetetlen, de így van – a művészetek (pl. Gyöngyös, Orosháza) részeként jelenik meg, de van olyan jegyzék is, ahol egyáltalán nem szerepel címszóként, azaz tárgyi csoportként (pl. Vác). Okvetlenül megemlítendő, hogy néhány bibliográfus az adott hely sajátosságaiból indult

ki és ezekhez igazította a szakrendszert (pl. Cegléd, Dunaújváros, Komló, Békéscsaba). Figyelemre méltó egyedi példa – bár nem eredeti módszer – *Janó Ákos* sárospataki bibliográfiája: ő a betűrendes regisztrációt ötvözi a szakmutatóval. Előbb alfabetikus sorrendben közli a tételeket – ezt „Betűrendes mutató”-nak nevezi –, mégpedig a néprajztudósok által kedvelt évszámkiemelő leírással (a szerző neve után a megjelenés éve áll, majd a mű többi adata). A második rész – a „Szakmutató” – tematikai és földrajzi bontásban utal a szerzői nevekre és a megjelenési évekre; itt az adatok ismétlődnek, akárcsak egy tárgyszóindexben.

S ezzel el is érkeztünk a településtörténeti bibliográfiák lelkéhez – hogy *Péter László* találó kifejezését idézzem –, a több szempontú visszakeresést segítő mutatóhoz vagy mutatókhoz, mert jó néhány jegyzékben többes szám a helyénvaló. Az első kérdés persze az: közöltek-e mutatót vagy sem? S ha igen, akkor hányat és milyen? A rejtetten megjelent összeállítások csak elvétve – mindössze négyszer (Orosháza, Dunaújváros – az egész kötethez, Kiskunfélegyháza, Zalaegerszeg) – tartalmaznak valamilyen mutatót; valószínűleg a tanulmánykötetek kiadói, szerkesztői ezt már felesleges tehernek érezték. Ezzel szemben az önálló formában közzétett bibliográfiákban csaknem általános a mutató jelenléte, csupán a biharnagybajomiból, valamint a külső megrendelésre született kecskemétiből és szombathelyiből hiányzik. Egyaránt fellelhetők az egyedi és az összeített (vagy egyesített, összevont) mutatók. A feltárt információelemek jegyzékeként változnak – ez tükröződik a mellékelt táblázatban is. Leggyakoribb a személynév-, a földrajzi és a tárgyszómutató; a szerzők (közreműködők) és a tárgyalt személyek nevét vagy együtt, vagy különválasztva szerepeltetik. Az utóbbiak olykor a tárgymutatóban kaptak helyet, akárcsak a nagyritkán külön indexbe kivetített intézmény- (és testületi) nevek. A békéscsabai és a sarkadi jegyzék címmutatót is hoz. Van egy olyan bibliográfia is – az 1982-es fonyódi –, amelynek indexe túllép a leírásokban található adatokon: a cikkek szövegében említett személyneveket is felöleli. Egyszóval: a mutatók hozzájárulnak a város- és községtörténeti bibliográfiák használatának megkönnyítéséhez. A tárgymutatókkal kapcsolatban azonban megjegyzendő néhány negatívum: helyismereti-helytörténeti vonatkozásban sincs kimunkált, kiérlelt tárgyszórendszer; többször előfordult, hogy a testületi neveket nem egységesítették; bizonytalanok a belső utalások stb. Feltehetően a számítógépek gyorsabb ütemű elterjedése rákényszerít majd bennünket, hogy a helyismereti tárgyi indexeket is alaposabban tanulmányozzuk, például közelebbről megvizsgáljuk a tárgyszóalkotást, a tagolást, az utalózást stb.

Noha az elején azt ígértem, hogy tartózkodni fogok a minősítésektől, talán nem vétek nagyot, ha az elhangzottak után annyit mégis megjegyzek: a szorgos, hozzáértő könyvtárosok, bibliográfusok kitartó igyekezete és a megértő, olykor ösztönző, serkentő munkáltatói, kiadói, szerkesztői magatartás számos értékkel gazdagította az elmúlt évtizedekben a magyarországi bibliográfiai kultúrát, illetve a hazai helytörténeti-helyismereti irodalmat; a színvonalasabb összeállítások méltán sorolhatók a könyvtárosok tudományos teljesítményei közé. Mindazonáltal változatlanul igaz *Kertész Gyula* 1983-as cikkének az a tézise, mely szerint az alkalmazott módszerek gyakran nem adekvátak és a helyismereti-helytörténeti bibliográfiai tevékenységnek kiforratlan elemei is vannak; vagyis nem mindig sikerült megnyugtatóan feloldani a vázolt dilemmákat. Rajtunk is múlik, sőt elsősorban rajtunk, könyvtárosokon múlik, hogy a jövőben ezek a gondok enyhüljenek és e téren is előbbre tudjunk lépni.

Befejezésül még egy ellentmondásra szeretném ráirányítani a figyelmet. Miközben a könyvtárosok és más bibliográfusok komoly, elismerést érdemlő erőfeszítéseket tettek

és tesznek a falu- és várostörténeti bibliográfiák számának növelésére és színvonalának emelésére, az országszerte szépen és biztatóan gyarapodó településtörténeti monográfiákban, összefoglaló igényű tanulmánykötetekben szembeötlően kevés bibliográfiai összeállítás jelenik meg. Kérésemre írt válaszelevelében több kolléga is panaszkodott erről, tehát e megállapítás jogossága nem korlátozódhat egyik vagy másik régióra. E vonatkozásban nem tudtam egzakt felmérést végezni, de talán a hajdú-bihari adatok általánosabb érvénnyel is bírnak. Megyénkben az utóbbi huszonöt évben tizenegy településtörténeti monográfiát adtak ki; ezek közül mindössze három közölt történetinek vagy helyismertetnek nevezett bibliográfiát. Nyilván vannak megyék, ahol ez az arány jobb, de a Történeti bibliográfia éves köteteibe belepillantva megkockáztatható a feltevés, hogy vannak olyanok is, ahol rosszabb, tehát az egyharmad körüli arány – inkább lefelé, mint felfelé számítva – átlagosnak tekinthető, s ez bizony igen alacsony szám. Nekünk, könyvtárosoknak is el kellene gondolkodni azon, miért ez a szerény jelenlét? Miért nem találtuk meg az utat ezen kötetek szerkesztőihez, kiadóikhoz? Vagy ha megtaláltuk, miért nem sikerült meggyőzni őket a bibliográfia közzétételének szükségességéről? Hiszen a történeti–helyismereti–néprajzi – vagy nevezzük úgy, ahogy tetszik – bibliográfia közlése a kutatásnak is szorosan vett érdeke: ezek a segédletek a történészek, etnográfusok, irodalomtörténészek, szociográfusok stb. számára is nagy könnyebbséget jelentenek, sok időt és energiát takarítanak meg; feldolgozatlan területekre, kiküszöbölendő hiányosságokra, elfelejtett értékekre hívhatják fel a figyelmet; vagyis – nem túlzás állítani – elősegítik a helytörténetírás magasabb szintre jutását. Természetesen – e körben legalábbis természetesen kell tartanunk – a tanárok, a főiskolai és egyetemi oktatók, a közművelők, az újságírók, az önkormányzati tisztviselők és képviselők stb. is sokat meríthetnek ezekből a címjegyzékekből. S ne restelljük kimondani: szeretnénk hinni, hogy a településtörténeti bibliográfiák összeállítása, kiadása hozzájárul a könyvtárak, a helyismereti munkát végző könyvtárosok tekintélyének, rangjának emeléséhez is.

*(Helyismereti Könyvtárosok III. Országos Tanácskozása,
Szentendre, 1997. 41–55. p.)*

I. melléklet

Könyvészeti leírás

- Savaria-Szombathely bibliográfiája / Szabados M. Rajmund, Vágó Lajos. – Szombathely, 1948. – 177 p. – (Acta Savariensia 5.)
- Csongrád város bibliográfiája / Katona Imre. – Szeged, 1954. – 42 p. – (A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 32.)
- Baja irodalma / Dankó Imre. – Baja, 1957. – 45 p. – (A bajai Türr István Múzeum kiadványai 2.)
- Makó bibliográfiája / Tálás Géza. – Bp., 1958. – 64 p.
- Cegléd irodalma 1844–1958-ig : Helyismereti bibliográfia / Nagy Dezső. – Bp. : Múzeumok Központi Propaganda Irodája, 1960. – 173 p. (Ceglédi füzetek 9.)
- Debreceni bibliográfia : Alapvető irodalom a város ismeretéhez / összeáll. Bata Imre, Lengyel Imre, Varga Zoltánné. – Debrecen : Városi Tanács : Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1961. – 331 p.
- Szarvas község bibliográfiája / Maday Pál. In: Szarvas története / Maday Pál. – Szarvas : Községi Tanács VB., 1962. – 413–463. p.
- Baranya és Pécs bibliográfiája : Könyvek és folyóiratcikkek / Csekey István. – Pécs : Városi Tanács v.b. művelődésügyi osztálya : Városi Könyvtár, 1964. – 283 p.
- Irodalom. In: Kiskunhalas : Helytörténeti monográfia / szerk. Janó Ákos. – Kiskunhalas, 1965. – 379–391. p.
- Orosháza bibliográfiája / összeáll. Hajdú Mihály, Szabó Ferenc. In: Orosháza története és néprajza. – 2. köt. – Orosháza, 1965. – 647–756. p.
- Szigetvár : Bibliográfia. – Pécs, 1966. – 63 p. – (A Baranya Megyei Tanács Megyei Könyvtárának kiadványai 7.)
- Komló bibliográfiája / Babics András. – Komló : Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, 1971. – 286 p.
- Kiegészítés: Komló bibliográfiája : 2. 1971–1980 / Babics Andrásné, Babics András. – Pécs : Komlói Városi Tanács VB., 1981. – 296 p.
- Kaposvár : Bibliográfia / összeáll. Bohony Nándor, Fiola Pál, Óvári Zsuzsa, Sipos Csaba. – Kaposvár : Palmiro Togliatti Megyei Könyvtár, 1973. – 389 p. – (Somogyi bibliográfiák 5.)
- Szolnok helyismereti bibliográfiája / Bálintné Hegyesi Júlia. – Szolnok : Versey Ferenc Megyei Könyvtár, 1974. – 310 p.
- Kiegészítés: Szolnok helyismereti bibliográfiája / Bálintné Hegyesi Júlia. – 2. köt. – Szolnok, 1979. – 164 p.
- Válogatás Vác helytörténeti irodalmából / Weisz Gábor – Vác : Városi Tanács VB Művelődési Osztálya, 1974. – 41 p.
- A Dunaújváros (Dunapentele) történetére vonatkozó fontosabb művek bibliográfiai jegyzéke / összeáll. Varga Zsuzsa. In: Fejér megyei történeti évkönyv 9. : Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez : A Fejér Megyei Levéltár évkönyve. – Székesfehérvár, 1975. – 421–436. p.
- Hajdúszoboszló város helyismereti bibliográfiája / Héthy Zoltán. In: Hajdúszoboszló monográfiája / szerk. Dankó Imre. – Hajdúszoboszló, 1975. – 753–848. p.
- Bibliográfia. In: Tatabányai kislexikon / szerk. Mészáros Antal, Tapolcai Ernőné. – Tatabánya : Városi Tanács, József Attila Megyei Könyvtár, 1975. – 498–523. p.
- Celldömölk irodalma : Válogatott bibliográfia és repertórium Bánó Zsuzsa. – Celldömölk : Nagyközségi és Járási Könyvtár, 1976. – 110 p.
- Körmend bibliográfiája : Válogatás / Dénes Pálné, Pethő Gyula. – Körmend : Nagyközségi Tanács VB., 1976. – 150 p.
- Mohács : Bibliográfia / Boda Miklósné, Huber Kálmánné. – Pécs : Baranya Megyei Könyvtár : Mohácsi Jenő Járási és Városi Könyvtár, 1976. – 95 p.
- Mór bibliográfiája / összeáll. Murányi Lajos, Kégli Ferenc. In: Mór története. – Mór, 1977. – 467–513. p.
- Tatabánya a sajtóban : Válogatott bibliográfia Könyvek a városról / összeáll. Tapolcainé Sáray Szabó Éva. In: Városunk, Tatabánya : Irodalmi szöveggyűjtemény és bibliográfia. – Tatabánya, 1977. – 125–178. p.
- Száz írás Szegedről : Válogatott bibliográfia a Szeged története munkatársai számára / Gyuris György. – Szeged : Somogyi-könyvtár, 1978. – 15 p.
- Sarkad helyismereti bibliográfiája / összeáll. Tóthné Bán Ildikó. – Sarkad : Nagyközségi Könyvtár, 1979. – 95 p.
- Fonyód 900 éves : Válogatott bibliográfia / összeáll. szerk. Jordánné Vörös Gyöngyi, Nagy Károly, Szabolcsi Katalin. – Fonyód : Nagyközségi Központi Könyvtár, 1982. – 200 p.

- Kiskőrös történetének irodalma : Válogatott bibliográfia / szerk. Lisztes László; az anyagot gyűjtötte Szép Gyuláné, Dulai András. – Kiskőrös : Petőfi Sándor Városi–Járasi Könyvtár, 1982. – 205 p.
- Köszeg történetének válogatott bibliográfiája / összeáll. Nagy Éva, Prejczer Paula. – Szombathely : Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 1982. – 84 p.
- Gyöngyös : Bibliográfia / összeáll., szerk. Lovász Béláné. – Gyöngyös : Vachott Sándor Városi–Járasi Könyvtár, 1983. – 111 p. – Borítócím: 650 éve város Gyöngyös 1334–1984
- Szentgotthárd történetének bibliográfiája / szerk. Pethő Gyula. – Szombathely : Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, 1983. – 139 p.
- Aggtelek és környéke honismereti irodalma / összeáll. Hadobás Sándor. – Rudabánya : Érc- és Ásványbányászati Múzeum, 1984. – 46 p.
- Fonyód : Válogatott irodalomjegyzék / Nagy Károly, Sipos Csaba. In: Fonyód története. – Fonyód, 1985. – 539–552. p.
- Bibliográfia / Urbán Miklósné. In: Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. – Kecskemét, 1985. – 561–606. p.
- Várostörténeti bibliográfia / Gyimesi Endre. In: Zalaegerszeg : Dokumentumok a város történetéből / szerk. Gyimesi Endre. – Zalaegerszeg, 1985. – 639–657. p.
- Sárospatak és vidéke helytörténeti, néprajzi irodalma / Janó Ákos. – Miskolc : Herman Ottó Múzeum, 1987. – 275 p. (Documentatio Borsodiensis 6.)
- Szombathely város válogatott bibliográfiája: különös tekintettel az 1960–1986 közötti időszakra / Takács Miklós. – Bp. : MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1987. – 111 p. (Dinamikusan fejlődő középvárosok társadalmi és urbanisztikai szerkezete című kutatási téma)
- Biharnagybajom történeti és néprajzi bibliográfiája / Kacska Zoltán. – Debrecen : KLTE Néprajzi Tanszéke, 1988. – 121 p. – (Folklor és etnográfia 43.)
- Fehérgyarmat válogatott bibliográfiája / Fábián Béla, Márkus Zoltánné. In: Szamosközi tanulmányok. – Fehérgyarmat, 1988. – 317–352. p.
- Kecskemét város : Válogatott bibliográfia : Különös tekintettel az 1945 utáni korszakra / Lisztes László. – Bp.: MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988. – 115 p. (Dinamikusan fejlődő középvárosok társadalmi és urbanisztikai szerkezete című kutatási téma)
- Bibliográfia / Kiss Tamás, T. In: Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből / Kiss Tamás, T. – Dombegyház, 1989. – 165–176. p.
- Siófok : Válogatott irodalomjegyzék / Sipos Csaba. In: Siófok : Várostörténeti tanulmányok. – Siófok, 1989. – 873–891. p.
- Válogatott helyismereti bibliográfia / Héthy Zoltán. In: Bakonszeg története és néprajza. – Bakonszeg, 1990. – 537–565. p.
- Békéscsaba népe, története : Válogatott helyismereti bibliográfia / Aranczki Magdolna. – Békéscsaba: Békés Megyei Könyvtár, 1993. – 72 p.
- Kiskunhalas történetének válogatott bibliográfiája / Bakó László, Horváth Etelka. – Kiskunhalas : Önkormányzat, 1993. – 56 p. – (Halasi Téka 13.)
- Válogatott bibliográfia Mohácsról / Horváth Eszter. In: Tanulmányok Mohács történetéből : A település fennállásának 900. évfordulójára. – Mohács, 1993. – 341–392. p.
- Bibliográfia Pomáz történetének forrásaihoz / Tóth Ferenc. In: Pomáz történetének forrásai, fejezetek a község életéből a XX. század első feléig / Tóth Ferenc. – Pomáz, 1994. – 253–259. p.
- Nagyatád városról szóló irodalom válogatott bibliográfiája 1993. december 31-ig / összeáll., szerk. Sipos Csaba, Turbék Károly. – Nagyatád : Városi Közművelődési Könyvtár, 1995. – 93 p. – (Nagyatádi kis-könyvtár 3.)
- Bibliográfiai tájékoztató : Vámospercs / Bényei Miklós. In: Vámospercs története. – Vámospercs, 1995. – 317–333. p.

II. Melléklet

Tartalmi–módszertani jellemzők

Település	Megjelenés		Tétel- szám	Feltárt dokumentumok										Feltárás szintje	Szerkezet Rendezőelv			Mutató	
	Év	Mód		K	Gy	FC	UC	KNy	KI	LA	AV	HK	HSz		1.	2.	3.	Egyedi	Összesített
AGGTELEK	1984	Ö	491	+	+	+	+							Re	B			N	
BAJA	1957	Ö	608	+	+	+	+	+				S		Re	TR	B			N, Tsz
BAKONSZEG	1990	R	320'	+	+	+	+	+						M	TR	DF			
BÉKÉSCSABA	1993	Ö	305	+	+k							+k		Re	TR	B		N, C	
BIHARNAGYBAJOM	1988	Ö	640'	+	+	+	+	+	+	+	+			Re	TR	MI	B		
CEGLÉD	1960	Ö	1915	+	+	+	+		+	+		S		Re	TR	MI		SzK	
CELLDÖMÖLK	1976	Ö	1491	+	+	+	+					S		Re	TR	B, MI			N, F, Tsz
CSONGRAD	1954	Ö	449	+	+	+	+		+			S		M	TR	MI		N	
DEBRECEN	1961	Ö	4325	+	+	+	+		+			+		Re	TR	B, TI			N, Tsz
DOMBEGYHÁZ	1989	R	132	+	+	+	+		+					Re	TR	B			
DUNAÚJVÁROS	1975	R	310'	+	+	+					+			Re	TR	B		N, F, Tsz	
FEHÉRGYARMAT	1988	R	880'	+	+	+	+		+					Re	DF	B, TR	MI		
FONYÓD	1982	Ö	1008	+	+	+	+		+					M	DF	TR	MI, B	N, Tsz, I	
FONYÓD	1985	R	1500'	+	+	+	+							Re	DF	B			
GYÖNGYÖS	1983	Ö	965	+	+				+					Re	TR	B			SzK, SzM, F, I, Tsz
HAJDÚSZOBOSZLÓ	1975	R	1500'	+	+	+	+	+	+			S	+	Re	TR	MI, TI	B		
KAPOSVAR	1973	Ö	4797	+	+	+	+		+					Re	TR	DF	MI	N, Tsz	
KECSKEMÉT	1988	Ö	635	+	+	+	+		+					Re	TR	MI			SzK, SzM, I, F, Tsz
KISKÖRÖS	1982	Ö	1689	+	+	+	+		+					Re	TR	MI	DF		SzK, SzM, I, F, Tsz
KISKUNFÉLEGYHÁZA	1985	R	679	+	+	+	+		+				+	Re	TR	MI	DF		SzK, SzM, I, F, Tsz
KISKUNHALAS	1965		292	+								S		Re	TR	B			
KISKUNHALAS	1993	Ö	268	+	+	+								Re		B		N, F, Tsz	
KOMLÓ	1971	Ö	2927	+	+	+	+		+	+				Re	TR	MI		N	
KÖRMEND	1976	Ö	1641	+	+	+	+		+			S		Re	TR	TI			SzK, SzM, F, Tsz
KŐSZEG	1982	Ö	1609	+	+	+	+		+			S		Re	TR	B, TI			SzK, SzM, F, I, Tsz
MAKÓ	1958	Ö	611	+	+	+	+		+					Re	TR	V		SzK	

Település	Megjelenés		Tétel- szám	Feltárt dokumentumok										Feltárás szintje	Szerkezet Rendezőelv			Mutató	
	Év	Mód		K	Gy	FC	UC	KNy	KI	LA	AV	HK	HSz		1.	2.	3.	Egyedi	Összesített
MOHÁCS	1976	Ö	708	+	+	+	+k					S		Re	TR	B			SzK, SzM, I, F, Tsz
MOHÁCS	1993	R	629	+	+	+	+k							Re	TR	B			
MÓR	1977	R	1000'	+	+	+	+		+					Re	TR	TI			
NAGYATÁD	1995	Ö	1418	+	+	+	+		+			S	+	Re	DF	B		N, F, Tsz	
OROSHAZA	1965	R	1160	+	+	+	+		+	+		S		Re	TR	MI		N	
PÉCS	1964	Ö	2661	+		+		+	+					Re	B			N, F, Tsz	
POMÁZ	1994	R	97	+	+	+			+			S		Re	DF	B, TR			
SARKAD	1979	Ö	187	+	+	+			+			S		Re	TR	TI, V		N, F, C	
SÁROSPATAK	1987	Ö	3300'	+	+	+	+						+	Re	B	TR			
SIOFOK	1989	R	430'	+	+	+	+		+					Re	DF	B			
SZARVAS	1962	R	816	+	+	+			+			S		Re	TR	B			
SZEGED	1978	Ö	100	+	+k	+k								Re	TR	TI			N, Tsz
SZENTGOTTHÁRD	1983	Ö	1573	+	+	+			+			S	+	Re	TR	MI			N, Tsz
SZIGETVÁR	1966	Ö	330	+					+		+	S		Re	TR	DF	B	N	
SZOLNOK	1974	Ö	1338	+	+	+		+				S		Re	TR	MI, B		N, Tsz	
SZOMBATHELY	1948	Ö	1372	+		+						S		Re	DF	B, V	MI, B	SzK, Tsz	
SZOMBATHELY	1987	Ö	750'	+	+	+			+					Re	TR	B, MI			
TATABÁNYA	1975	R	250'	+					+				+	Re	B				
TATABÁNYA	1977	R	690	+	+	+	+							Re	DF	MI, B			
VAC	1974	Ö	287	+		+			+					Re	TR	B		N	
VAMOSPÉRC	1995	R	360'	+	+	+	+							M	TI	TR			
ZALAEGERSZEG	1985	R	221	+	+	+			+					M	B			Tsz	

Rövidítések

Ö = önálló
 R = rejtett
 K = könyvek
 Gy = gyűjteményes kötetek részei
 FC = folyóiratcikkek
 UC = újságcikkek
 Kny = kisnyomtatványok
 KI = kéziratos dolgozatok, adatgyűjtések
 LA = levéltári anyag

AV = audiovizuális dokumentumok
 HK = helyi kiadványok
 Hsz = helyi szerzők művei
 ' = körülbelül
 k = kivételesen
 S = sajtótermékek
 Re = regisztratív
 M = magyarázatos
 B = betűrend
 MI = megjelenési idő rendje
 TI = tárgydíó rendje

TR = témarend (szakcsoportosítás)
 V = vegyes
 DF = dokumentumfajta szerint
 N = névmutató (egységes)
 SzK = szerzők, közreműködők névmutatója
 SzM = tárgyalt személyek mutatója
 F = földrajzi nevek
 I = intézménynevek
 Tsz = tárgyszó mutató
 C = címmutató
 + = igen

Szombathely bibliográfiája

Érdemes lenne egyszer megírni a hazai helyismereti–helytörténeti bibliográfiai tevékenység történetét. Ebben az összegzésben bizonyára tetemes részt, netán külön fejezetet foglalna el *Takács Miklós*, tágabban az általa létrehozott és irányított szombathelyi bibliográfiai műhely munkássága. Talán vannak még, akik emlékeznek rá, hogy annak idején, éppen harminc évvel ezelőtt Takács Miklós írta az első érdemi, a részletekre is kitérő módszertani tájékoztatót a helyismereti gyűjtemények kezeléséről és a helyismereti bibliográfiai munkáról.¹ Elsősorban saját tapasztalatait rögzítette, és már akkor kiemelte azt az alapelvet, amelyet a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban a gyakorlatban meg is valósított, nevezetesen az állományépítés és a helyismereti feltárás szerves egységét. Sűrűn forgatott füzeté számos fiatal könyvtáros számára hosszú ideig útmutatóul szolgált. Sok-sok általánosítható, máshol is hasznosítható módszertani elgondolás, megoldás található az általa, illetve a munkatársai által összeállított, szerkesztett bibliográfiai kiadványokban, egyebek között a több mint három évtizede indított Vas megye irodalma c. kurrens sorozatban is.

A szombathelyi műhely legújabb terméke, Takács Miklós legújabb alkotása méltó folytatása, kiteljesítése, mintegy szintézise az eddigi eredményeknek. Maga a terjedelmes kötet és benne a szerkesztő tanulmány szintű, gondolatgazdag, töprengő bevezetője jelentékeny hozzájárulás a magyarországi helyismereti tevékenység, közelebről a bibliográfiai irodalom fejlődéséhez. A kiváló összeállítás nemcsak méreteinél – 8089 számozott tételt tartalmaz –, hanem tartalmi értékeinél fogva is kiérdemli különös figyelmünket; szinte kockázat nélkül megjósolható, hogy jó ideig merce lesz a műfajában. Noha a szerkesztő hangsúlyozza, hogy a bibliográfia „*nem szigorúan és nem kizárólagosan tudományos jellegű*”², a mentegetőzés felesleges: a könyv igenis jelentős tudományos teljesítmény, megkerülhetetlen eszköz a város történetének tanulmányozásakor. Éppen ezért méltányos, ha megemlíjük az anyaggyűjtésben közreműködő könyvtárosok nevét is: *Horváthné Kupi Ildikó, Nagy Éva, Pethő Gyula, Zsámpárné Szalay Mária*.

Nagyon rokonszenves – ha úgy tetszik: példaadó – a kiadás közvetlen indítéka. Mind *Wagner András* polgármester előszavából, mind a szerkesztő bevezetéséből kiolvasható, hogy a szombathelyiek a bibliográfia közzétételét azért szorgalmazták, mert tervezik egy nagy, átfogó igényű várostörténeti összefoglalás megírását. A címjegyzék voltaképpen ennek egyik előmunkálata, „*hiszen a megíratandó monográfia egyik fontos pillére a feltárt és rendszerezett irodalom*.”³ Vagyis a bibliográfia olyan stádiumban készült el, került a nyilvánosság elé, amikor még valóban segíthetnek vele a kutatóknak, a leendő szerzőknek. Tehát a nálunk elég gyakran követett, bár helytelen sorrendtől – előbb a monográfia, aztán a bibliográfia – előnyösen tértek el. Természetesen a kiadók számoltak a munka

egyéb funkcióival is: az iskolai oktató–nevelő folyamat előmozdítása, az idegenforgalmi igények és a lakossági érdeklődés kielégítése, a lokálpatrióta érzés elmélyítése stb., döntően azonban kutatási segédletnek szánták. Ez figyelhető meg a lektorok kiválasztásában is, ahol szintén a lehető leghelyesebben jártak el: egy neves történészt, *Bácskai Verát* és a közismert bibliográfust, *Csomor Tibort* kérték fel a lektori teendők ellátására.

Az összeállítás részletesebb ismertetésére, értékelésére többféle szempont kínálkozik; például összevethetnénk a mintának tekintett Budapest történeti bibliográfiával vagy *Kertész Gyula* egykori, ám ma is időszerű, a falu- és városbibliográfiák készítéséről szóló metodikai eszmefuttatásának⁴ elvárásaival, esetleg a bevezető gondolatmenetét követve mutathatnánk be a kötet tartalmát s az alkalmazott módszereket. Mindazonáltal indokolt lehet az általam választott megközelítés is, amely a felújított országos helyismereti konferenciákon elhangzottakból kiindulva a könyvtárosokat manapság leginkább foglalkoztató kérdésekre, pontosabban azok egy részére keresi a választ a szombathelyi kiadványban.

Mostanában ismét fel-felbukkan a „helyismeret” és a „helytörténet” kategóriájának valamiféle szembeállítás. Bár Takács Miklós és munkatársai közvetlenül nem foglalnak állást e kérdésben – a bibliográfia címében sincs jelző –, az összeállítás egésze, tematikai komplexitása azt bizonyítja, hogy a különbségeket előtérbe helyező fogalmi értelmezés a könyvtári, bibliográfiai gyakorlatban mesterkéltnél, mert nincs igazán objektív tartalma. (Közbevetőleg azért megjegyezendő: a megkülönböztetés akkor jogosult, ha a helytörténetet tudományos diszciplínaként, a történettudomány egyik vizsgálódási irányaként szemléljük.) A szombathelyi kiadvány is meggyőzően érzékelteti, hogy a lokális információ sorsa szintén magában hordozza a társadalmi mozgás lényegéből fakadó paradoxont: a mindenkori jelent, annak viszonyait ábrázoló, ismertető stb. dokumentumok, információk a közzététel (másként: a megtörténés, a keletkezés) pillanatában már is a múlt részévé, a múltból szóló dokumentummá, ismeretté válnak; a történetírás terminológiájával élve: helytörténeti forrás lesz belőlük. Mindebből következően másfajta kifejezőpár használata látszik itt helyénvalónak: a szinkron és a diakron közlemények, információk elválasztása, egymás mellé (és nem szembe!) állítása. A szombathelyi könyvtárosok egyaránt feltárták – időhatártól függetlenül – az egyidejű vagy a közel egyidejű történetekről, állapotokról tájékoztató szinkron és az eseményekre, a múltbeli viszonyokra utólag, olykor jókora idő (netán több száz, ezer év távlatából) visszatekintő diakron közleményeket. Vagyis – megint csak a történettudományi kategóriákat alkalmazva – a történeti irodalom termékei (a feldolgozások, a forráspublikációk, sőt az elérhető kéziratos tanulmányok többsége) mellett számba vették az ún. forrásdokumentumokat (az egykorú jelentéseket, az iskolai értesítőket, a statisztikai és egyéb adattárakat, a hírlapcikkeket stb.). Különösen nagyra becsülendő az országos és a helyi napi- és hetilapok lokális jellegű írásainak regisztrálása; ezeknek ugyanis az újkori történet kutatásában kimagaslóan fontos szerepük van. Miután az újságcikk a levéltári irattal egyenértékű forrás, a hírlapi közleményeket is felsoroló bibliográfia az olyan levéltári segédlethez hasonlít, amely az egyes iratokig lemenően tájékoztatja a használót. A szombathelyiek által átnézett periodikumokról a kötet végén található lista nyújt felvilágosítást; ha jól számoltam, kereken háromszázhusz cím olvasható itt. Talán mások is úgy vélik: jó lett volna, ha a lapok címe mellett feltüntetik az évkört is, amikor azok megjelentek.

Takács Miklós és munkatársai mérlegelték a „teljesség vagy válogatás” dilemmáját is. Álláspontjuk kialakítását minden bizonnyal megkönnyítette, hogy a megyei könyvtárban évtizedek óta körültekintő, teljességre törekvő helyismereti gyarapító és feltáró

munka folyik, az országszerte példaként emlegetett bibliográfiai kartotékban a város más közgyűjteményeiben és a fővárosi könyvtárakban fellelhető dokumentumokat is regisztrálták, mégpedig a cédulák túlnyomó többségében autopszia alapján. Erre a széles és szilárd bázisra támaszkodik a lokális bibliográfiák felépítménye, csúcán a most megjelent összeállítással. Miként a bevezetésből is kiderül, Szombathelyről kb. huszonöt-ezer tétel állt rendelkezésükre az anyaggyűjtés lezárásának időpontjában, 1996 legvégén. Ebből a roppant mennyiségből terjedelmi és tartalmi okokból szükségszerűen válogatni kellett, amit bátran megtehettek, mert a közölt nyolcezer bibliográfiai tétel mögött ott van a teljes címanyagot felölelő, immár számítógépes nyilvántartás. Vagyis a korábbi erőfeszítések jóvoltából sikerült érvényesíteniük egy sokat hangoztatott, de igencsak ritkán követett szerkesztési alapelvet: a megközelítően, relatíve teljes feltárás volt az alap, és ebből született meg a szó legnemesebb értelmében vett, valóban válogatott bibliográfia. A kihagyott leírások csaknem mindegyike hírlapi közleményről készült; Takács Miklós becslése szerint e hatalmas csoportnak alig egynegyede maradt meg a végleges változatban. Az egyes fejezeteket lapozgatva úgy tűnik, hogy főként a sűrűn ismétlődő, ún. tömeges jelenségekről, eseményekről szóló cikkekkel – pl. a bűnügyi és a sporttudósításokkal – bántak kemény kézzel.

A szelekció szempontjairól egyébként a bevezetés beható, részletes ismertetést ad; mindennek ismétlése e helyen nem szükséges. Csak néhány, általánosnak mondható módszertani problémát villantanék fel, illetve azok megoldását vázolom. A bibliográfia gyűjtőkörének kronológiai és földrajzi határait a lehető legtagabban húzták meg: a város teljes története (a régmúlttól napjainkig) és a mai település egész területe (tehát a hajdan hozzácsatolt községek mindegyike) bennefoglaltatik. A címjegyzékbe csak a helyi tartalommal bíró dokumentumokat vették fel, ideértve a helyi személyekre vagy más személyek helyi kötődésére vonatkozó válogatott irodalmat is. Ennélfogva következetesen kizárták azokat az ún. helyi kiadványokat és az ún. helyi szerzők azon alkotásait, amelyek lokális információkat nem közöltek. Már utaltam rá, hogy a nyomtatott műveken kívül a kéziratos feldolgozások (disszertációk, szakdolgozatok, pályamunkák stb.) nagyobbik hányada is helyet kapott az összeállításban, és mivel ezek nagyon gyakran hézagpótló információkat tartalmaznak, a bibliográfiában való szerepeltetésük sokban segítheti a bevezetésben megfogalmazott célok (kutatás, oktatás, ismeretterjesztés stb. szolgálata) elérését.

Minden város- és községbibliográfia szerkesztésénél felvetődik az a nehezen megoldható kérdés, hogy mi legyen az ún. országos és a megyei kiadványokban rejtőző, szétszórt lokális, azaz a településre vonatkozó információkkal. Takács Miklósék úgy döntöttek, hogy az egész országról szóló összefoglaló művek egy – feltehetően nagyobbik – részét mellőzik: általános lexikonok, adattárak, földrajzi, zoológiai, közlekedéstörténeti stb. szintézisek, okmánytárak, országos statisztikai összeírások, népszámlálási kötetek stb. Egy másik hányadukat viszont bevették: főleg a régebbi, XVII–XIX. századi, ún. honismertető munkákkal (*Bél Mátyás*, *Vályi András* stb.) tettek kivételt, de olyan könyvekkel is, mint pl. *Borovszky Samu*: *A honfoglalás története* (Bp., 1894), *Szádeczky Lajos*: *Iparfejlődés és céhek története Magyarországon* (Bp., 1913) vagy *Csánki Dezső* történeti földrajza a Hunyadiak koráról. Erősen szelektáltak az ún. megyei kiadványok között is. A kiválasztott országos és megyei műveknél igyekeztek pontosan kimutatni a helyi vonatkozásokat és a leírásokban jelölni a szóban fogó oldalszámokat.

A bibliográfiai tételek a hagyományos módon, a régi szabvány szellemében készültek. Azért itt is vannak olyan metodikai megfontolások, amelyekre célszerű kitérni. Min-

denekelőtt azt kell hangsúlyozni, hogy csak az azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges adatokat közlik, vagyis – a szerkesztő szavaival – a lehető legegyszerűbb leírást alkalmazták. Ennek ellenére a használó számára igen fontos kiegészítések is találhatóak a tételekben: pl. a névjelek, álnevek feloldása, anonim művek szerzőinek megnevezése; utalás a képek jelenlétére; a poligráf művek analitikus feltárása; a jelesebb könyveknél az ismertetések jelzése; az annotációkban szükség esetén a tartalom pontosabb meghatározása vagy/és a nevek felsorolása. Talán nem terhelte volna túlságosan a terjedelmet, ha az újságközlemények lelőhelyadatai között a sorszám helyett (vagy mellett) az információs értékkel bíró dátumot is megadják. A helytel való takarékoskodás okán a sorozatokat, vitákat egy tételbe tömörítették, akárcsak az iskolai értesítők, évkönyvek füzeteit, darabjait; gyakran hivatkoznak a hasonló vagy azonos tartalmú, de más lapokban napvilágot látott írásokra; nemigen szorul bővebb magyarázatra, hogy mindez minőségi előnyökkel is járt.

Egy tematikailag átfogó és ilyen méretű összeállításnál kézenfekvő, hogy a címanyag elrendezése elsődlegesen témarendi. A Budapest történeti bibliográfia felosztását alapul véve a szerkesztő négy nagyobb részt alakított ki: a város leírása és története, gazdaság, társadalom, kultúra. Ezeken belül fejezetek, alfejezetek, majd csoportok különülnek el, azaz a tematikai tagolás elég mély, igazán nagy, áttekinthetetlen egységek nincsenek. A tartalomjegyzék az alfejezetekkel bezárólag tükrözi a szerkezeti tagolódást, ezáltal a visszakeresés lényegesen egyszerűsödik. Az eligazodásban segítenek a csoportos keresztutalók, továbbá a tárgymutató is. A másodlagos rendező elv a fejezetek, alfejezetek és csoportok többségén belül az időrend, közelebből a dokumentumok megjelenési (kéziratoknál: keletkezési) ideje. Szellemes e megoldás indoklása: „*Ahogy a természetben, úgy a város életében is az időrend kérlelhetetlen sorrendje mutatja, hogy valami megszületik (laktanya épül, egyesület alakul, karnevál szerveződik, új folyóirat indul stb.), élni kezd, működik, növekszik, majd megszűnik ...*”⁵ Mivel a bibliográfia anyagának számottevő hányada szinkron közlemény, a kronológiai felsorolás igen szerencsés, mert így a tételek csoportosítása az élet természetes rendjét követi. Ezek után némileg meglepő, hogy bizonyos egységeknél ennek helyére a szerzők (vagy a címek) betűrendje került. Holott a természeti viszonyokról szóló vagy a város általános leírását nyújtó dokumentumok keletkezési idejének egymásutánja is hasznos ismereteket közöl: az érdeklődés, a kutatás alakulásáról, változásairól ad hírt.

A város- és községbibliográfiák tematikai bontása mindig nehéz és kockázatos feladat, hiszen nincs olyan rendszer, amely általánosan alkalmazható lenne. Ezt igazolta az a felmérés is, amelyet két évvel ezelőtt végeztem negyvennyolc településtörténeti bibliográfiáról.⁶ A szombathelyi címjegyzékekben szintén feltűnnek olyan ellentmondások, amelyeket egy másik szerkesztő egészen bizonyosan másként oldott volna fel: pl. a nevezetes középületek, köztük a templomok és a szobrok kiemelése az általános részbe, azaz elválasztása az építészeti vagy képzőművészeti fejezettől; vagy a járványoknak a természeti katasztrófák közötti szerepeltetése, azaz elkülönítése az egészségügytől; vagy a sportélet beosztása a kultúra alá. Persze az is biztos, hogy egy harmadik bibliográfus megint másféle kiutat keresett volna. Ugyanez a helyzet az egyes tételek besorolása körüli dilemmákkal, bizonytalanságokkal.

A bibliográfia törzsanyagához két index társul. A névmutatóban együtt láthatók – de tipográfiaiailag megkülönböztetve – a szerzői és az ún. tárgyi személynevek. Módszertani szempontból kétségkívül izgalmasabb a tárgy- és intézményi mutató. Ennek mélyreható elemzése mindenkinek ajánlható, aki helyismereti, közelebből településbibliográfiát

készít, szerkeszt. Most csak egy-két megjegyzést bocsátanék előre: az egyik fő törekvés az intézményi (vagy a szabvány definíciójával: a testületi) nevek egységesítése; utalnak a műfajokra, a lapok és a műalkotások címére; a tárgyszóalkotásnál mellőzték a hierarchiát (azaz nincsenek alá- és fölérendelések), ami lehetővé teszi, hogy a kevésbé jártas olvasók is könnyen használhassák.

Miután bibliográfiák esetében nagyon ritkán nyílik ilyesmire alkalom, okvetlenül szólni kell a kötet vonzó, igen szép nyomdai kiviteléről. A tervező, *Sellyei Tamás Ottó* ráérezett a műfaj lényegére: az elegáns szedéstükör, a finoman ívelt betűk, a mértéktartó címkielemelések, a tételszámok külön sorba állítása, a stílusos, régi nyomtatványok oldalait idéző kötéstábla, a fényképes illusztrációk és azok gondos elhelyezése nemcsak áttekinthetővé, könnyen kezelhetővé teszik az összeállítást, hanem általuk esztétikai élményhez is jutunk.

Befejezésül nemigen mondható más, mint ami a kötetről megjelent többi ismertetésben olvasható és olvasható lesz: a magyarországi helyismereti bibliográfiai irodalom egyik kiemelkedő alkotását vehettük kézbe. Gazdag a metodikai hozadéka, rengeteg tanulsággal szolgál a jövőre nézve. Remélhetőleg mindazok, akik ezután fognak hozzá hasonló helyismereti bibliográfiák összeállításához, alaposan tanulmányozzák majd, és ha egyik-másik megoldásával esetleg nem is tudnak azonosulni, mindenképpen mérlegelik az ebben kínált alternatívát. A belső tartalmában példaértékű és külső megjelenítésében is reprezentatív bibliográfiának a helyismereti tevékenységen túlmutató jelentősége is van. Talán nem neheztel meg *Tóth Gyula*, ha kissé rendhagyó módon – hiszen a recenziók nemigen szokták egymást idézni – kölcsönveszem az egyik, találó gondolatát. A könyv bemutatóján mondotta: „*a kötethez hasonló vállalkozások adják a könyvtárak lét-alapját és funkcióját a jövő információs társadalmában.*”⁷ Kevésbé tömören: a szombathelyi megyei könyvtár példát mutat, kínál arra, hogy a formálódó újfajta, a számítógépre és a hálózati összeköttetésekre alapozott könyvtári ellátó rendszerben milyen irányban is lehet keresni egy-egy önkormányzati vagy megyei könyvtár helyét, sajátos arculatát. A helyismereti feltáró, bibliográfiai tevékenység mindenképpen olyan feladat – immár a legmagasabb szintű jogszabály, a törvény által kötelezően is előírva –, amelyet a könyvtár helyett aligha végez, végezhet el más. A szombathelyi kiadvány – és őszintén hisszük: sok más korábbi és ezután megszülető társa – hozzájárul a könyvtár, a könyvtárak társadalmi tekintélyének növeléséhez, kulturális rangjának emeléséhez is.

Jegyzetek

¹ Útmutató a helyismereti gyűjtemények kezeléséhez és a helyismereti bibliográfiai munkához / Takács Miklós. – Budapest : 1968. – 68 p.

² Bevezetés / [Takács Miklós]. In: Szombathely bibliográfiája. – Szombathely : 1997. – 10. p.

³ Előszó / Wagner András. In: Szombathely bibliográfiája. – Szombathely : 1997. – 5. p.

⁴ A falu- és városbibliográfiák szerkesztésének módszertani kérdései / Kertész Gyula. In: Könyvtáros, 1983. 9. sz. 522–526. p., 10. sz. 576–579. p.

⁵ Bevezetés / [Takács Miklós]. In: Szombathely bibliográfiája. – Szombathely : 1997. – 12. p.

⁶ A településtörténeti bibliográfiák készítésének dilemmái / Bényei Miklós. In: Helyismereti könyvtárosok III. országos tanácskozása. Tata, 1996. július 17–19. – Szentendre : MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete, 1997. – 48–49. p.

⁷ Új városbibliográfia Szombathelyen / Tóth Gyula. In: Könyvtári Levelező/lap, 1998. 3. sz. 21. p.

(*Könyvtári figyelő*, 1998. 2. sz. 293–298. p.)

A „Debrecen helytörténeti irodalma” című bibliográfia módszertani tanulságai

Az összeállító gondolatai

Személyes vallomással kezdem: életem egyik fő művének tekintem ezt a bibliográfiát. Mint ahogy a kötet elején olvasható tájékoztatóban is leírtam, mintegy harmincöt esztendő adatgyűjtő munkájának terméke. S ha valaki egy kicsit előbbre lapoz, még egyszer találkozik ezzel a számmal: a véletlen úgy hozta, hogy házasságkötésünk harmincötödik évfordulója csaknem egybeesett a bibliográfia megjelenésének időpontjával. Úgy érzem, a feleségem megértő türelme, szerető támogatása nélkül ez az összeállítás sem születhetett volna meg. Köszönettel tartozom munkahelyi vezetőimnek, a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár igazgatóinak, *Arató Attilának*, *Simon Zoltánnak* és *Gellér Ferencné Hajnalkának*, hogy három és fél évtizeden keresztül segítették törekvéseimet.

A mostani előadásomban – vagy inkább hangos meditációmban – a *Debrecen helytörténeti irodalma* címmel közzétett bibliográfia módszertani vonatkozásairól szeretnék néhány gondolatot elmondani. Az összeállítás – már csak méreteinél (több mint hatszázhatvan oldal) fogva is – számtalan metodikai kérdést vetett és vethet fel. Ezek mindegyikére a behatárolt időkeretben nem térhetek ki, csupán azokra szorítkozom, amelyek megítélésem szerint általánosítható tanulságokkal szolgálhatnak a helyismereti–helytörténeti bibliográfiák összeállítói, és talán más bibliográfusok számára is. Négy kérdéskört próbálok érinteni: a válogatás, a szerkesztés, majd lényegesen rövidebben a tételalkotás és a mutatózás problémáját.

A válogatás

Magam is egyetértek azokkal, akik úgy vélik: mindegyik bibliográfia a dokumentumtermés egészéből, vagyis a teljességből válogat – ilyen vagy olyan szempontok szerint. A helytörténeti bibliográfiáknál az elsődleges kritérium a lokális kötődés, közelebbiről az adott hely múltja; minden egyéb ennek alárendelten jelenik meg.

A szóban forgó esetben a gyűjtőkör kijelölésénél meghatározó ténynek bizonyult, hogy az összeállítás egy ötkötetes várostörténeti összefoglalás sorozatát zárta le, akár annak függelékeként is felfogható. És azért jelent meg hetedik kötetként, mert közben napvilágot látott – szintén a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár műhelyében készült – mutató kötet is. Megbízóim (a városi önkormányzat illetékes vezetői) és magam is úgy véltük, hogy a bibliográfiának többféle feladata lehet. Szám szerint hármat jelöltünk meg: *a)* a Debrecen múltjáról nyomtatásban megjelent közlemények számbavételével képet adni a város helytörténetírásának több mint másfél évszázadáról, és ezzel felmutatni az itteni műhelyek, helytörténészek hozzájárulását a hazai historiográfia fejlődéséhez; *b)* a hely-

történeti irodalom bibliográfiai regisztrálásával tájékoztatási segédletet nyújtani a most és a jövőben folyó kutatásokhoz, ráirányítva a figyelmet a feltáratlan vagy alig feltárt területekre, a még nem vizsgált kérdésekre, jeles személyekre is; c) segíteni a városvezetés döntés-előkészítő munkáját, a pedagógusok, az újságírók, a könyvtárosok ismeretközvetítő tevékenységét, az iskolai tanulók, az egyetemi és főiskolai hallgatók tanulmányi kötelezettségeinek teljesítését, a honismereti mozgalom akcióit és a helytörténeti szakkörök, klubok működését, a spontán érdeklődők tájékozódását. Reméltük, reméljük továbbá, hogy a városnak a magyar történelemben játszott számottevő szerepe (egyebek között kétszer is ideiglenes főváros volt) okán feltételezhető: az összeállítás az országos történeti folyamatok jobb, alaposabb megismerését is előmozdíthatja.

A kötet nem előzmény nélküli. Mint említettem, könyvtári munkakörömből fakadóan immár harmincöt éve foglalkozom a debreceni bibliográfiai adatok gyűjtésével, két kurrens bibliográfiai sorozatot szerkesztek (bő két és fél évtizede), több retrospektív összeállítást publikáltam. Támaszkodhattam a több mint negyven esztendővel ezelőtt közreadott *Debreceni bibliográfia* és más címjegyzékek történeti tételeire is. Természetesen kiegészítő anyaggyűjtést is kellett végeznem.

Előre felmérhető volt, hogy a várostörténeti sorozatba szánt bibliográfia terjedelmes lesz. Később kiderült, hogy helyesen becsültem meg a mennyiséget: a kötet végül is 10 304 számozott tételt tartalmaz, de ha hozzávesszük a tételekben szereplő analitikus leírásokat, az összevontan leírt sorozatok darabjait és az ugyancsak számozatlan recenziókat, ez a szám alighanem meghaladja a tizenötezret. És ez úgy jött össze, hogy meglehetősen szigorú válogatási elveket alkalmaztam; más megközelítésben: a gyűjtőkört eléggé gondosan körülhatároltam. Eközben a problémák, dilemmák feloldására igyekeztem mérlegelni a külföldi és hazai tapasztalatokat, példákat.

Mindenekelőtt – elsődlegesen a várható nagy mennyiség miatt – a feltárt dokumentumok *formai* határait kellett meghúzni. Az egyértelmű volt – és erre már utaltam –, hogy kizárólag a nyomtatott közlemények jöhetnek számításba. Sajgó szívvel bár, mégis úgy határoztam, hogy a könyveket, a gyűjteményes kötetekben (beleértve az évkönyveket, iskolai értesítőket, kalendáriumokat és hasonlókat) közzétett írásokat és a folyóiratcikkeket (köztük a recenziókat) tartalmazza a bibliográfia. Tehát eltekintettem az újságok, vagyis a napi-, heti- és kétheti lapok cikkeinek számbavételétől (kivéve azokat az orgánumokat, amelyek később folyóiratként jelentek meg). Tettem ezt annak tudatában, hogy olykor az újságok, különösen a szinte folyóirat-szerepet betöltő hetilapok (pl. Orvosi Hetilap, Debreceni Protestáns Lap) fontos helytörténeti, életrajzi dolgozatokat, hézagpótló forrásszövegeket publikáltak. A következetesség követelménye és a többször emlegetett terjedelmi korlátok viszont azt diktálták, hogy ne engedjek a szakmai csábításnak. A felsorolt nyomtatott közlemények közül elsősorban a helytörténeti feldolgozásokat, a forráspublikációkat és az érdemi információkat magukba foglaló visszaemlékezéseket, interjúkat választottam ki. Vállalva a mindenkori szelekció kockázatát, a helyi kiadványok és a máshol megjelent periodikumok mellett a fontosabbnak vélt ún. országos munkák (monográfiák, szintézisek stb.) közül is leírtam azokat, amelyekben hosszabb, összefüggő részletek foglalkoznak a város múltjával. A szórványos helyi adatokat viszont nem tüntettem fel, és mellőztem a lexikonok helyi szócikkeinek felvételét.

Sokkal könnyebb volt a *kronológiai* határok kijelölése, bár ez a döntés sem volt egyszerű. Magától értetődik, hogy az ún. tárgyidőt tekintve határ nem szabható, vagyis a város múltjának egészét – a kezdetektől, az első régészeti leletektől napjainkig – tükröző irodalmat regisztrálni kellett. Ebből következett, hogy a megjelenési időt illetően is csak

praktikus okokból alkalmazható megkötés. A megbízóimmal végül úgy állapodtunk meg, hogy az államalapítás millenniumának évében, vagyis a 2000-ben kiadott írással bezárólag rögzítsem az adatokat. Mi akkor itt a probléma? – tehető fel a kérdés. És a válasz: a válogatás során azokat a publikációkat emeltem ki, amelyek tárgyalásmódja történeti; idegen szakkifejzéssel élve: amelyek diakronikus közleménynek minősülnek. Vagyis elhagytam az ún. szinkronikus anyagot (egyetlen kivétel a megyei statisztikai évkönyv). Voltaképpen ezt kívántuk kifejezni a bibliográfia címével is.

Földrajzilag Debrecen jelenlegi közigazgatási területét vettem alapul, tehát a városhoz csatolt Józsa helytörténeti anyaga is szerepel. Ugyanakkor a történetiség elvét érvényesítve indokoltnak látszott a korábban a városhoz tartozó Hortobágy történeti irodalmának feltárása is.

Tematikailag a helytörténet korszerű, számomra egyedül elfogadható komplex megközelítéséből, értelmezéséből indultam ki. A bibliográfia e téren átfogó, felöleli valamennyi szakterület történeti vonatkozásait, beleértve az ún. történeti segédtudományok (régészet, heraldika, történeti névtan stb.) és a határterületek (pl. irodalom- és művészettörténet, néprajz) irodalmát, az utóbbiakat azonban csak válogatva. Ugyancsak a mai felfogást alkalmazva a természetföldrajzi feltételeket, azok változásait tárgyaló művek fontosabb darabjainak a regisztrálására is kísérletet tettem. Elengedhetetlen volt a szelekció a városban élt vagy rövidebb-hosszabb ideig itt munkálkodó személyek életrajzát, pályáját vagy annak valamely szakaszát bemutató írásoknál. Gyanúm szerint ezek körében játszhatott leginkább szerepet az elkerülhetetlen szubjektivitás, bár a nevek kiválasztásában megpróbáltam a hűvös tárgyilagosság álláspontján maradni. Általában (hacsak nem hézagpótlóak) kihagytam az évfordulós köszöntéseket és az érdektelen megemlékezéseket, viszont rögzítettem a nekrológok adatait. Talán méltányolható szempont, hogy a jeles, országos rangú írók, költők és képzőművészek (pl. Csokonai, Gulyás Pál, Medgyessy Ferenc) alkotásairól született esztétikai elemzéseket (néhány kivétellel) mellőztem, hiszen ezek a közlemények sokkal inkább egy irodalomtudományi, illetve művészettörténeti bibliográfiába illenek. Követtem az országos gyakorlatot és az összeállításba felvettem a helytörténeti forrásokat és feldolgozásokat őrző közgyűjtemények (könyvtárak, múzeumok, levéltárak) történeti irodalmát. Bekerültek a helytörténetírás elméleti és módszertani kérdéseit taglaló helyi közlemények címei is.

A vázolt gyűjtőköri határokon belül a bibliográfia teljességre törekvő, de – természetesen – *nem teljes*. Nem, mert a Debrecen történetére vonatkozó, különböző tematikájú írással valamennyi közlési helye a nagyfokú szórttság miatt a feltárás mai szintjén elérhetetlennek látszik.

A szerkesztés

Minden nyomtatásban megjelenő bibliográfiában – hacsak nem mechanikus elrendezésű – komoly dilemma az optimális szerkezet kialakítása. Jelen esetben valamelyest megkönnyítette a döntést, hogy az összeállítás egy várostörténeti sorozat tagjaként készült, láttott napvilágot. Úgy véltem, nemcsak illendő, hanem célszerű is a sorozat egészéhez igazodni, azaz elsődleges rendező elvként a kronológiai bontást, mégpedig az ún. tárgyidő szerinti csoportosítást alkalmazni. Másként, konkrétan kifejezve: a *Debrecen története* c. szintézis periodizációjához igazítottam a bibliográfia időrendi tagolását, s ily módon öt időrendi fejezet jött létre: a kezdetektől 1693-ig, 1693–1849, 1849–1918, 1918–1944, 1944-től napjainkig. Ezek előtt kapott helyet az ún. általános, az összefoglaló és a több

(legalább három) korszakot érintő művek nagy csoportja, és itt sorolom fel a természeti viszonyokat bemutató írásokat is. Az utolsó, hetedik fejezetben található a helytörténet-írással foglalkozó közlemények címadatai.

Hosszas töprengés után jutottam arra az elhatározásra, hogy az első, ún. átfogó írásokat tartalmazó részben helyi személyekre vonatkozó tételek (egy-két kivételtől eltekintve) nem lesznek akkor sem, ha életútjuk két vagy három fenti perióduson is átívelt (első sorban XIX–XX. századi személyiségekről van szó). A róluk szóló írások beosztása nem volt egyszerű feladat. Végül azt a megoldást választottam, hogy az életpálya egészét tárgyaló publikációkat lehetőleg oda soroltam, amelyek időszakhoz munkásságuk java része vagy debreceni szakasza kötődik; ha viszont pontosan datálható időszakról szól az írás, a megfelelő periódusnál található meg a bibliográfiai tétele (pl. *Móricz Zsigmond*, *Holló László*, *Karácsony Sándor*).

A fejezeteken belül az áttekinthetőség kedvéért tematikai alfejezeteket, majd szükség szerint témacsoportokat, itt-ott alcsoportokat (leginkább a jeles személyiségek címadataival) alakítottam ki. Nem látszott indokoltnak a feldolgozások és a forrásközlemények különválasztása (ami egyébként az esetek tetemes hányadában nem is lehetséges), mert a felhasználót az egy témára vagy kérdésre vonatkozó irodalom együtt érdekli. Mindegyik fejezet, illetve alfejezet, témacsoport, alcsoport élére kiemeltem a tárgykör bibliográfiáit és – sajátos kísérletként, mintegy nagyobb nyomatékkal irányítva rá a figyelmet az ún. anyasorozatra – a *Debrecen története* c. összefoglalás megfelelő köteteit, résztanulmányait.

A tematikai bontás a hat időrendi fejezeten belül rendszerint ismétlődik, bár az egyes korszakok sajátosságai miatt néhol szükséges volt eltérő megoldásokat alkalmazni. Talán nem érdektelen, ha röviden ismertetem, miként is tagolódtak (alapvetően, általában) az egyes fejezetek: átfogó köztörténeti írások – politika – városi élet (itt: közigazgatás; városkép; népesség, társadalom, életmód; egészségügy) – gazdaság (mező- és erdőgazdaság; ipar; kereskedelem; közlekedés; hitelélet) – egyházak – művelődés (oktatás; irodalom; művészetek; nyomda és könyvkiadás; sajtó; könyvtárak; múzeumok; levéltárak).

(Közbevetőleg jegyzem meg: természetesen elképzelhető olyan szerkezet is, ahol a tematikai elrendezés az elsődleges. Ám ez esetben az egyes tematikai fejezeteket kellett volna az anyag hatalmas mennyisége miatt kronológiailag tagolni. Éppen ezért célravezetőbbnek látszott mégis csak a szintézis beosztását követni, némi túlzással: azt „leképezni”).

Számomra magától értetődőnek tűnt, hogy a végső szerkezeti egységeken belül a bibliográfiai tételeket a közlemények megjelenésének időrendjében, közelebbről évről évről közöljem. Ezáltal ugyanis a tárgykör történeti kutatásának fejlődését is tükrözi. Nehezebb volt megtalálni a megoldást arra, hogy egy-egy esztendőn belül miként soroljam fel a publikációkat: előbb az önálló kiadványokat, illetve a gyűjteményes kötetekben közreadott, majd az évkönyvekben és iskolai értesítőkben, aztán a folyóiratokban napvilágot látott írásokat említem, a szóban forgó év végére kerültek a következő esztendőre datált naptárak. A cikkgyűjteményekben is közzétett újságcikkeket az első megjelenés időpontjánál említem meg, a szerző neve után szögletes zárójelben jelölve az eredeti évszámot; ezek a leírások mindig a naptárak előtt találhatók.

A tételalkotás

A bibliográfiai leírások a jelenleg érvényben lévő nemzetközi szabvány szellemében születtek, ám egyszerűsített formában. Terjedelmi, gazdaságossági megfontolásból csak

az azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges adatokat tartalmazzák. Ezért hagytam el a kiadó jelölését is. Ugyanakkor úgy gondoltam, a sorozatcímet érdemes feltüntetni. Nem takarékoskodtam az annotációkkal sem, bár a közlemény tartalmáról kiegészítő, eligazító felvilágosítást nyújtó megjegyzéseket igyekeztem minél tömörebben megfogalmazni, és ezeket nem külön sorba, hanem folytatólagosan, de kurzívval és szögletes zárójelben szedtem. A leírásokban rövidítéseket is gyakran alkalmaztam, leginkább a két vagy több szóból álló folyóiratok és évkönyvek, kalendáriumok címeit kurtítottam.

A pontos adatközlés és a megbízható, hiteles annotációk érdekében a dokumentumok mindegyikét igyekeztem kézbe venni és autopszia alapján megalkotni a tételeket. Be kell vallanom: a nagyarányú szórtság miatt ez nem mindig sikerült, vagyis a közlemények csekély hányadának címadatait más bibliográfiák nyomán közlöm.

A sokszor emlegetett terjedelmi okok késztettek arra, hogy a tételalkotás során a szokásosnál gyakrabban és főleg bátrabban éljek az összevonás lehetőségével. Elsősorban a sorozatos közlések (pl. kurrens bibliográfiák, régészeti lelőhely-kataszterek, statisztikai évkönyvek, folytatásos kronológiák) leírásainál, és az egyazon személyről megjelent nekrológokat is egy tételbe hoztam össze. A gyűjteményes kötetek ugyanazon tematikai alfejezethez, témacsoporthoz tartozó részközleményeit rendszerint szintén együtt emlitem. Az előző csoportnál a mellérendelt tételeket a sor közepén látható ponttal, az analitikus tételeket pedig egy visszafelé (a sor eleje felé) mutató nyíllal választottam el, különböztettem meg az első helyen szereplő, számozott leírástól. Nem képeznek önálló tételt a recenziók sem; ezeket az ismertetett mű után soroltam fel, dőlt betűvel. Az összevonásokkal, valamint a mellérendelt és analitikus tételek, továbbá a recenziók kisebb méretű betűvel történt szedésével meglehetősen sok helyet takarítottam, takarítottunk meg.

Az összeállításban minden bibliográfiai leírás csak egyszer szerepel. A tartalmi átfedéseket utalásokkal jeleztem. Elsősorban ez tette szükségessé a tételek sorszámozását, ami aztán a mutatózást is megkönnyítette.

A mutatók

Egy ilyen méretű bibliográfia igencsak csonka lenne az eligazodást, a visszakeresést segítő mutatók nélkül, amelyek a leírásokban és az annotációkban fellelhető információkra egyaránt visszautalnak. A mutatók együttesen közel nyolcvan apró betűs oldalt foglalnak el, vagyis a terjedelem több mint egy tizedét, körülbelül tizenöt-tizennyolc százalékát.

Mint ahogy már szó esett róla, a *Debrecen története* c. szintézishez munkatársaimmal készítettünk egy mutató kötetet, amelyben a személy-, a földrajzi és a testületi nevek, továbbá az időrendi adatok szerepelnek. Úgy véltem, a bibliográfiából elmaradhat a kronológiai index, a másik hármat viszont megcsináltam.

A szerzői és az ún. tárgyi személyneveket együtt sorolom fel, az utóbbiak tételeit kurzíválva. A szerző fogalmát a könyvtári gyakorlathoz igazodva tágan értelmeztem, vagyis az összes érdemi, szellemi közreműködő (szerkesztő, összeállító, sajtó alá rendező stb.) nevét feltüntettem.

A földrajzi mutató a város és a környék különböző földrajzi egységei (ideértve a városrészeket, utcákat, tereket stb.) mellett a többi előforduló települést, tájat, országot, világrészt is tartalmazza.

A testületi mutató – megint csak a szabvány szellemében, értelmezésében – az intézményekről, szervezetekről, pártokról, egyesületekről, gazdasági egységekről, folyóiratokról

ról, könyvsorozatokról stb. tájékoztat. Szeretném hinni, hogy ha nem is teljes mértékben, de valamelyest pótolja a kétségkívül hiányzó, részletesebb tárgymutatót. (Talán egyszer majd ennek összeállítására is lesz idő, vagy egy-két informatikus könyvtáros szakos hallgató házi feladatként megcsinálja.)

Hogy a tartalmi ismertetés teljes legyen, elmondom, hogy a bibliográfiai leírásokban alkalmazott rövidítéseket külön jegyzék oldja fel. A feldolgozott (átnézett) periodikumok (évkönyvek, folyóiratok és évfolyamaik), valamint az ugyancsak feltárt bibliográfiák, repertóriumok listáját pedig a forrásjegyzék közli.

Befejezésül e fórumon is szeretném köszönetemet kifejezni mindazoknak, akik anyagilag vagy erkölcsileg támogatták a *Debrecen helytörténeti irodalma* c. bibliográfia megjelenését. Külön is köszönöm a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárnak, hogy évkönyvében immár harminc esztendeje helyt ad a megye helytörténeti irodalmát feltáró kurrens bibliográfiának, amely szilárd alapját képezhette a mostani összeállításnak.

Mondanivalómat azzal a reménnyel zárom, hogy nem volt haszontalan megosztani a jelenlévőkkel dilemmáimat, tapasztalataimat, és az elmondottak talán – mint ahogy a meghívóban olvasható cím is ígérte – némi tanulsággal is szolgáltak.

(*Könyvtári levelező/lap*, 2003. 6. sz. 9–13. p.)

A megyei sajtóbibliográfiák a magyar bibliográfiák rendszerében

Könyvtáraink helyismereti tevékenységének, más megközelítésben, a hazai bibliográfiai gyakorlatnak kiemelkedő teljesítménye a megyei sajtóbibliográfiák immár teljessé vált sorozata. E sommás, ám meggyőződésem szerint jogos megállapítást számos tényező támasztja alá.

Imponálóak a mennyiségi mutatók: az első kiadványt, az 1957-ben napvilágot látott *Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* c. kaposvári összeállítást az azóta eltelt negyvennégy esztendőben a legutóbb megjelent Győr-Moson-Sopron megyei regiszterrel együtt további huszonegy követte; a szolnokiak és a Pest megyeiek ugyanis közzétették a korábbi jegyzék folytatását, Miskolcon pedig külön elkészítették az Abaúj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megyei anyagot. A huszonkét kötet (vagy füzet) együttes terjedelme megközelíti a hatezer oldalt, a feltárt évek, pontosabban évfolyamok száma pedig meghaladja a kettőezer-nyolcszázat.¹

Egy ilyen méretű halmazban – hogy a matematika nyelvén fejezzem ki magam – elkerülhetetlenek a kezdeti tapasztalatlansággal és a felfogásbeli különbségekkel magyarázható színvonalbeli egyenetlenségek, de összességében az erények, a vitathatatlan eredmények a meghatározóak. Ezt mind a kortársi kritikusok, mind a szakmai közvélemény, mind a használók egyértelműen elismerték, elismerik. A megyei sajtóbibliográfiákat sűrűn forgatják; sokunk tapasztalatai szerint nemcsak az adott megye könyvtáraiban, kutatóhelyein, hanem más vidékeken, településeken is. A sorozatot, illetve egyes darabjait a helytörténeti kutatás igénye hívta létre, hiszen az utóbbi kétszáz egynéhány esztendő társadalmi mozgásának vizsgálatánál a sajtó egyenértékű forrás a levéltári iratokkal és más egyidejű dokumentumokkal.² A bibliográfiákat azonban nemcsak a történettudomány, közelebbről a helytörténetírás művelői keresik és használják, fontos segédletei azok a helyismereti tájékoztatás egyéb tematikai ágazatainak is; pl. sokszor innen meríthetünk nyomra vezető adatokat az irodalom- és művelődéstudományi, a pedagógiai, a szociológiai, a település-földrajzi stb. referenzsz-kérdések megnyugtató megválaszolásához. A fellendülőben lévő sajtótörténet-írásnak pedig természetes szövetségesei, nélkülözhetetlen kalauzai a helyi periodikumok lajtstromai.

Ha visszapiillantunk a megyei sajtóbibliográfiák fejlődésének eddigi folyamatára, azonnal szembeötlik e sorozat jelentékeny metodikai hozadéka, amellyel előnyösen járult hozzá a hazai bibliográfiai tevékenység egészének és a helyismereti gyűjtő, feltáró munkának a formálódásához. A részletek felsorolásától megkímél *Lakatos Éva* nemrég, a *Magyar Média* c. folyóirat idei első számában megjelent összefoglaló áttekintése, ahol egyenként elemzi és jellemzi a megyei címjegyzékeket, különös figyelmet fordítva azok módszertani megoldásaira és utalva a változásokra.³ E cikkből is kiviláglik, hogy az eltelt csaknem négy és fél évtizedben sokat fejlődtek, finomodtak a módszerek: a jobb és

jobb eljárások keresése a szerkesztőket, közvetve a többi könyvtárost ismételten a gyűjtőkör és a mutatózás újragondolására sarkallta, szinte kötetről kötetre módosult a tételalkotás mozzanata stb. Lényegesen előbbre jutottunk a sajtóbibliográfia és a sajtótörténet viszonyának tisztázásában. Talán egyetlen más bibliográfiai műfajnál sem volt annyira szükséges az autopszia alkalmazása, mint itt. Már az első próbálkozások után kikristályosodott az a nézet, hogy a kiadó akkor jár el helyesen, ha nemcsak a sajtótermékekről, illetve évfolyamaikról, hanem azok számairól is tudósít. Vagyis a kollacionálás, a számonkénti számbavétel igénye fogalmazódott meg. Az nyilvánvaló volt, hogy ez csak kézbevéttel teljesíthető. Rá kellett viszont jönni arra is, hogy gyakran nem elegendő egy helyen megnézni a szóban forgó lapot vagy évfolyamot, mert olykor a megismert példányokból nem lehet megállapítani a hiányokat, az indulás vagy a megszűnés dátumát, nem lehet teljes bizonyossággal felmérni a különszámokat, mellékleteket. Kiderült továbbá az is, hogy a többszöri kézbevéttel sem mindig hoz megbízható eredményt, szükség lehet egyéb forrásokra (pl. sajtótörténeti írásokra, az egykori szerkesztők vagy munkatársak feljegyzéseire, visszaemlékezéseire, netán levéltári dokumentumokra).

Ritkán esik szó arról, hogy a megyei sajtóbibliográfiák kivitelezése, a sorozat befejezése elképzelhetetlen lett volna a könyvtárosok szoros együttműködése, rendszeres tapasztalatcseréje nélkül. Feltételezem, hogy valamennyi megyei könyvtár vezetői, dolgozói osztják azt a véleményemet, mely szerint az Országos Széchényi Könyvtár munkatársainak segítsége különösen jelentős, szinte létfontosságú volt, és ezt a segítséget folyamatosan meg is kapták. Más vonatkozásban az OSZK mikrofilmmezési programja mozdította előbbre a megyei sajtó regisztrálásának ügyét.⁴ Spontán kooperáció alakult ki a könyvtárosok és az ún. kívülálló bibliográfusok, a könyvtárosok és a kutatók között. A munka folyamatában szinte észrevétlenül, azaz közvetlen didaktikai ráhatás nélkül kiemelődött egy új (ma már persze nagyrészt tapasztalt) bibliográfus nemzedék is.

A szűkebb szakma korán felfigyelt a lokális regisztráció sajátos értékeire. A magyar sajtó történeti és bibliográfiai feltárásának kiváló egyénisége, *Dezsényi Béla* már 1958-ban, a *Magyar Könyvszemle* hasábjain közzétett recenziójában „a megyei sajtóbibliográfiák első megjelent mutatóját mint bibliográfiai irodalmunk jelentős fordulópontját” ajánlotta az olvasók, az érdeklődők figyelmébe.⁵ A Könyvtártudományi és Módszertani Központ, valamint a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Bibliográfiai Bizottsága a sokunk számára emlékeztető országos helyismereti tanácskozásait 1974-ben, Szegeden éppen a megyei sajtóbibliográfia kérdéseinek megvitatásával indította, mintegy összegezve, értékelve az addig közzétett kilenc összeállítás tanulságait. Talán vagyunk még néhányan, akik emlékszünk rá, hogy a résztvevők ajánlásokat fogadtak el, amelyek ma is olvashatók, hiszen a konferencia anyaga később könyv alakban is megjelent.⁶ Akkor azt hittük, reális esély van arra, hogy a sorozat 1980-ra befejeződjön; tudjuk, a hat évből huszonhét lett. Sőt, ha mérlegeljük, hogy a Szabolcs-Szatmár megyei bibliográfia voltaképpen csak kísérletnek tekinthető,⁷ valójában ennek hamarosan várható és sokat ígérő bővített kiadásával⁸ zárul majd le a sorozat. A szegedi tanácskozás egyebek között sürgette a gyűjtőkör kiterjesztését a mindenkori történelmi határokig, minél teljesebb, részletezőbb bibliográfiai leírásokat tartott szükségesnek, már ekkor szó esett a megjelent jegyzékek időbeli folytatásáról, felvetődött a többi időszaki kiadvány (évkönyvek, naptárak stb.) felvételének megfontolása, még inkább a helyi periodikumok (elsősorban a folyóiratok) repertorizálásának fontossága.⁹

Azóta is nagy figyelem kíséri a megyei sajtóbibliográfiák munkálatait. Szinte minden egyes kötet ünnepi esemény; ünnep a helyismeret és a tágabban vett bibliográfiai gyakorlat munkásai számára, és szeretnénk hinni, hogy a használók számára is.

Lehet, hogy nem tájékozódtnam kellően, de tudomásom szerint direkt módon még egyszer sem fogalmazódott meg az a kérdés, hogy miért éppen *megyei* sajtóbibliográfiák születtek a helyismereti feltárás során? Furcsa módon a válasz egyik eleme már az első reakciókból kiolvasható: döntő indíték volt az országos sajtóbibliográfia hézagossága a nemzeti bibliográfiai feltárásban. Pálvölgyi Endre 1974-ben határozottan, bár nem elég árnyaltan jelentette ki: „*A regionális sajtóbibliográfiák készítői olyan feladat elvégzését vállalták magukra, amely tulajdonképpen központi szolgáltatás, s mint ilyen, az OSZK hatáskörébe tartozna.*”¹⁰ Tehát szükség volt a helyi lapok számbavételére, hiszen a lokális információk ezen hordozóiról egyébként a könyvtárak nem tudtak megfelelő, megbízható tájékoztatást nyújtani. S hogy ezt a feladatot a megyei könyvtárak végezték el, annak a másik nyomós oka a hazai helyismereti tevékenység történeti útjában kereendő. Nevezetesen abban a közismert tényben, hogy nálunk az ötvenes évek derekától a helyismereti-helytörténeti tevékenység a könyvtárügy akkori szervezési struktúrájához és a személyi feltételek adottságaihoz igazodva a megyei könyvtárakban összpontosult.¹¹ Ez a megyénkénti centrális jelleg mintegy magától értetődően hozta magával, hogy a periodikumok feltárása szintén ezekben az intézményekben vagy a megbízásukból történik. Természetesen volt szabályt erősítő kivétel is: a Hajdú-Bihar megyei sajtóbibliográfia a debreceni egyetemi könyvtár műhelyében készült; ez viszont áttételesen ismét egy könyvtár-politikai megfontolás folyománya, jelesen az egy időben erőteljesen szorgalmazott, ám hosszabb távon zsákutcának bizonyuló ún. tájékoztatói funkció egyik szerencsés megnyilvánulásának tekinthető.¹² Mindebből az következett, hogy az egyébként természetes közösségek, a városok a helyismereti munkában jó ideig csak kiegészítő szerepet kaptak – megint csak üdítő kivételekkel, mint például Szeged¹³ –, vagyis a városi sajtóbibliográfiák nem a megyei sajtóbibliográfiák mellett (ismétlem: Szeged kivétel), hanem azok lokális vetületeként, jórészt a már feltárt anyag ismétléseként, jó esetben részletezőbb ismétléseként jelentek meg.¹⁴

Közvetlenül rátérve most már a címben megjelölt problémakörre – bár úgy vélem, eddig is arról írtam –, tegyük fel mindjárt az első kérdést: van-e magyar bibliográfiai rendszer? Valaha elődeink aggódva vagy provokatív célzattal, netán sürgető szándékkal tették fel ezt a kérdést,¹⁵ ma viszont mindannyiunk közös öröme inkább csak az igenlő válasz nyomatékosítását szolgálja. Az utóbbi évtizedek komoly szakmai vívmánya, hogy a kurrens magyar nemzeti bibliográfia mintegy ötven esztendő alatt eljutott odáig, hogy szériái rendszert alkotnak, mégpedig nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó rendszert. A mi szempontunkból különösen fontos, hogy a könyvek és a zeneművek lajstroma mellett 1976 óta a kurrens időszaki kiadványoknak is van bibliográfiája (közkedvelt betűnevé: az IKB), s bár a korábbi egysége megszűnt, továbbra is létezik a cikkek regisztrációja, az Időszaki kiadványok repertóriuma (IKR) és az ezt kiegészítő három nemzeti jellegű szakbibliográfia). Az IKB és az IKR egyaránt elérhető – az első most már csak így érhető el – digitális változatban is.¹⁷ Gondolom, ez a kettős fejlemény kedvezően befolyásolja a megyei, városi és községi könyvtárak helyismereti tájékoztató és gyarapító munkáját, segít teljesebbé tenni a periodikumok helyi gyűjteményét, továbbá egyértelmű és megbízható forrása, támasza az azóta megindult megyei sajtóbibliográfiai munkálatoknak és az lesz a remélt majdani folytatásuknak.

A magyar nemzeti bibliográfia retrospektív változata is nagyszerű produktumokkal bővült a közelmúltban: példaként talán elég a *Régi magyarországi nyomtatványokra*, a két világháború közötti könyvésztetűre és a második világháborút követő másfél évtized kumulációjára utalni.¹⁸ A huszadik századi történelmi traumák után felbecsülhetetlen je-

lentséggel bír a külföldi magyar vonatkozású dokumentumok számbavétele, a hungaricumok bibliográfiáinak megjelenése, a bibliográfiai adatbázis kiépítése, majd a nyomtatott bibliográfia újbóli megindítása.¹⁹ S megint csak egy minket közelebbről érintő sikerre fordítva a szót: *Busa Margit* egyéni erőfeszítésének és lankadatlan szorgalmának köszönhetően megszületett a retrospektív magyar sajtóbibliográfia első két ciklusa, az 1705 és 1849, majd az 1850 és 1867 közötti időszakot feltáró összeállítás.²⁰ Ez a két (pontosabban kettő plusz egy, tehát három) kötet kiváló alapvetés, méltó társa az imént felsorolt könyvészeti vállalkozásoknak. S ismételten figyelmeztetés arra, hogy a hiányzó ciklusok elkészítése sokáig nem halogatható feladat. Természetesen a sajtóbibliográfiai tájékoztatás során messzemenően támaszkodnunk lehet és kell a korábban megjelent országos regisztrációkra; ezekről tanáraink, *Szentmihályi János* és *Szabó Sándor* egyetemi jegyzeteiből tanultunk és legfrissebben *Lakatos Éva* tollából a *Magyar Média* tavalyi harmadik számában olvashatunk érdemi elemzést.²¹ Tehát szakmai berkekben köztudott, hogy a retrospektív nemzeti sajtóbibliográfia csonka, vagy más kifejezéssel élve: töredékes, esetleges.

Ebből a tényből következik a megyei sajtóbibliográfiák kivételes könyvészeti jelentősége. Noha csábító az ötlet, hogy megismételjem és tovább gondoljam a nemzeti és a helyismereti bibliográfia egymáshoz való viszonyáról szóló elméleti-metodikai eszmefuttatást, amellyel bő tíz évvel ezelőtt a nemrég elhunyt, nagyra becsült kollégánk, *Lisztés László* tisztelte meg az egyik országos könyvtáros értekezéslet meghívottait²², a terjedelmi korlátok miatt ezúttal csak annyit jegyeznek meg: a jelenlegi helyzetben talán egyetlen más helyismereti bibliográfiai műfaj sem játszik olyan fontos kiegészítő szerepet a hazai retrospektív bibliográfiai feltárás, tájékoztatás folyamatában, mint a helyi időszaki kiadványok címjegyzékei. *Fogarassy Miklós* 1974-ben egyenesen úgy látta, hogy „a hazai retrospektív sajtóbibliográfia ügyét szinte kizárólag ezek a kiadványok vitték előre a közelmúltban.”²³ Ha ez a megállapítás akkor jogos is volt, ma már csak részben az. Viszont részben igen. Az országos sajtóbibliográfia nem folytonos, számos időszak feltárása hiányzik, a korábbi bibliográfiák egy része pedig hiányos, illetve tudatosan eltekintett bizonyos sajtótermékek regisztrálásától.²⁴ A megyei sajtóbibliográfiák ugyanakkor a lokális igények által ösztökélten minden, a megyében valaha napvilágot látott periodikumot leírtak, tehát a kis példányszámú üzemi, iskolai, községi lapokat is, igyekeztek felderíteni a kallódó példányokat, ezáltal ismeretlen kiadványokra, rejtett értékekre, jeles személyiségek életútjának homályos pontjaira irányították rá a figyelmet. A kezdeti idők tévovaságát leküzdve egyre inkább felvették a mostani országhatárokon kívül rekedt települések lapjainak adatait. Nemegyszer az egyébként könyvként kezelt naptárakra, aktákra, évkönyvekre stb. is kiterjedt a gyűjtőköriük.²⁵ Tehát hiány- és hézagpótló szerepet töltenek be a magyar bibliográfiai rendszerben. Közbevetőleg megjegyzendő, hogy éppen az imént mondottak révén ezen túlmenően is nélkülözhetetlenek a helyismereti, egyáltalán a könyvtári tájékoztatásban.

Úgy vélem, ez az utóbbi kitétel – jelesen az általános könyvtári tájékoztatásra való utalás – némi magyarázatra szorul. Annak idején *Dezsényi Béla* a már idézett könyvismertetésében a megyei sajtóbibliográfiát úgy emlegette, mint a helyi hagyományok kutatásának segédletét.²⁶ Később több recensens is ezt a szempontot helyezte előtérbe, tehát az összeállítások lokális hasznát emelték ki, egyebek között arról beszéltek, hogy az országos szempontból jelentéktelen lapok sokaságát is feltárták. Igaz, ezt erényként említették, de látsensz gyakran ott rejtett e mögött az a helytelen, a történettudományban már túlhaladott, ám sokáig elevenen élő, sőt olykor még ma is kísértő szemlélet, mely szerint a

helytörténet–helyismeret, a helyinek minősülő kiadvány, lap valami kevésbé fontos, né-
tán alacsonyabb rendű jelenség, mint az ún. országos.²⁷ Kétségtelen, hogy azok a sajtóter-
mékek, amelyeket eleve országos terjesztésre szánnak és hatókörük tartalmilag kiterjed az
egész hazára, az országos folyamatok megértéséhez, rekonstruálásához több információt
hordoznak, kínálnak. Ugyanakkor az is tagadhatatlan, hogy a magyar sajtó nem azonos a
budapestivel, más városokban, településeken – vagyis vidéken – is jelentek, jelennek meg
fontos, a szó szoros értelmében vett országos, sőt néha nemzetközi érdeklődésre is számot
tartó időszaki kiadványok. Elég talán a XVIII. század végi magyar nyelvű orgánumokra,
az 1849-ben és 1944–45-ben vidéken nyomtatott újságokra, a két világháború közötti és a
mostani vidéki irodalmi és tudományos folyóiratokra hivatkozni. A politika, a művelő-
dés, az irodalom, a színház stb. történetének kutatói egyébként azt is rengeteg példával
tudnák igazolni, hogy a kifejezetten lokális jellegű lapok számottevő hányadában is gyak-
ran találhatók országos érdekűnek tekinthető információk. A megyei sajtóbibliográfiák
tehát ezeknek a lapoknak a felderítésében is pótolhatatlan szerepet töltenek be. Megint
csak *Fogarassy Miklóst* idézném, aki hajdani szegedi hozzászólásában erről szintén meg-
fogalmazott egy máig időszerű összetett mondatot: „*Akkor is szükség lenne azonban rá-
juk [mármint a megyei sajtóbibliográfiákra – B. M.], ha a XX. századi magyar hírlapiro-
dalom országos feltárása meglenne – mögöttük sorakozva, az adatokat tovább bontva
olyan részleteket hozni felszínre, melyekre csak a »helyismereti tájékoztatás mélyana-
lízise« képes.*”²⁸ Vagyis a megyei sajtóbibliográfiák mindenkor tudnak valami többletet
nyújtani a már meglévő és az ezután megszülető országos sajtóbibliográfiai szintézisek-
hez viszonyítva: adataikban teljesebbek, részletezőbbek lehetnek.

Mindazonáltal sem most, sem a közeli vagy távolabbi jövőben a megyei sajtóbibliog-
ráfiák nem pótolhatják, semmiképpen sem helyettesíthetik a retrospektív nemzeti sajtó-
bibliográfiát, annak kronológiai ciklusait. Vagyis – mint azt korábban és manapság többen
hangsúlyozták – a helyi összeállítások országos kumulálása sem tartalmi, sem metodikai
okokból nem lehetséges!²⁹ Más szavakkal szólva: ámbár néha-néha felmerült ez a gondo-
lat, hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti sajtóbibliográfia hiányzó ciklusai nem ké-
szíthetők el a megyei sajtóbibliográfiák adatainak összesítésével. Nemcsak azért, mert a
budapesti³⁰ (és a jórészt feltárt szegedi) lapok hiányoznak belőlük, hanem azért sem, mert
metodikailag más-más módon készültek, nem állt és nem is állhatott szándékukban a
módszertani egységesítés.

Mindenképpen egyet kell tehát érteni *Lakatos Évával*, aki a már többször emlegetett
tavaszi cikkében kifejtette: a magyarországi periodikumok bibliográfiai feltárásában
kettős feladat vár a hazai könyvtárosokra. Egyrészt folytatni kell a nemzeti sajtóbibliog-
ráfia további, 1867 utáni ciklusainak munkálatait; tegyük hozzá: némely korszaknál in-
kább el kellene kezdeni. Másrészt indokolt lenne folytatni a megyei sajtóbibliográfiákat
is: kijavítani a korábbi hibákat, kiegészíteni a feltárásból kimaradt lapok és ha korábban
ezeket mellőzték, az országhatáron túli megyerészek tételeivel.³¹ S persze a bibliográfiák
többségénél már az időrendi kiegészítésre szintén megérett az idő. Különösen a kilenc-
venes évek felélénkült lapkiadási gyakorlata sürgeti ennek a munkának az elkezdését és
mielőbbi befejezését, de az előző évtizedek helyi fejlődésének is egyik fontos lenyoma-
ta lehetne az újabb regisztráció.³² Mint ahogy arról a folyóirat egy másik közleményében
olvashatunk, jóleső érzéssel jelenthetjük ki: ennek a halaszthatatlan munkának az élére
az Országos Széchényi Könyvtár áll, a nemzeti könyvtár – hivatásából kifolyólag is –
kezdeményezően lép fel, országos összefogást indítványoz.³³ A számítástechnika
könyvtári térhódítása pedig különlegesen előnyös technikai feltételeket teremt a kivite-

lezéshez. Persze, a gépek nem fogják helyettünk elvégezni a munkát, de kitűnő segítőtársak lehetnek.

Végezetül célszerűnek tartom egy olyan kérdés felvillantását is, amelyről jóformán sosem beszélünk. Véleményem szerint – s ezt más fórumokon más vonatkozásban már volt alkalmam elmondani – a megyei sajtóbibliográfiák jelenlegi állapotukban és még inkább majdani kiegészítéseikkel kedvező esélyt kínálnak arra, hogy ezeket az információkat belátható időn belül bekapcsolják, bekapcsoljuk az egyetemes bibliográfiai számbavétel távlatos és rendkívül biztató jövőt ígérő programjába. Digitális adatrögzítéssel és a nemzetközi hálózatok jóvoltából akár már a közeli jövőben sor kerülhet erre (a nemzeti bibliográfiai központ, az Országos Széchényi Könyvtár közvetítésével vagy akár anélkül is).³⁴ A kiegészítéseket pedig eleve elektronikus úton kellene lebonyolítani. Ennek a tárgyi, technikai feltételei részben adóttak, az elmúlt évtizedekben felnőtt egy, a nehéz feladatok megoldására is alkalmas bibliográfus gárda, s jó szándékkal, a feladatok kellő rangsorolásával szintén előbbre léphetünk, a végleges megoldáshoz azonban országosan is és helyileg is megfelelő pénzügyi fedezetre lenne szükség. Ennek az elemnek a realizálását már korántsem látom olyan biztónak, mint a többi feltételt.

Mindenesetre így, a gépi technika igénybe vételével, országos összefogással juthatunk el arra a fejlődési fokra, amikor a helyismereti gyarapítás, tájékoztatás, feldolgozás végérvényesen kiléphet a földrajzi elszigeteltség állapotából, a lokális információk, a lokális értékek egyszer s mindenkorra bekapcsolódhatnak az információáramlás egyetemes áramlatába.

Jegyzetek

¹ A közzétett összeállítások a megyék betűrendjében: Bács-Kiskun megyei sajtóbibliográfia / Birck Edit. – Kecskemét : 1986. – 701 p.; Békés megye sajtóbibliográfiája 1855–1973. – Békéscsaba : 1974. – 365 p.; Baranya megye sajtóbibliográfiája 1832–1984 / Surján Miklós. – Pécs : 1992. – 488 p.; A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1842–1963 / Fülöp Attila. – Miskolc : 1964. – 228 p.; Abaúj-Torna, Gömör-Kishont és Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Csatlós Istvánné. – Miskolc : 1989. – 133 p.; A Csongrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1843–1970 / Kárász József. – Szeged : 1974. – 212 p.; A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Fülöp Attila. – Székesfehérvár : 1965. – 191 p.; Győr-Moson-Sopron megye időszaki sajtójának bibliográfiája, 1779–1995 / Horváth József. – Győr : 2001. – 912 p.; Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843–1970 / Korompainé Szalacsi Rácz Mária. – Debrecen : 1973. – 460 p.; Heves megye sajtóbibliográfiája, 1838–1970 / Nagy Józsefné. – Eger : 1972. – 26, 258 p.; Komárom megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Bárdos László István, Horváth Géza. – Tatabánya : 1962. – 83 p.; Nógrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1846–1978 / Praznovszky Mihály. – Salgótarján : 1982. – 277 p.; Pest megye sajtóbibliográfiája 1794–1975 / Békés József. – Szolnok : 1977. – 319 p.; Pest megye sajtóbibliográfiája 1975–1994 / Drahos Istvánné. – Szentendre : 1997. – 141 p.; Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Kellner Béla. – Kaposvár : 1957. – 90, 4 p.; Szabolcs-Szatmár megye sajtóbibliográfiája 1867–1969 / Farkas Margit. – Nyíregyháza : 1969. – 67 p.; A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1868–1972 / Arató Antal, Szász Andrásné. – Szolnok : 1976. – 232 p.; A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Kiegészítés, 1973–1979 / Szathmáryné Rékasy Ildikó. – Szolnok : 1981. – 137 p.; Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1777–1963 / Krajevsky Gizella, Takács Miklós. – Szombathely : 1964. – 111 p.; Tolna megye sajtóbibliográfiája 1973–1980 / Fülöp Attila. – Szekszárd : 1980. – 148 p.; A Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1820–1956 / Nagy László. – Veszprém : 1957. – 170 p.; A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861–1973 / Horváth Ferenc. – Zalaezerszeg : 1978. – 195 p.

² A helytörténetírás módszertani kérdései : Új- és legújabb kor / Stier Miklós, Szász Zoltán. – Bp. : 1980. – 37–39. p. (Az időszaki és a napi sajtó c. alfejezet); Bevezetés a források ismeretébe és a forráselemzésbe /

- Unger Mátyás. – Bp. : 1985. – 97. p.; A történeti kutatás és feldolgozás módszere / Csohány János. – Debrecen : 1995. – 16. p.
- ³ Megyei sajtóbibliográfiák szemléje / Lakatos Éva. In: Magyar média, 2001. 1. sz. 88–98. p.
- ⁴ A magyar hírlapok mikrofilmezésének első öt éve az Országos Széchényi Könyvtárban / Horváth Viktor. In: Könyvtáros, 1974. 74–77. p.; A Széchényi Könyvtár mikrofilm-szolgáltatásai / Vértessy Miklós. In: Könyvtáros, 1975. 346–347. p.
- ⁵ Kellner Béla: Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Dezsényi Béla. In: Magyar könyvszemle, 1958. 1. sz. 95–96. p.
- ⁶ A regionális (megyei) sajtóbibliográfiák kérdései : A Szegeden, 1974. március 19–20-án tartott tanácskozás anyaga. In: Sajtóbibliográfiák és sajtórepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása / összeáll., szerk. Vajda Kornél. – Bp. : 1976. – 7–43. p. (a továbbiakban: Sajtóbibliográfiák...)
- ⁷ Megyei sajtóbibliográfiák szemléje / Lakatos Éva. In: Magyar média, 2001. 1. sz. 92. p.
- ⁸ Az összeállítás végső szakaszában lévő jegyzékről közölt szóbeli információkat ezúton is megköszönöm László Gézánnak, a nyíregyházi Móríz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár munkatársának.
- ⁹ A szegedi konferencia előre mutató ajánlásai: Sajtóbibliográfiák... 9–10. p.
- ¹⁰ A regionális sajtóbibliográfiák címléírasi és szerkesztési kérdései / Pálvölgyi Endre. In: Sajtóbibliográfiák... 12. p.
- ¹¹ A magyarországi helyismereti tevékenység vázlatos története / Bényei Miklós. In: Könyvtári figyelő, 2000. 4. sz. 620. p.
- ¹² Uo. 619–620. p.
- ¹³ A sajtóbibliográfiák mutatói és szerkesztési kérdései / Péter László. In: Sajtóbibliográfiák... 17. p.
- ¹⁴ Kertész Gyula [hozzászólása]. In: uo. 38–39. p.; Helyismereti bibliográfiai kiadványok Magyarországon / Lisztes László. In: Könyvtáros, 1980. 734–735. p.
- ¹⁵ A könyvtárügy második öt éves tervének irányelvei. In: A könyvtáros, 1960. 404. p.; A bibliográfia néhány időzerű kérdése Magyarországon / Csúry István. In: Országos Bibliográfiai Munkaértekezlet : Gödöllő, 1961. szeptember 18–20. [Sokszorosítvány]. – Bp. : 1962. – 33–35. p.; Az országos bibliográfiai munkaértekezlet. In: Könyvtáros, 1961. 645., 648–650. p.; III. Országos Könyvtárügyi Konferencia : Szekcióülések referátumai : Tömörített kiadás. – Bp. : 1970. – 155. p.; A magyar nemzeti bibliográfiai rendszer problémái, fejlődési irányai és lehetőségei / Bóday Pál. In: Bibliográfiai tanulmányok. – Bp. : 1978. – 96–97. p. (igaz, ugyanebben az írásában – 102–103. p. – már létező bibliográfiai rendszert is említ); A könyvtári és tájékoztatási központi szolgáltatások szerepe, jelentősége és fejlesztési főirányai / Zircz Péter. In: A Magyar Könyvtárosok Egyesülete évkönyve 1978. – Bp. : 1979. – 17. p.
- ¹⁶ A kurrens magyar nemzeti bibliográfia ötven éve / Bényei Miklós. In: Könyvtári figyelő, 1996. 3. sz. 391–402. p. – Már a második, debreceni országos bibliográfiai értekezlet is a rendszer kiépülését állapította meg: Áttekintés a hazai bibliográfiai tevékenység harminc esztendejéről / Lisztes László. In: Könyvtári figyelő, 1990. 5–6. sz. 413. p.; A kurrens magyar nemzeti bibliográfia rendszer / Berke Barnabásné. In: Könyvtári figyelő, 1990. 5–6. sz. 421–445. p.
- ¹⁷ A kurrens nemzeti sajtóbibliográfia és az IKB adatbázis / Nagy Zsoltné. In: Könyvtári figyelő, 1990. 5–6. sz. 446–452. p.; Az automatizált kurrens sajtóbibliográfia és szolgáltatása / Nagy Zsoltné. In: Könyvtári figyelő, 1994. 3. sz. 361–367. p.; Beszélgetés a hazai számítógépes bibliográfiai adatbázisokról és az időszaki kiadványok repertóriumáról / Bényei Miklós. In: Könyvtári levelező/lap, 1997. 11. sz. 11–12. p.; CD-ROM-on a magyar sajtóbibliográfia / Nagy Anikó. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1997. 4. sz. 26–35. p.; A MNB. Könyvek Bibliográfiája füzetekinek és rekordjainak szolgáltatása az Interneten. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1997. 8. sz. 7–13. p.; A MNB CD-ROM már Windows alatt is futtatható / Nyíri Gyöngyvér. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1998. 7. sz. 24–38. p.
- ¹⁸ Az általános nemzeti retrospektív bibliográfia : Eredmények, feladatok, módszerek / Ferenczy Endréné. In: Könyvtári figyelő, 1990. 5–6. sz. 453–464. p.; A Magyar Nemzeti Bibliográfia retrospektív adatbázisa : Gondolatok a retrospektív konverzió tervezéséhez és megvalósításához / Berke Barnabásné. In: Könyvtári figyelő, 1998. 2. sz. 229–238. p.; Sebestyén Géza és öröksége, a Magyar Könyvészet retrospektív ciklusai / Kéglí Ferenc. In: Könyvtári figyelő, 1997. 2. sz. 216–220. p.; A Régi Magyarországi Nyomatványok Szerkesztőségének nyilvántartásai / P. Vásárhelyi Judit. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2000. 6. sz. 44–49. p.
- ¹⁹ Hungarica : Külföldi folyóiratszemle. – 1971–1976.; Hungarika irodalmi szemle : Külföldön, idegen nyelven megjelent magyar vonatkozású könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája, 1977–1989.; Külföldi magyar nyelvű folyóiratok repertórium : A külföldön magyar nyelvű folyóiratokban megjelenő cikkek és recenziók válogatott, annotált címjegyzéke. – 1972–1976.; Külföldi magyar nyelvű kiadványok :

- Külföldön magyar nyelven megjelent könyvek és folyóiratcikkek válogatott bibliográfiája. – 1977–1989.; Magyar Nemzeti Bibliográfia : Külföldön megjelenő hungarikumok : Könyvek, új periodikumok. – 1. évf. – 1990–.; Az OSZK hungarika biográfiai program helyzete és fejlesztési tervei / Kovács Ilona. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1997. 10. sz. 31–36. p.; Szentmihályi János nyomdokain : Az 1919–1944 közötti külföldön nyomtatott magyar nyelvű könyvek bibliográfiai adatbázisának programja / Kégli Ferenc. In: Könyvtári figyelő, 1998. 2. sz. 244–250. p.
- ²⁰ Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849 : A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1–2. / V. Busa Margit. – Bp. : 1986. – 1136 p.; Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867 : A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Busa Margit. – Bp. : 1996. – 474 p.
- ²¹ A magyar nemzeti bibliográfia / Szentmihályi János. – 2. kiad. – Bp. : 1963. – 34–36. p.; Általános tájékoztatás, 2. : A nemzeti bibliográfia / Szabó Sándor. – Bp. : 1989. – 72–76. p.; Sajtóbibliográfiák szemléje / Lakatos Éva. In: Magyar média, 2000. 3. sz. 88–96. p. – Sokan tanultak Bóday Pál jegyzetéből is, ezért ezt szintén érdemes megemlíteni: A magyar nemzeti bibliográfia. – Bp. : 1963. – 80–82. p.
- ²² A helyismereti bibliográfiai feltárás módszertani kérdései / Lisztes László. In: Könyvtári jegyzések, 1988. 2–3. sz. 6–7. p.
- ²³ A regionális sajtóbibliográfiák kiadásának néhány kérdése / Fogarassy Miklós. In: Sajtóbibliográfiák... 27. p.
- ²⁴ Sajtóbibliográfiák szemléje / Lakatos Éva. In: Magyar média, 2000. 3. sz. 88–95. p.
- ²⁵ Az 1974-ben rendezett szegedi tanácskozás több hozzászólása: Sajtóbibliográfiák... 32., 37., 39. p.
- ²⁶ Kellner Béla: Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája / Dezsényi Béla. In: Magyar könyvszemle, 1958. 1. sz. 95. p.
- ²⁷ Vörös Károly, a neves történész már 1972-ben így nyilatkozott erről: „a helytörténeti kutatás nem *alacsonyabb*, hanem *mélyebb* szintű munkát tesz lehetővé, sőt kötelezővé. Alacsony és mély pedig egymástól nagyon is különböző fogalmak – s ez nemcsak nézőpont kérdése.” Lásd: A helytörténeti kutatásról. In: Valóság, 1972. 2. sz. 42–71. p. Hasonlóan vélekedett Stier Miklós is: Legújabbkori helytörténetírásunk elvi-módszertani kérdéseihöz. In: Századok, 1974. 943–953. p. – A lokális, elsősorban helytörténeti vizsgálódások fontosságáról, a történettudományban játszott szerepéről újabban is több metodikai írás látott napvilágot; közülük kiemelendő: Helytörténet és gazdaságtörténet / Orosz István. In: Alföldi társadalom, 1. 1990. – Békéscsaba : 1990. – 32–39. p.; A helytörténetírás jelentőségéről / Gyáni Gábor. In: Honismeret, 1990. 1. sz. 3–6. p.
- ²⁸ A regionális sajtóbibliográfiák kiadásának néhány kérdése / Fogarassy Miklós. In: Sajtóbibliográfiák... 27. p.
- ²⁹ Megyei sajtóbibliográfiák szemléje / Lakatos Éva. In: Magyar média, 2001. 1. sz. 97. p.
- ³⁰ A fővárosi lapokról pár hónappal ezelőtt jelent meg egy adatgazdag (több mint 5800 tételt tartalmazó), módszertani szempontból különösen figyelemre méltó – mert a levéltári dokumentumok hasznosításával készült – , ám csak egy meghatározott időszakot felölelő jegyzék: A budapesti sajtó adattára 1873–1950 / Voit Krisztina. – Bp. : 2000. – 783 p.
- ³¹ Megyei sajtóbibliográfiák szemléje / Lakatos Éva. In: Magyar média, 2001. 1. sz. 97–98. p. – Az 1921–1944 közötti periodikumok feldolgozásának tervéről, majd állásáról Ferenczy Endrének számolt be a Magyar Könyvtárosok Egyesülete bibliográfiai bizottságának, illetve szekciójának ülésén, tehát egy szűkebb körű szakmai tanácskozáson: A retrospektív nemzeti könyv- és sajtóbibliográfia műhelykérdései : Az MKE bibliográfiai bizottságának ülése / K. G. In: Könyvtáros, 1987. 239. p.; Hogyan tovább? : Tanácskozás a magyar nemzeti bibliográfia retrospektív ciklusairól / Bényei Miklós. In: Könyv, könyvtár, könyvtáros, 1996. 7. sz. 32–34., 37. p.
- ³² A korábban közzétett megyei sajtóbibliográfiák kiegészítése szinte a kezdetektől igényként fogalmazódott meg. Részletesebben is kifejtette ennek szükségességét Lisztes László már említett előadásában: A helyismereti bibliográfiai feltárás módszertani kérdései. In: Könyvtári jegyzések, 1988. 2–3. sz. 10. p.
- ³³ Beszámoló a hírlapkönyvtárosok harmadik találkozásáról / Bácsvári Anna. In: Az OSZK Híradó, 2000. 11–12. sz. 41–43. p.
- ³⁴ Gondolatok a könyvtárak helyismereti tevékenységéről / Bényei Miklós. In: Honismeret, 1999. 6. sz. 20. p.; A magyarországi helyismereti tevékenység vázlatos története. In: Könyvtári figyelő, 2000. 4. sz. 624. p. – Más összefüggésben: Időszaki kiadványok válogatott cikkeinek online adatbázisa a kooperációs partnerek közreműködésével (megvalósíthatósági tanulmány) / Vajda Erik. – Bp. : 1994. – 26., 28., 31. p.

(Könyvtári figyelő, 2001. 2. sz., 235–243. p.)

Mire jó a megyei sajtóbibliográfia?

Gondolatok a szabolcs-szatmár-beregi összeállításról

Nem is olyan régen, szinte napra pontosan másfél évvel ezelőtt az ország túlsó végén, Győrben ünnepeltük az ottani megyei sajtóbibliográfia megjelenését. Most pedig itt, Nyíregyházán köszönhetjük e műfaj legújabb – és szeretném rögtön előre bocsátani: meggyőző, kiváló – termékét, annak összeállítóját és kiadóját. Bátran mondhatom többes számban, mert ott is, itt is jelentékeny érdeklődés övezte a bemutatót; s ha jól körül nézek, látok néhány kollégát, kolleginát, akik mindkét helyen részesei voltunk, vagyunk az eredményekről, tanulságokról folytatott megbeszélésnek.

Talán elnézik nekem, ha egy röpké pillanatra visszatérek a győri programra. Akkor arra kértek meg, hogy a megyei sajtóbibliográfiáknak a magyar nemzeti bibliográfia rendszerében betöltött szerepéről beszéljek. Ezúttal egy másik irányból próbálok közelíteni a témához: helytörténeti kutatóként, ha úgy tetszik: helytörténész könyvtárosként szólnék néhány szót, előbb általában, aztán visszakanyarodva mai összefoglalásunk konkrét tárgyához.

Bármennyire csábít is a lehetőség, hogy a helytörténeti kutatás mibenlétéről, sajátosságairól, jelentőségéről elmélkedjem, a szűkre szabott keretek ezt nem engedik. Egy dologra azonban mindenképpen szeretnék utalni, nevezetesen arra, hogy a kiváló történészek munkássága és a több évszázados gyakorlat során mára kifejeződött felfogás szerint a helytörténet a történettudományi kutatás egyik vizsgálódási iránya, sajátos irány, amely a különféle források segítségével az adott hely múltját a maga tartalmi teljességében tanulmányozza, szinte mikroszkopikus részletességgel, mély analízisre törekedve, morzsánként összegyűjtött adatanyag alapján. S ezáltal hozzásegít az ország, a nemzet történetének jobb, alaposabb megismeréséhez, sőt áttételesen az egyetemes mozgástendenciák megértéséhez. Nem véletlen tehát, hogy a történeti kutatásban világszerte előtérbe került a lokális, helytörténeti irányultság. Ma már kevesen vitatják, hogy a lokális látószög – hogy *Szűcs Jenő* közismert kifejezését használjam – egyenértékű az egyetemes és az országos (vagy nemzeti) szemléletmóddal. Ahogy ezt *Douch* angol történész írta: „*a helytörténet, a hazai történelem és a világtörténelem nélkülözhetetlen kiegészítői egymásnak.*” A helytörténet is a társadalmi mozgás, az emberi tevékenység mindentoldalú megközelítésére, rekonstruálására törekszik, sőt újabban a természeti körülmények (a földrajzi környezet, az időjárás stb.) változásait is igyekszik felderíteni. Vagyis tematikai gazdagság, változatosság jellemzi; talán a leghatékonyabb eszköze az ún. hétköznapi élet jelenségeinek feltérképezésére, számbavételére, történelmi elemzésére. Természetesen időben is totális, vagyis az adott hely múltjának teljes feltárására törekszik. Másként fogalmazva: a jelenig hatol, annak a könnyen belátható paradoxonnak a folyamánnyaként, hogy ha valami megtörtént, azon nyomban múlttá, vagyis történelemmé

vált, tehát az információk, a dokumentumok, az események, a tények megszületésük pillanatában a történelem, a helytörténet elemévé válnak, az információk, az őket hordozó dokumentumok pedig a történeti kutatás forrásai lesznek.

Egyebek között ilyen dokumentumok a sajtótermékek is. Ma már közhely, hogy a polgári kor, másként: a polgárosodás korának kutatása elképzelhetetlen a korabeli időszaki kiadványok tanulmányozása nélkül. Könyvtárosként is tanúsíthatom a történetbúvárok fokozott érdeklődését a hírlapok és más időszaki nyomtatványok iránt. Mellőzve a sajtó tipológiai problémáit, feltétlenül szükséges leszögezni: most csak a nyomtatott sajtó produktumairól, azok forrásértékéről lesz szó. Mindazonáltal nem szabad elfeledkezni arról, hogy a helytörténeti kutatás nem nélkülözheti az ún. elektronikus sajtó (a rádió, a televízió stb.) műsorainak figyelembe vételét, elemzését, mint ahogy az újabban kibontakozó digitális folyóiratok és hírlapok információanyagát sem. Mellesleg szólva a nyomtatott sajtó is rengeteg tipológiai kérdést vet fel. Nem időznék a periodicitás, a tematika, a műfaj és egyéb csoportosítás problémái mellett, viszont feltétlenül indokoltan tartom az országos és a helyi sajtó fogalmának megkülönböztetését. Azonnal és határozottan állapítsuk meg: a helyi sajtó nem azonos a vidéki sajtóval. A jelző itt nem a megjelenés helyére, hanem a lokális kötődésre utal (hiszen vidéken is jelenhetnek és jelennek meg országosnak minősülő hírlapok, folyóiratok). Más kérdés, hogy országunk történelmi sorsának alakulása folytán a vidéken – azaz nem a fővárosban – kiadott lapok túlnyomó többsége tartalmát, olvasóközönségét, hirdetési bázisát stb. tekintve lokális érdekű. A helytörténeti kutatás számára viszont éppen ezek a helyi jellegű orgánumok az igazán fontosak, hiszen a lokális információk zöme ezekben rejtőzik, található.

A helyi sajtó – maradjunk most már ennél a kategóriánál – a történetkutató számára rendkívül gazdag és változatos forrásanyagot kínál. Ennek egyik, alighanem legfontosabb oka abban kereshető, hogy a lapok és közleményeik döntő hányada az eseményekkel egyidejűleg keletkezett, tehát elsődleges forrásnak minősülnek. Különösen igaz ez a napi- és hetilapokra, összefoglaló néven: a hírlapokra, de bizonyos értelemben a havonta, kéthavonta, negyedévente napvilágot látó folyóiratok aktualitása is magától értetődő. A másik okról ritkábban beszélünk: a helytörténet komplex, átfogó kategória, figyelme az adott hely fejlődésének egészére kiterjed; márpedig a sajtó olyan forrás, amely a társadalmi élet szinte minden szektoráról szolgáltat adatokat, kétségkívül nem egyforma részletességgel.

Ha csak éppen belelapozunk a rég- vagy a közelmúlt, netán a jelen sajtótermékeibe, azonnal ráébredünk: teljesen téves az a hiedelem, hogy – mondjuk – a napi sajtó vagy az ún. kisvárosi, nagyközségi sajtó csak a politikai fejlemények kutatásához nyújt segítséget. Kétségtelen: az újkori politikai történet folyamatainak, eseményeinek, szereplőinek, intézményi–szervezeti kereteinek feltárásához felbecsülhetetlen értékű segítséget adnak az egykorú lapok. Gyakran a levéltári iratoknál is több vagy mélyebbre hatoló ismereteket hordoznak: pl. a helyi pártszervezetekről, politikai körökről, a különféle összejövetelekről (gyűlésekről, tiltakozó akciókról vagy éppen rokonszenv-tüntetésekéről stb.), a fontosabb nézetekről és azok változásairól, a jelesebb politikusok helyi pályájáról (vagy pályaszakaszáról), a nemzetközi vagy országos események helyi hatásáról. Ennél azonban lényegesen differenciáltabb, igen szerteágazó információanyagot kínálnak; most a teljesség igénye nélkül említenék meg néhány példát. A gazdaságtörténész számára szerfölött hasznos adatokat tartalmaznak a hitelintézetek részletes éves mérlegei, a piaci árak, a vállalati és termelőszövetkezeti riportok. A közlekedéstörténet művelői sokat meríthetnek a hajdani gyorskocsi- és vasúti menetrendekből. Nemegyszer a korabeli la-

sodás korának, folyamatának tudományos feltárásában nélkülözhetetlen források, akkor ebből egyenesen következik: a helytörténész semmi mással nem pótolható segédeszköze a sajtóbibliográfia. A hazai könyvtárügy fejlődéstörténete, közelebbről a helyismereti tevékenység múltja az akkori centralizált politikai irányítás és az élet szinte minden területén létrejött centrális, hierarchikus struktúrák következményeként úgy alakult, hogy az ötvenes évek közepétől a megyei könyvtárak feladata a megye területén megjelent nyomtatványok, köztük a lapok gyűjtése, hozzáférhetővé tétele. Tehát a megye bármely településén kiadott újságok és folyóiratok első számú lelőhelye a megyeszékhely könyvtára. A gyarapítás látszólag egyszerű, hiszen a sajtótermékek esetében csaknem kizárólag a topográfiai szempontot – a földrajzi kötődést – érvényesítjük. Igen ám, de a megyehatárok gyakori változása eleve gondokat okoz. Ráadásul a trianoni békeszerződés nyomán az országhatárok is módosultak, és a szerencsétlen döntés korábban szervesen összetartozó közigazgatási egységeket, gazdasági közösségeket osztott ketté, célszerűen kiépített közlekedési vonalakat tépett szét. Tehát a könyvtáraknak erre is figyelniük kell, vagyis a történetiség elvét kombinálni a geográfiai meghatározottsággal. Más természetű probléma, hogy a megyei könyvtárak többsége új keletű intézmény, ennél fogva csak a működésével egyidejűleg keletkezett kurrens sajtóanyag gyarapításában törekedhet teljességre; igaz, olykor a friss lapok beszerzése is komoly, néha leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Sokkal nehezebb dolgunk a korábban megjelent periodikumokkal, vagyis a visszamenőleges, retrospektív gyűjtéssel. A régi lapok eredeti évfolyamai, számai már alig lelhetők fel. Szerencsére a nemzeti könyvtár mikrofilmmezési programja sokat segít: a megyei, a városi, sőt – ha a pénzügyi feltételek adottak – a nagyközségi könyvtárak mikromásolatban közvetlenül olvasóik, kutatóik rendelkezésére bocsáthatják a lokális periodikumokat. S az utóbbi időben még egy praktikus lehetőség adódott: a digitalizálás.

A helyben meglévő sajtótermékekről vagy mikrofilmjeikről (valamint digitalizált változataikról) a könyvtári katalógus nyújt tájékoztatást. S innen már csak egy lépés a sajtóbibliográfia, amely a más, netán határon túli gyűjteményekben őrzött helyi lapok adatait is közli. Tehát a kutató számára felvilágosítást ad arról: az adott helyen (megyében, városban, községben, tájegységen belül) mikor és milyen újságok, folyóiratok és alkalmi időszakos kiadványok láttak napvilágot, kik voltak a szerkesztőik, kiadók és így tovább... S mivel az országos sajtóbibliográfia folyama szakadozott és erősen hiányos, a helyi címjegyzékek nemcsak a lokális tájékozódást könnyítik meg, hanem hézagpótló szerepet töltenek be a magyar nemzeti bibliográfia rendszerében, beleértve a trianoni trauma óta külföldnek minősülő területek hungarikumainak feltárását is. Már több évtizeddel ezelőtt felvetődött ez az igény, és az ötvenes évek közepén számos helyen hozzáfogtak a sajtóbibliográfiák anyagának összegyűjtéséhez, megszerkesztéséhez és közreadásához. Az imént említett könyvtártörténeti fejlemény következtében elsősorban a megyei könyvtárak vállalkoztak – többnyire és racionálisan saját állományukra alapozva – sajtóbibliográfiák összeállítására és közzétételére. Noha már tavaly, a győri összeállítás bemutatásakor deklarálták, deklaráltuk, hogy több évtizedes erőfeszítés eredményeként a megyei sajtóbibliográfiák sorozata befejeződött, igazából csak ma, a szabolcs-szatmár-beregi jegyzék új, tetemesen bővített és az előzőnél összehasonlíthatatlanul több információt tartalmazó kiadásával történt meg ez.

László Gézané Szarka Ágota mintaszerű bibliográfiával ajándékozta meg a helytörténészeket. Szorgalma, kitartása és az ügy iránti alázata elismerésre méltó. Példás az a fegyelem is, amellyel hasznosította a hasonló kiadványok gyakorlati eredményeit, tanulságait. Munkájára büszke lehet ő is és munkahelye, a Móricz Zsigmond Megyei és Vá-

rosi Könyvtár is. A vaskos kötet értékei – úgy vélem – a lektort, a napokban elhunyt *Kertész Gyulát* is dicsérik. Biztos vagyok benne, hogy nem tévedek, ha megkockáztatom az állítást: az ő hozzáértése, lelkiismeretessége, tanári mentalitása nagyban hozzájárult a bibliográfia készítése során felvetődött kérdések tisztázásához, a lehető legjobb megoldások kimunkálásához. Szomorú tény, hogy ezt kell mondanom, de okvetlenül mondanom kell: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye sajtóbibliográfiája immár örökre emlékeztetni fog szeretett és nagyra becsült kollégánk sikeres pályájára, kivételes egyéniségére. Olyan lesz, mint egy nem hervadó csokor a sírján.

Mit találhat a helytörténeti kutató ebben a kiadványban? Profán módon azt válaszolhatnám: sok mindent. S így is van: közel ezer cím, több ezer név, rengeteg adat, ötféle mutató, jó néhány ízelítőnek szánt illusztráció között barangolhatunk a mintegy ötszáz oldalon. Korán tisztázódik, hogy a használó a hagyományosan értelmezett időszak kiadványok leírásaira számíthat, a mai nőmenklatúra szerint idesorolandó évkönyvek, kalendáriumok, iskolai értesítők és hasonlók kívül maradtak – szerintem helyesen – a gyűjtőkörön. Már a zárójelbe tett alcímből és még inkább a bevezetőből kiderül, hogy a bibliográfus az ún. történeti megyék periodikumait is feltérképezte, azaz kitekintést ad az elcsatolt ungi, ugocsa és beregi vidékekre is, egyebek között számos, alighanem teljesen elfeledett ruszin lapot regisztrált; mindezzel számottevően előmozdítja a hungarikumok minél teljesebb számbavételének tervét. A helytörténetst – gondolom – mindenekelőtt az érdekli, mely településeken jelentek meg sajtótermékek: erről a földrajzi mutató tájékoztat. Ha egy részterület a kutatás tárgya, akkor a tárgyszómutató igazít el. A kronológiai megközelítésben a hajdú-bihari sajtóbibliográfiánál jól bevált módszert követő időrendi táblázat segít. Ha azt akarjuk megtudni, hogy egyik vagy másik személy közreműködött-e valamely lap (vagy lapok) indításában, szerkesztésében, illetve írt-e bele cikket, akkor a névmutatóhoz fordulhatunk. A kiadókról és a nyomdákrol szintén készült index. A címek pedig betűrendben sorakoznak egymás után, vagyis a szerkesztő az egyetlen helyes elrendezési metódust választotta.

A keresett vagy a minket közelebről érdeklő lap tehát igen könnyen megtalálható. S amikor odalapozunk, az információk sokasága tárul elénk. Világos, áttekinthető tördelésben tizenhat adatsoporra tagolódik egy-egy bibliográfiai leírás. A tájékozódáshoz, azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges szokványos, egyébként nagyon precíz tényközlésen túl – cím, címváltozatok, alcím, megjelenési hely, indulás és megszűnés dátuma, periodicitás, szerkesztők, kiadó és laptulajdonos, nyomda, méret, melléklapok és mellékletek, előzmény és folyomány, történeti feldolgozások és repertórium – más, kitűnően hasznosítható adatok is bekerültek a jegyzékbe. Három elem külön is kiemelendő. Az összeállító aprólékos gondnal írogatta össze az egyes periodikumok munkatársainak nevét, itt-ott szinte féloldalnyira terjedő vagy még hosszabb lista keletkezett. Rendkívül fontosnak tartom a lapok lelőhelyének feltüntetését, nemegyszer lapszámig lemenően. Fontosnak, mert a helytörténész munkáját nagy mértékben megkönnyíti, ha megfelelő felvilágosítást kaphat arról, hogy a keresett laphoz hol juthat hozzá akár eredetiben, akár mikro- vagy digitalizált másolatban. Noha nyilván nem teljes a kör, ám így is negyven közgyűjteményre utal, köztük határon túli intézményekre is. Mindenképpen egyet kell érteni azzal az elhatározással, hogy a bibliográfia felöleli azokat a lapokat is, amelyek nem maradtak meg vagy ismeretlen helyen rejtőznek; tulajdonképpen így teljes a kép. A harmadik rovat már első látásra megnyerte a tetszésemet, mondhatni rögtön megkedveltem. A megjegyzésekről van szó, amelyek – véleményem szerint – leginkább bizonyítják, Lászlóné Ágota mennyire elmélyülten dolgozott, milyen körültekintően tájékozó-

dott. Ezek az észrevételek temérdek sajtótörténeti, továbbá köz- és művelődéstörténeti információt hoznak tudomásunkra. Itt van például az időrendben első, de mára már elkallódott periodikum, a Kassa–Ungvári Hirdetményi Lap. Két-három mondat markánsan villantja fel a reformkor utolsó éveit sajtóviszonyainak bonyolultságát: állítólag engedély nélkül indították, ami ellenkezett a királyi rendeletekkel, de a reformellenzék nyilvánosságigényével pontosan összefért; a kiadó aztán igyekezett elkerülni a bizonyára szigorú kassai cenzort, ezért inkább Ungvárra vitte előzetes ellenőrzésre, vállalva az ezzel járó költségeket és a Helytartótanács dorgálását.

A méreteinél és színvonalánál fogva egyaránt impozáns nyíregyházi címjegyzék 952 tételből áll. Mint szó esett róla: olyan időszak kiadványok is szerepelnek benne, amelyek egykori létéről csak az irodalomból szerezhettünk tudomást. Bizonyára még ennél is több sajtótermék látott napvilágot a jelzett földrajzi régióban, tehát olyan újságok vagy folyóiratok is, amelyekről még utalásokból sem értesülhettünk eddig. Mind a könyvtárosok, mind a helytörténeti kutatók számára nagy öröm lenne, ha a megyei sajtóbibliográfia ösztönzésül szolgálna a még lappangó periodikumok felderítéséhez. Reménykedjünk, hogy a közeljövőben valóban előkerül néhány lap. Alighanem ez lenne az egyik legnagyobb elismerés a könyvtárnak, az összeállítónak. Úgy legyen!

(Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2003. 1. sz. 17–22. p.)

A Szeged repertórium 1988–1998

Ha néha-néha hozzájutok, és a kezembe veszem a *Szeged* c. folyóirat valamelyik számát, mindig jóleső érzés tölt el. Hiszen egy tematikailag sokszínű, sok-sok érdekes köz- és művelődéstörténeti írást, újra megelevenedő történelmi forrásokat, jól válogatott szép-irodalmi alkotásokat és gazdag képanyagot közlő, jeles tudósokat, művészeket, írókat, publicistákat foglalkoztató, ugyanakkor külső megjelenítésében is vonzó periodikumot forgathatok. Kevés városnak adatik meg, hogy ilyen szép és tartalmas lokális orgánuma legyen.

Kívülállóként is sejteni lehetett, hogy a hajdani várospolitikai melléklettől a színvonalas helyismereti–helytörténeti–közéleti folyóirattá rögzös út vezetett. A zökkenőkről, a hosszabb-rövidebb ideig tartó szünetekről az előszó és a bevezető röviden tájékoztat. Az utóbbiban megfogalmazódott az a remény is, hogy a Szegednek még sokáig lesz jövője. *„A lap ezután is a városi polgár igénye, értékmentő és értékkeremtő fórumává kíván lenni. Szegedet szolgáló szellemi műhely, mely kapcsolatot tart a tudomány, a művészet, a kultúra és a város polgársága között.”*

Külön öröm, hogy néhány éve a periodikumnak könyvtár, nevezetesen a Somogyi-könyvtár a kiadója. Hiszen újabb bizonyíték amellet, hogy a könyvtárak adott esetben egy-egy településen, városban igazi szellemi, alkotó műhelyként is dolgozhatnak. Márpedig ez az intézmény régóta igazolja ezt a megállapítást: nemcsak remek helyismereti–helytörténeti gyűjteményével, hanem igényes kiadványaival, köztük a sokáig egyedülálló Somogyi-könyvtári Műhely c. periodikummal, és nem utolsósorban kiváló bibliográfiáival és repertóriumával, amelyek mindmáig fontos tájékoztatási segédletek.

Voltaképpen ennek a műhelynek a terméke a folyóirat repertórium is. Összeállítás figyelemre méltó – és talán máshol is követhető – módon történt. A könyvtár igazgatója, Gyuris György főiskolai oktatóként felajánlotta szakdolgozati témának a lap egy-egy évfolyamának feltárását, s mivel az ő közismerten igényes és szigorú szakmai irányítása érvényesült, megeremődött a repertórium kívánatos belső egységének feltétele is. A még hiányzó évfolyamokat – szám szerint hetet – Szántó Tiborné dolgozta föl, azután hasznosítva a szakdolgozatok anyagát, egybeszerkesztette a kötetet. Hogy mekkora munkát kellett elvégezniük, arról a száraz tényadatokból alkothatunk fogalmat: a repertórium 2365 számozott tételt tartalmaz, mutatója kéthasábos szedéssel, az ívpapír (A/4) méretű – vagyis a folyóirat formátumához igazodó – kötetben kereken hatvan lapot foglal el. A kiadó maga a Somogyi-könyvtár.

A repertórium a sokat emlegetett és dicsért, Péter László által teremtett szegedi bibliográfiai iskola legjobb termékei közé sorolható. Módszertanilag kiérlelt, szorgos és alapos feltáró munkáról tanúskodó, az érzelmi kapcsolatot is érzékeltető teljesítmény.

Látszik, hogy a közreműködő munkatársak nemcsak odaadással végezték a vállalt feladatot, hanem örömet is találtak annak megoldásában. Remélhetőleg az összeállítás számos könyvtárba, könyvtárhoz eljut, és mintául szolgálhat hasonló repertóriumok elkészítéséhez.

Ha belelapozunk a 174 lapot számláló kötetbe, mindenekelőtt a szerkezeti megoldás ötlük a szemünkbe. A szerkesztő a Szeged címanyagát a szegediek által régóta előnyben részesített és sok meggyőző példával igazolt időrendi felsorolásban tárja elénk: elsőrenden a folyóiratszámok, majd egy-egy számon belül a közlemények szoros megjelenési sorrendjében. Sokszor hallhattuk, olvashattuk, tapasztalhattuk már, hogy ennek az elrendezésnek a látszólagos mechanikus volta ellenére is számottevő tartalmi erényei vannak: híven, pontosan tükrözi a periodikum élettörténetét, nyomon kísérhető a témák és a szerzők körének módosulása, világosan kirajzolódnak az éppen időszerű vagy vitatott kérdések. Nincs szükség külön könyvészeti leírásra, az egyébként is nehézkes és bizonytalan tematikus tagolást a jó mutató pótolhatja stb. Természetesen így van ez jelen esetben is.

A munkatársak teljes feltárást végeztek: a repertóriumban megtalálható a Szeged valamennyi közleményének bibliográfiai leírása, beleértve az önállónak minősülő képi ábrázolásokat, továbbá a borítólapon látható rajzokat, fényképeket vagy szövegeket is. A pagina után feltüntették azt is, ha a cikk illusztrációkkal egészült ki. Következtesen jelölik a sorozatcímeket is. A szerzői betűjeleket az apró betűs annotációkban oldják fel, a szögletes zárójeleket ugyanis fenntartották a fiktív címeknek, a műfaji és nagy ritkán a szövegből kiderített szerzői nevek megjelölésének. A tételek annotációi jelentős értéket képviselnek, ezért külön is kiemelendők. Talán ezek tükrözik leginkább azt az elmélyültséget és türelmes gondosságot, amelyre már utaltam. A használó szempontjainak mérlegelése, mintegy előzetes „kitalálása” mellett törekedtek a tartalmi és formai összehangolásra is. A magyarázatok gazdagsága sokat segíthet a tájékoztatásban az eredeti közlemények előkeresése nélkül is: pl. a kitételek felsorolása, a riport alanyainak megemlítése, a publicisztikai címmel megjelent írások tartalma. Némelyik annotáció többsoros, részletes ismertetés, másszor viszont csak rövid, de jelzésértékű felvilágosítás.

Ilyen körülmekintő, alapos összeállítás esetében kissé ünneprontásnak látszhat, ha néhány apróbb kifogásról is szót ejtek. Némi következetlenség észlelhető az összevont számok jelölésében: eleinte kötőjel (10–11), majd ferde zárójel (7/12). Nem mindig sikerült elkerülni a cím szavainak szükségtelen ismétlését az annotációban (pl. 95., 1377., 1701., 1931. tétel). Elmaradt az fk. és az fkk. rövidítések föloldása a jel- és rövidítésjegyzékben (minden bizonnyal: fénykép, fényképek). Kérdéses a testületi név szerzőként való szerepeltetése (149. t.). Használat közben felvetődhet, hogy a két- vagy több részes cikkek tételeit nem kapcsolják össze belső utalók (pl. 133. és 160., 1492. és 1516.); ez azonban valójában nem gond, hiszen a mutató a szóban forgó tételszámokat összehozza.

A terjedelmes Mutató – feltehetően a szerkesztő kitűnő produkciója – tanulmányozását célszerű lenne minden kezdő bibliográfusnak ajánlani. Persze a gyakorlottabbak is bizonyára sokat tanulhatnak, hasznosíthatnak belőle. Egységes mutató ez, ahol összevontan található személy-, testületi és földrajzi nevek, valamint tárgyszavak. Dőlt betűvel emelték ki a címeket, félkövérrel a személynevek azon tételszámaikat, amelyek a róluk szóló írásokra utalnak. Rendkívül differenciált, mélyreható rendszer, egy-egy név, tárgy több irányból való visszakeresését is lehetővé teszi. Így az előrevetett betűjellel szereplő személynevek mindkét helyen föllelhetők: pl. Sz. Lukács Imre az Sz és az L betűnél. Hasonlóan az ifjúsági mozgalmak az I és az M megfelelő pontján. Rokonszenves és megint csak a használó érdekeit messzemenően szem előtt tartó megoldás, hogy egy-

egy utalónál csak kevés tételszámot sorolnak fel; minden esetben, ahol erre mód nyílik, bontják a csoportot. Például a papok tárgyszó alatt név szerint, betűrendben felsorolják őket tételszámaikkal; ugyanígy jártak el a novellák szerzőivel vagy a kiállítások témáival. Az alapító szerkesztő, *Tandi Lajos* írásairól egész hasábnyi tárgyszó tájékoztató. Gazdaságos, ugyanakkor a szerkesztőtől és a korrektortól roppant figyelmet követelő eljárás, hogy a tételszámok között nincs vessző, csupán szóköz.

Tizenegy évfolyamot tekint át ez a mintaszerűen összeállított és megszerkesztett repertórium. Megismétlem: szakmai értékei folytán országos érdeklődésre is számot tarthat, jó lenne, ha a bibliográfusok közelebből is megismerhetnék. Lapozgatása közben valószínűleg nemcsak metodikai tanulságokra bukkannak majd, hanem találnak olyan címeket is, amelyeket esetleg saját könyvtárukban, városukban is ajánlhatnak olvasóiknak.

(*Szegedi műhely, 2000. 1–2. sz. 116–118. p.*)

Gondolatok a helyi hírlapok feltárásáról

Hozzászólás Lisztes László cikkéhez és észrevételek Nyitrai Lajos repertóriumáról

Ezen a hasábkon aligha szükséges bizonygatni, hogy az újságok (a napilapok és a hírközlő hetilapok) milyen fontos forrásai a történeti kutatásnak és a kurrens helyismereti tájékoztatásnak. Noha némelyekben még mindig van némi ellenérzés, ma már a történészek túlnyomó többsége is elismeri, sőt hangsúlyozza a hírlapok forrásértékét. Ma már nyilvánvaló, hogy az új- és legújabb kori társadalmi mozgásokról csakis az egyidejűleg keletkezett sajtóközlemények tanulmányozásával kaphatunk kellően árnyalt, megbízható képet; a különböző – például politikai, művészeti – eseményekről, a korhangelatről, a politikai küzdelmek összetevőiről, az eszmei áramlatok mindennapi tükröződéséről, egy-egy település, megye életéről stb. a sajtótermékek nélkülözhetetlen, igen gyakran máshol fel nem lelhető adatokat szolgáltatnak.

A könyvtárosok, a helyismereti munka művelői viszonylag korán, már az 1960-as évek derekán eljutottak annak felismeréséig, hogy a helyi információk számbavétele csak akkor közelítheti meg az elvárható teljességet, a tájékoztatás csak akkor lehet igazán kielégítő, ha a hírlapok közleményeinek analitikus feltárására is sor kerül. Bizonyára nem véletlen egybeesés, hanem a társadalmi szükségletekre való reagálás megnyilvánulása, hogy a levéltárak is kb. ekkor fogtak hozzá az egyes dokumentumokig, az egyes iratokig lehatoló segédletek készítéséhez. A hírlapközlemények repertorizálását (vagy más módon történő regisztrálását) egyébként nyugodtan hasonlíthatjuk ahhoz a levéltári segédlethez, amely nemcsak a gyűjteményegységeket (fondokat, állagokat, csomókat), hanem az iratokat külön-külön is bemutatja. Mindkét segédeszköz sok-sok fáradságtól kíméli meg a kutatót és rengeteg idejét takarítja meg.

Könyvtárosi és kutatói tapasztalataim alapján úgy látom, hogy a hírlapok (és általában a sajtótermékek) repertóriumai kettős funkciót vállalhatnak, tölthetnek be. Egyrészt az összeállítás képet adhat a szóban forgó lapról vagy annak egy-egy szakaszáról, mintegy bemutatva szellemi arculatát is; ez véleményem szerint a történettudományi – sajtó- vagy politikatörténeti – megközelítés. Másrészt lehetővé teheti azoknak a közleményeknek, adatoknak a gyors visszakeresését, amelyeket feltárt; ez a felhasználó igénye, vagyis a könyvtárosé, az olvasóé és azé a kutatóé, aki nem a lapot vagy szellemi-politikai környezetét vizsgálja, hanem más témáról írandó dolgozatához kívánja a szórt anyagot összegyűjteni. E kettős feladat együttes megoldása az újságok esetében ritkán lehetséges; hiszen az első megköveteli a közlemények maximális teljességre törekvő regisztrálását (még az apróhirdetéseket is, mivel a hirdetések összetétele, a szövegek tartalma sokat elárulhat a lapról, a korról), ami éppen ezért csak egy-egy rövid életű napi-, illetve hetilapnál vagy egy-egy újság valamely rövid szakaszánál kivitelezhető. (Az eddigi hazai példák is ezt igazolják). A magyarországi gyakorlat – ezt ismerem, erről tudok beszélni –

érthető módon a második funkciót állította előtérbe, vagyis a hírlapokban található helyismereti információk feltárását célozza, szorgalmazza.

A napi- és hetilapok analitikus feltárása, közelebbről repertorizálása számos elvi és gyakorlati kérdést vetett és vet fel. Ezek tisztázására tett kísérletet a KMK és az MKE bibliográfiai bizottsága által 1975 októberében Zalaegerszegen szervezett tanácskozás, amelynek két előadása és néhány hozzászólása megjelent a „Sajtóbibliográfiák és sajtorepertóriumok szerkesztése, a hírlapok feltárása” c. füzetben (Bp. 1976. 81–115. old.). Az akkori megállapításokat, megállapodásokat (mert ez is, az is volt) fontos észrevételekkel egészítette ki az egyik előadó, *Lisztés László* az Együtt hasábjain közzétett „A megyei napilapok analitikus feltárása” c. írásában (amelynek végén az imént említett kötetre is utalt). A vita, Lisztés kolléga cikke és főleg az általam ismert repertorizálási, feltárási kísérletek két dologról győztek meg. Az egyik: a hírlapok feldolgozására vállalkozó könyvtár, bibliográfus óhatatlanul szembekerül azzal a kettős problémával, hogy mit vegyen fel és hogyan írja le, közölje a felvett információkat. A másik: e probléma megoldására még nem sikerült általánosan elfogadható és alkalmazható módszert találni; valószínűleg nincs is ilyen egyedül üdvözítő módszer, legfeljebb követendő szempontok, irányelvek fogalmazhatók meg. Ez utóbbi a vonatkozó szakirodalomban, a különféle recenziókban nagyrészt már megtörtént; egyszer talán összefoglalva is napvilágot látnak. Mindazonáltal ezeket az irányelveket az egyedi feladathoz igazítva, az adott lap (vagy időszak) sajátosságainak megfelelően kell/érdemes a gyakorlatban érvényesíteni.

S bizony ez nem könnyű. Különösen sok fejtörést okoz a válogatás, ami a hírlapok repertorizálásánál többnyire elkerülhetetlen, mivel az abszolút teljesség – mint utaltunk rá – csak kivételesen valósítható meg és általában nem is indokolt. Annak eldöntése, hogy a közlemények, az adatok közül mit tartsunk meg, illetve mit hagyjunk el, mindig nagyon körültekintő mérlegelést kíván. (Ehhez komoly segítséget nyújt *Csúry István* és *Csoknyay Judit* tudományos igényű elemzése, amely a fentebb jelzett tanácskozás anyagában, a 83–91. oldalon olvasható.) Retrospektív feltárásnál előnyt jelent, ha a bibliográfus az átlagosnál több, elmélyültebb történeti ismerettel rendelkezik (ez leginkább úgy érhető el, ha kutatja is az adott időszakot); így a szelektálás szempontjai világosabban körülhatárolhatók, az információérték könnyebben meghatározható.

A történeti kutatás és a könyvtári tájékoztatás gyakorlati tapasztalatai arra intenek, hogy a válogatásnál eltérő módon kezelendő a hírlapok szinkronikus és diakronikus anyaga. Közismert tény, hogy az újságok szép számmal közölnek olyan cikkeket, amelyek történeti jellegűek, azaz nem az egyidejű eseményekről, folyamatokról tájékoztatják az olvasókat. Legismertebb fajtáik: évfordulós és életrajzi megemlékezések, memoir-részletek (akár interjú formájában is), alkalomtól független ismeretterjesztő írások, sőt – főleg a régi lapokban – rövidebb tanulmányok stb. Ezek bibliográfiai feltárása okvetlenül szükséges és a helytörténeti kutató számára alapvető segítség, hiszen nem tudhatja, hogy egy-egy témáról, kérdéssel, személyről, intézményről stb. melyik napi- vagy hetilap és mikor jelentetett meg érdemleges információkat. Egészen más a helyzet a szinkronikus, tehát az egyidejű eseményekről, folyamatokról szóló cikkekkel: ezeket a korszakkal, az adott kérdéssel foglalkozó kutató bibliográfiai feltárás nélkül is megtalálja, ráadásul szövegkörnyezetben. Természetesen, ez nem teszi feleslegessé a szinkronikus anyag repertorizálását, de szigorúbb szelekciót enged.

Bár a megoldás módozatai még mindig kidolgozatlanok – pontosabban: még nem eléggé kiérlelték – az eddigi kísérletek eredményei azt bizonyítják, hogy kiaknázatlan lehetőségek rejlenek a bibliográfiai és faktográfiai feltárás összekapcsolásában. Egy jól

ismert példát említenék. A hírlapi közlemények jelentékeny hányada különféle eseményekről szóló tudósítás (napihír, rövid kommuniké, hosszabb beszámoló stb.); ezek zöme egyetlen lényeges információt közöl: itt és ekkor történt valami. Ha ezeket az adatokat kurrens eseménynaplóban és retrospektív kronológiában rögzítjük, a szóban forgó cikkek címfelvételére nincs szükség. (Kivételt képeznek azok a tudósítások, amelyek a hírközlésen kívül egyéb fontos információkat is tartalmaznak.) Vagyis sok energiát és időt takaríthatunk meg, ha a napi- és hetilapok repertorizálásakor a válogató jellegű bibliográfiai feltárást összekapcsoljuk az eseménytárak vezetésével. A szoros kapcsolat megmaradhat a publikációs formákban is: az eseménynapló megjelenhet a kurrens helyismereti bibliográfia mindenkorai függelékeként, a kronológiai, időrendi táblázat pedig egy-egy hírlap-repertórium, retrospektív cikkbibliográfia mellékleteként. A megbízhatóság követelményéből fakad, hogy a kronológiai adatok (időpont, esemény) mellett (alatt) fel kell tüntetni a forrást, vagyis az információ pontos, eredeti lelőhelyét.

A szinkronikus (és részben a diakronikus) cikkanyag szelektálásánál sok gondot okoz a helyi és nem-helyi érdekű közlemények különválasztása. (Részletes kifejtés nélkül jegyzem meg: az utóbbi nem feltétlenül azonos az országgal és a nemzetközivel, hiszen más megyékre, településekre vonatkozó írások is jelenhetnek és jelennek meg egy-egy helyi hírlapban.) *Lisztes László* is utal arra, hogy az országos és a helyi problémák számos ponton érintkeznek egymással. Ebből az következik, hogy nem lehet mindig pontosan meghatározni, melyik cikk helyismereti és melyik nem, például: egy-egy nemzetközi esemény helyi visszhangjáról, fogadtatásáról készült riport vagy egy országos ügyszóhoz való helyi hozzászólás a helytörténész számára rendkívül érdekes lehet; az az ilyen esetekben célszerű az egyedi elbírálás. *Lisztes* kolléga részletesen indokolja a szépirodalmi művek felvételét; ehhez nemigen lehet mit hozzátenni. Talán csak annyit, hogy fontosnak tartom a hírlapokban található képzőművészeti alkotások és fotók feltárását is. A fotók többsége egyértelműen helyi (és nemegyszer fontosabb információkat tartalmaznak, mint az a szöveg, amelyhez kapcsolódnak) és egy részük önálló produkció; ezért sem érthető, hogy rendszerint nem kapnak külön cíMLEÍRÁST. A művészetek nem földrajzi alapon tagolódnak, ezért az a helyes, ha nem csak az ún. helyi szerzők grafikáit, fényképeit, verseit stb. veszik fel (különösen értékesek azok a darabok, amelyek a nem helyi szerző eredeti közlései). Megítélésem szerint a bibliográfusok szűkkeblűen bánnak a hírlapi kritikákkal is. A helyi kiadványokról, kiállításokról, hangversenyekről, színházi előadásokról stb. szóló ismertetések regisztrálása mellett a film-, rádió- és televízió kritikák repertorizálása sem érdektelen, főként ha arra gondolunk, hogy ezeket az országos bibliográfiai vállalkozások sem mind tárják fel.

Minden bizonnyal tovább formálódik, fejlődik majd a repertóriumok címfelvételi gyakorlata is. Teljes mértékben egyetérték *Lisztes Lászlóval* abban, hogy az évfolyamok, lapszámok tételes bibliográfiai leírása mindig szükséges (noha a rovatok felsorolása talán nem feltétlenül indokolt). Egy ilyen jegyzék racionálisabbá teheti a cíMLEÍRÁSOkat is; bár úgy vélem, a jövőt illetően nem ez az igazi probléma, hanem sokkal inkább az, hogy tudunk-e újfajta, a mainál több (vagy többféle) információt kínáló feltárási módszert találni, alkalmazni. Az előrelépés egyik iránya az indexelés lenne; vagyis a címekben található információkon túlmutató feltárást (az eseménytár már ilyen megoldás). Hagyományos eszközökkel, írott vagy nyomtatott (sokszorosított) cédulákon, bibliográfiákban csaknem kivihetetlennek látszik ez a forma – az anyag roppant nagy mennyisége miatt. Számítógépes feldolgozással viszont – megfelelő előmunkálatok után – elképzelhetőnek tartom ezt a megoldást is.

Már fentebb utaltam rá, hogy szerintem nincs egyetlen igazi módszer a hírlapok repertorizálására, ezért minden kísérletnek, próbálkozásnak létjogosultsága van. Ilyen-
nek tekintem a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár nagyszabású vállalkozását, a Szolnok
Megyei Néplap repertóriumának elkészítését is. A legutóbb megjelent X. kötet az 1959-es
évfolyam anyagát tárja elénk. Az összeállító, *Nyitrai Lajos* figyelembe vette és haszno-
sította a már említett vita, a szakirodalom tanulságait és az előző köteteket érintő kritikai
megállapításokat. Színvonalas, szakmailag értékes – bár nem hibátlan – munkát végzett;
vannak egészen érdekes, mondhatni példaadó megoldások – például a II. rész földrajzi
egységek szerinti csoportosítása, a kishírek kezelése, a vezércikkek kiemelése, a nem he-
lyi szerzők szépirodalmi műveinek felvétele –; de vannak következetlenségek, hiányos-
ságok, vitatható elemek is. Mostani észrevételeimet az utóbbiakra korlátozom, de azokat
kifejezetten az együttgondolkodás, a segíteni akarás szándékával vetettem papírra.

Nyitrai Lajos válogatási elvei világosak, kivéve a „pillanatnyi célú információk” ka-
tegóriáját (itt példákra lenne szükség). A gyakorlati végrehajtásnál már néhány zavaró
mozzanat is észlelhető. Követve a fentebb vázolt irányt, a bibliográfia és az esemény-
napló kombinálására törekszik, de e tekintetben nem elég következetes és bátor; kevés-
nek tűnik a kronológia 80 tétele, már csak azért is, mert a címanyag egy része inkább ide
illene (csak tipikus példaként ragadom ki a 128., 131., 133., 134., 207., 217–222., 348.,
1037., 1041., 1042., 1150. tételt). A szépirodalmi fejezetben keverednek a tényleges szép-
írói és a jellegzetesen publicisztikai műfajok (interjúk, glosszák, útinaplók stb.). Más ter-
mészetű probléma, hogy a verscímek egy része elmaradt; olykor csupán annyit olvasha-
tunk, hogy X. Y. verse vagy versei (pl. 1408., 1471., 1653. tétel). A nem helyi szerzők
szépirodalmi írásainál célszerű lenne a fordítókat is jelezni (ha a lapból ez kideríthető,
mert a központi sajtószolgálat anyagaiban ez nem mindig szerepel). Egyébként: valóban
mind „átvett” írás volt, nem akadt köztük olyan, amelyik a Néplapban jelent meg elő-
ször? *Nyitrai Lajos* sem írja le külön a fényképeket, csak a cikkeknel hivatkozik a kap-
csolódó fotókra. Nem tudjuk meg azt sem, az újság közölt-e képzőművészeti alkotáso-
kat. Ha nem, akkor ezt meg kellene mondani, ha igen, akkor pedig – hasonlóan a szépiro-
dalomhoz – fel kellene venni. Nekem a könyvismertetések feltárása szintén hiányzik.
Néhány besorolási hiba is akad (pl. 1383. tétel), átfedések vannak a 3.21. és a 3.21.1. cso-
portban. Nem egészen érthető és nemigen indokolható, hogy a helytörténet miért az is-
meretterjesztésnek alárendelten jelenik meg. (A helytörténeti és a néprajzi cikkek egybe-
olvasztása sem megnyugtató.)

Kimaradt a lapszámok részletes bibliográfiai leírása. Ezért is, de ettől függetlenül is vi-
tatható az a megoldás, hogy a címleírásokban a példányok sorszámát és a közlemények ol-
dalszámát tünteti fel. Helyesebb lenne a dátum (pl. nov. 15. vagy XI. 15.) közlése – Lisztes
László is ezt ajánlja –, mert az pontos felvilágosítást adna arról, hogy mikor foglalkozott a
hírlap egy-egy témával. Azon is érdemes lenne elgondolkodni, jó-e, hogy a szerzők betűje-
leit, névrövidítéseit a szerkesztő csak a névmutatóban oldja fel és a címleírásban nem. A
használó számára kissé zavaró, hogy a mutatóban a tételszámok és a lapsorszámok keve-
rednek. Legalább tipográfiaiilag meg kellene ezeket különböztetni. Tovább finomítható a
földrajzi rész adatközlése is. Most az oldalszámot akkor is csak egyszer szerepelteti, ha ott
több cikk szól az adott településről, járásról. Ez viszonylag egyszerűen kiegészíthető: a lap
sorszáma és a vonatkozó oldalszám után zárójelben vagy fél sorral feljebb gépelve jelezni
lehet, ha két vagy több cikk foglalkozik a helységgel (pl. 16/6²).

Lisztes László cikke érinti az országos hírlapok helyismereti jellegű feltárásának na-
gyon fontos és megoldatlan problémáját is. Egyetértek a szerzővel abban, hogy ezzel a

kérdéssel továbbra is törődni kell, mert az eddigi kísérletek nem jártak tartós sikerrel, és úgy tűnik, a feltárás alapelvei sem kellően tisztázottak. Mégis úgy érzem: ez a téma túl-nyúl a helyi hírlapokkal összefüggő kérdéskörön, és sokkal részletesebb kifejtést igényelne, mint amire itt mód és hely nyílna. Nem tudom azonban megállni, hogy befejezésül néhány gondolatot ne mondjak el erről is. Lehet, hogy tévedek, de úgy érzem: most már nem annyira tanácskozni kellene az országos hírlapok helyismereti közleményeinek számbavételéről, mint inkább hozzáfogni a munka tényleges megszervezéséhez a vállalkozó kedvű könyvtárak, könyvtárosok közreműködésével. (Persze, egy vagy két szűk körű megbeszélés elengedhetetlen, hiszen a követelményeket, a módszerek egységesítését meg kell vitatni, és ezekben egyezségekre kell jutni.)

A kurrens feltárást – szerintem – ma elsősorban az elhatározás és az együttműködés készségének hiánya gátolja. Hiszen a négy napilap és a néhány hetilap helyismereti jellegű közleményeinek azon hányada, amelynek információi a helyi lapokban nem találhatók meg, mennyiségileg nem számottevő, tehát egy-egy újság helyismereti cikkeinek folyamatos regisztrálását egy-egy könyvtár viszonylag könnyen elvégezhetné (még akkor is, ha a vitatott esetekben mindig a felvétel mellett döntene).

Sokkal, de sokkal nagyobb feladat a retrospektív feltárás: elsősorban a feldolgozandó napi- és hetilapok magas száma miatt; de gyakran a helyi kötődés megállapítása is komoly nehézségekbe ütközik. Ezért e területen előbb alapos, a megyei könyvtárak összefogásával meginduló – és központilag szervezett, irányított –, a pénzügyi feltételekről is gondoskodó előkészítő munkára volna szükség. Ennek konkrét tartalmáról – hogy egy kicsit önmagamnak is ellent mondjak – valóban érdemes lenne vitatkozni.

(Együtt, 1987. 1–2. sz. 42–51. p.)

A helyi sajtó történeti kutatásának néhány kérdése

Széles körű tapasztalat, hogy az utóbbi időben számottevően megnövekedett az érdeklődés a helyi információk iránt. Az emberek egyre inkább tudni akarják, mi és miért történik a közvetlen környezetükben. A megismert tények, összefüggések birtokában aztán maguk is intenzívebben kapcsolódhatnak és kapcsolódnak be a közügyek intézésébe. A tájékozódás bővülő igénye és a közélet szervezésének politikai szándéka ismét előtérbe állította a helyi sajtónak – mint a tájékoztatás és közvélemény-formálás fontos eszközének – a szerepét.

Ezzel mintegy párhuzamosan egy másik folyamat is megindult, kibontakozott: a hazafiság eszméjének és a hazaszeretet érzésének elmélyítése, a reális nemzeti önismeret társadalmi szükségletté válása. Elválaszthatatlan eleme, nélkülözhetetlen kelléke ennek a szűkebb haza – a szülőföld, a lakó- és munkahely – múltjának és jelenének jobb megismerése, az egészséges lokálpatriotizmus kialakítása, amihez nagymértékben hozzájárult a honismereti mozgalom és a helytörténeti kutatások fellendülése.

E kettős folyamatban kereshetjük az eredendő okát, forrását annak, hogy az elmúlt másfél évtizedben a helyi sajtó történetére is nagyobb figyelem irányult, mint korábban. Pezsdítően hatott az országos sajtótörténeti szintézis munkálatainak előkészítése, megkezdése és az első kötet megjelenése is.¹ A kutatások megélénkülését jelzi, hogy számos tudományos feldolgozás, publikáció született, egyre több szakdolgozó választja témáját e tárgykörből, és sok helyi folyóirat vagy más lap repertóriumát is összeállították a könyvtárosok, bibliográfusok. A feltáró munka során speciális elméleti és módszertani kérdések is felvetődtek. Ezek közül emeltünk ki néhányat, és az alábbiakban megkíséreljük vázlatosan áttekinteni, hogy a magyarországi gyakorlat milyen válaszokat adott, adhat rájuk.

A helyi sajtó fogalma, típusai és funkciói

Az eddigi tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a „helyi sajtó” fogalma nem kellően tisztázott; szükséges a kifejezés mindkét elemének világosabb, pontosabb körülhatárolása.

A sajtó az emberi, társadalmi kommunikáció, az ismeretközlés sajátos eszköze, amelynek formái és tartalma történetileg változnak, így fogalma sem statikus. Ma a megnevezés szűkebb és tágabb értelmezésben egyaránt használatos. A sajtótörténet-írás és lényegében a közfelfogás is az előbbit teszi magáévá. Eszerint a sajtónak általában és a sajtótermékeknek egyedenként is jellemző vonásai a következők: nyomdai úton vagy más technikai eljárással (könyomat, xerox, stencil stb.), nagy ritkán kézzel sokszorosít-

ják; rendszeres időközönként jelenik meg; tartalma aktuális; a nyilvánosság, azaz egy szűkebb vagy tágabb közösség számára, eleve a közlés szándékával készül. E négy, egymással szorosan összefüggő kritérium (a sokszorosítás, a periodicitás, az aktualitás és a nyilvánosság) együttese különbözteti meg a sajtót az információ-közvetítés egyéb eszközeitől: pl. a könyvtől, az elektronikus tömegtájékoztatástól, a filmtől, a levéltől. E megközelítésben voltaképpen a hírlapok (a napi- és hetilapok), valamint a folyóiratok (havi, kéthavi, negyedévi, esetleg félévi megjelenéssel) sorolhatók a sajtó fogalmi körébe.² Határesetnek tekinthetők az évente vagy kétevente kiadott kalendáriumok, évkönyvek, iskolai értesítők, almanachok, zsebkönyvek stb. A sajtótörténet nemigen foglalkozik velük, inkább a könyv- és az irodalomtörténet, illetve a művelődéstörténet néhány más ága vizsgálja őket. Vitatott az újságformátumú alkalmi kiadványok hovatartozása is. Egyértelműen időszaki sajtótermékeknek minősülnek viszont azok a lapok, amelyeknek pénzügyi okokból vagy betiltás folytán csak egyetlen száma látott napvilágot. A fentebb jelzett tágabb értelmezésében a sajtó fogalma felöleli a tömegkommunikáció újabb, elektronikus formáit is: a rádiózást, a televíziózást, a kábeltelevíziózást, a képújságot stb. Egyelőre a mindennapi szóhasználatban sem terjed ez a felfogás, és napjainkban még az információközlés ezen eszközeinek történeti kutatása is elkülönül a sajtótörténet-írástól. Helyi vizsgálódások pedig alig folynak ezen a területen. Előbb-utóbb azonban itt is várható az előrelépés, hiszen a helyi rádiózásnak több évtizedes, a helyi televíziózásnak több éves múltja van. Az ún. elektronikus sajtó helyi vonatkozásainak történeti kutatása egyébként olyan sajátos problémákat vet fel, amelyeket célszerűbb egy külön dolgozat keretében tárgyalni. Ezért a továbbiakban a sajtó fogalmának szűkebb értelmezését követjük, figyelmen kívül hagyva az említett határeseteket is.

A helyi jelző a szóban forgó kifejezésben arra utal, hogy a sajtótermék tartalmilag és a nyilvánosság körét tekintve egy adott helyhez (megye, járás, város, község, városrész, üzem, intézmény stb.) kötődik. Elsődlegesen az adott hely lakóinak informálását szolgálja, a közölt ismeretek, cikkek zöme pedig helyi vonatkozású. A lokális jelleg gyakorlatilag azt jelenti, hogy a kiadó csak egy meghatározott, jól körülhatárolt közegben kívánja forgalmazni a lapot, eleve lemond az országos terjesztésről, az országos érdeklődésről. A helyi sajtó ilyenformán csakis az országos sajtóval állítható szembe. A kiadás helye ebből a szempontból mellékes, vagyis a helyi sajtó semmiképpen sem azonos a vidéki sajtóval. Hiszen a fővárosban, Budapesten is jelentek és jelennek meg helyi lapok, amelyek csak egy szűkebb közösség (üzemi kollektíva, iskola, kerület stb.) számára íródtak vagy kizárólag a fővárosi lakossághoz szólnak. Ugyanakkor számos vidéki településen adtak és adnak ki olyan lapokat, amelyek országos jellegűek tartalmukban és országos a terjesztésük is. Példaként hozhatjuk fel a mai irodalmi folyóiratokat, a felszabadulás hónapjaiból a debreceni Néplapot, a kommunista párt akkori központi orgánumát, vagy a Kelet Népe című lapot, amely egy bihari nagyközségben, Berettyóújfaluban indult és innen vált a népi írók mozgalmának egyik jelentős fórumává.³ Természetesen az országos és a helyi sajtó között a határvonalak nem élesek; pl. átmeneti jelenségeként említendő az ún. regionális lapok, amelyeknek hatósugara egy-egy országrészre vagy tájegységre terjed ki.

A helyi sajtónak az idők folyamán számos változata alakult ki és ma is a tartalmi, formai sokszínűség jellemzi. A teljesség igénye nélkül soroljuk fel néhány típusát:

- politikai újságok: megyei és városi napilapok, városi és nagyközségi hetilapok (nemegyszer kéthetenkénti periodicitással);
- mozgalmi lapok: a kapitalizmus korában e kategóriába tartoztak a helyi szociáldemokrata és szakszervezeti, szakegyleti folyóiratok, közlönyök;

- irodalmi, művészeti és tudományos folyóiratok;
- hivatalos–közigazgatási közlönyök: helyi jogszabályokat, hirdetményeket stb. tartalmaztak, tartalmazzak;
- gazdasági lapok, szakmai közlönyök;
- testületi és egyesületi lapok, híradók;
- egyházi és hitbuzgalmi hetilapok, folyóiratok;
- iskolai és egyetemi újságok, tanügyi közlönyök;
- színházi, mozi és zenei lapok, többnyire műsorközléssel;
- tájékoztató és hirdetési lapok, műsorfüzetek;
- sportújságok;
- élelápok;
- üzemi újságok.

A helyi sajtótermékek jelentékeny hányada nem tiszta típus; tartalmilag ugyanis mindig gyakori volt az átfedés. Volt idő, amikor a megyei napilapok mellett az üzemi lapok váltak a helyi sajtó mennyiségileg és hatásában legjelentősebb típusává, jó néhány kisvárosban sajátos szimbiózis jött létre: a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok közösen tartottak fenn egy-egy lapot, amely a városi pártbizottság politikai irányításával tulajdonképpen a hiányzó városi újság szerepét töltötte be.

A helyi lapok többféle funkciót is vállaltak, illetve ellátnak. Ezek közül a leggyakoribbakat és a legjellemzőbbeket említenék meg.

- Egy adott közösség – egy-egy megye, város, nagyközség, munkahely, egyesület, felekezeti csoport stb. – számára politikai, gazdasági, jogi, kulturális, egyházi és egyéb információkat közvetítenek; a hírszolgálathoz általában hírmagyarázat is kapcsolódik. A legtöbb helyi újság országos, sőt külpolitikai híreket, kommentárokat is közölt, közöl; ez a ténykedés azonban csak kiegészítő jellegű.
- A politikai orgánumok – olykor más lapok is – részt vettek és vesznek a közvélemény formálásában és a helyi közéleti, politikai vitákban, harcokban. A kommunista sajtó tudatosan és nyíltan vállalt feladata az agitáció és a szervezés.
- A helyi sajtótermékek az eszmék terjesztésének, a politikai–ideológiai befolyásolásnak szintén jó eszközei voltak és ma is számottevő szerepük van az eszmék propagálásában.
- Az üzemi, termelőszövetkezeti újságok szervesen bekapcsolódnak a gazdasági szervezőmunkába, mozgósítanak a termelési feladatok elvégzésére. A kapitalizmus kori gazdasági, szakmai közlönyöknek szintén volt némi hatása a helyi gazdasági folyamatokra, jelenségekre.
- A helyi sajtónak fontos funkciója a kultúraközvetítés. A lapok ismeretterjesztő közleményei, szépirodalmi anyagai, kritikái, illusztrációi stb. – mindegyik a maga módján és színvonalán – hozzájárultak és hozzájárulnak az általános műveltség, az erkölcs és a közízlés alakulásához. Az utóbbi időben különösen nagy teret kap (bár korábban is voltak hasonló próbálkozások) a helytörténeti ismeretek publikálása; számos helyi hírlap vagy folyóirat egyik szervezője, lendítője az adott megyében, városban a helytörténeti kutatásoknak, feldolgozásoknak.
- A helyi újságok, híradók, folyóiratok publikációs fórumot teremtettek és teremtenek a településen vagy a környékén élő íróknak, művészeknek, kutatóknak, illetve azoknak a diákoknak, értelmiségieknek és más személyeknek, akik irodalmi, művészeti vagy tudományos tevékenységet kívánnak folytatni. Számos, később

híressé vált újságíró is ilyen lapokban kezdte a pályáját. A sok dilettáns és közepes tehetség mellett jó néhány kiemelkedő költő, író, tudós is feltűnt a hasábjainkon; miként a képző- és fotóművészek egy része is elmondhatja ezt magáról.

- A kapitalizmus korában a sajtó üzleti vállalkozás is volt. A sikeresebb, népszerűbb lapok hasznot is hoztak a kiadók számára, elsősorban az előfizetések és a hirdetések révén. A helyi újságok, folyóiratok előállítását viszonylag folyamatos munkalehetőséget és biztos jövedelmet jelentett a helyi nyomdákban. A nyomdajelölők többször maguk is vállalkoztak lapkiadásra.

A helyi sajtótermékek túlnyomó többsége nem volt jelentős orgánus, közülük csak ritkán tört át egynek-egynek a híre és hatása az adott település és közvetlen környezete határait. Mindazonáltal a helyi sajtó fontos eleme volt a magyar művelődésnek, a politikai és gazdasági életnek, és az ma is. Nem is annyira a lapok minősége, sokkal inkább azok mennyisége miatt. A kapitalizmus korában szinte minden nagyobb településen adtak ki egy – olykor két vagy még több – hetilapot, helyi híradót, a nagyobb városokban több napilap is létezett egyszerre. Ma is minden megyében, több városban, kisvárosban, számos üzemben, termelőszövetkezetben, egyetemen stb. jelenik meg újság vagy folyóirat. Ezek összpéldányszáma feltűnően magas, így tömeghatásuk is számottevő volt és az jelenleg is. Olyan rétegekhez, csoportokhoz is eljutottak, eljutnak, amelyekhez az országos lapok nem; azaz sokak számára egy-egy helyi újság jelentette az egyetlen információs csatornát, gyakran az egyetlen olvasmányt. Bár a lapok színvonala rendkívül egyenetlen, az adott megyében, településen viszonylag sokan olvasták, olvassák őket. Sokan, mert az embereket közvetlen közelről érintő dolgokról írtak, írnak: általuk jól ismert személyekről, eseményekről, egyesületekről, az őket foglalkoztató problémákról stb.

A történeti kutatás irányai, szempontjai

A sajtó – mint az emberi közösségek életének formálója és tükrözője – a társadalom felépítményének része, s mint ilyen, a társadalomtudományi vizsgálódás tárgya. Történeti kutatásának két alapvető iránya van: a történettudományi és a sajtótudományi. Az előbbi megközelítésben a sajtót, mint történeti–társadalmi jelenséget, a tudatformálás eszközt, a társadalmi, gazdasági, politikai és művelődési folyamat részét tanulmányozzák, a maga konkrét történetiségében. A sajtótudomány, mint a tömegtájékoztatás, a társadalmi nyilvánosság, az ismeretközvetítés sajátos formáját, intézményrendszerét szemléli a sajtót, annak múltjával, jelenével és várható jövőjével egyaránt foglalkozik. A helyi sajtó múltja, fejlődése egyaránt tárgya a helytörténeti és a sajtótudományi, sajtótörténeti kutatásnak.

A korszerűen értelmezett és művelt helytörténetírás átfogó, összetett diszciplína, a társadalmi mozgás mindenoldalú megközelítésére, rekonstruálására törekszik, azaz magában foglalja valamennyi társadalomtudományi ág, ágazat történeti jellegű kutatásait. A helyi sajtóhoz, illetve az egyes sajtótermékekhez is komplex módon, több irányból közeledik. A politikatörténet feltárásakor a politikai élet szerves elemeként, a politikai események, akciók részeseként, a politikusok munkásságának színtereként vizsgálja a különféle helyi lapokat. A munkásmozgalom-történeti kutatás is nagy figyelmet szentel a helyi sajtónak: egyrészt a munkásmozgalomban, majd a proletárhatalom kivívása után a kommunista párt tevékenységében játszott szerepe érdekli; másrészt a munkásosztály

fejlődésének egyik megnyilvánulását látja benne. Az eszmetörténeti vizsgálódás főként arra keresi a választ, hogy milyen szerepe volt a helyi lapoknak a társadalmi tudat formálásában, a politikai-ideológiai áramlatok, eszmék terjesztésében. A társadalomtörténeti megközelítés a helyi lapok etikai magatartását, közleményeik szociálpszichológiai hatását elemzi, továbbá azt, hogy milyen társadalmi osztályokhoz, rétegekhez kötődtek. A gazdaságtörténet két lényeges kérdést vet fel: hogyan funkcionáltak a helyi sajtótermékek üzleti vállalkozásként; hogyan vettek részt a gazdasági folyamatok szervezésében. A komoly hagyományokkal rendelkező nyomdatörténet és az újabban kibontakozó kiadó- vagy kiadástörténet is foglalkozik a helyi lapokkal. Az irodalomtörténeti kutatók figyelme a helyi sajtótermékekben fellelhető szépirodalmi közleményeken és a helyi irodalmi folyóiratokon kívül többnyire kiterjed a publicisztikai műfajokra is, különösen, ha jelentősebb alkotók műveiről van szó. Sajátos szempontot érvényesít a nyelvtörténet: a lapok nyelvezetét, az élőbeszédre gyakorolt hatását tanulmányozza. A közművelődéstörténet elsősorban azt kívánja felderíteni, hogy a helyi lapok milyen műveltséganyagot közvetítettek olvasóiknak és hogyan tették ezt. A nevelés-, a művészet-, a színház-, a zene-, a fotó- és sporttörténet és még jó néhány tudományág művelői szintén hasznosítják a szaklapok, illetve a politikai lapok vonatkozó anyagát. Az interdiszciplináris jellegű művelődéstörténet a helyi sajtót kulturális jelenségnek tekinti és a kultúra helyi fejlődésében játszott szerepét általánosságban mutatja ki. A helytörténet csaknem valamennyi ágazatában jelentős teret kap az életrajzi mozzanatok, adatok kutatása; mindenekelőtt a kiemelkedő személyiségek azon tevékenységének feltárása, amelyet a helyi sajtóban vagy annak irányításában folytattak.

A helytörténetírás számára a helyi sajtó, mint történeti forrás is nagyon fontos. A helyi lapok az egykorú események krónikásai: cikkeikben, híreikben, hirdetményeikben tükröződnek a helyi politikai, gazdasági, kulturális folyamatok, feltárul előttünk a megye, a város, az egyesület, az iskola, az üzem stb. élete vagy annak egy-egy szelete. A lapok rengeteg olyan információt tartalmaznak, amelyek más történeti forrásokban nem találhatók meg; a politika-, gazdaság- és művelődéstörténeti adatok sokaságán kívül a most kibontakozó életmódkutatás is bőven meríthet belőlük. Elengedhetetlen viszont a szigorú forráskritika: a pártállás, a társadalmi háttér, az érdekeltségi viszonyok stb. tisztázása, az egyéb forrásokkal való összevetés. A helyi sajtótermékekre vonatkozó tudnivalók (az ún. háttér-információk) összegyűjtésében nagyon sokat, talán a legtöbbet segíthet a sajtótörténeti kutatás.

A sajtótörténet kettős kötődésű kutatási ágazat: a sajtótudománynak és a történettudománynak egyaránt része. Mivel vizsgálati tárgya, a sajtó sok szállal kapcsolódik a politikai, gazdasági, kulturális élethez és tartalmilag igen sokrétű, szükségképpen interdiszciplináris jellegű. A helyi sajtó történetének feltárásában sem nélkülözheti a többi társadalomtudomány eredményeit, módszereit, az általános és helytörténeti kitekintést, tájékozódást. A szóban forgó területen kutatási tematikája többféle lehet: egy adott hely sajtójának egésze, időben átfogóan vagy egy-egy történelmi periódusban; egy-egy lap története vagy annak egy-egy szakasza; egy vagy több újságíró helyi tevékenysége; a sajtóirányítás helyi szervei; az újságírók helyi szervezetei stb.

A helyi sajtó történetének vizsgálata megköveteli a történelmi mozgástendenciák, a főbb politikai, gazdasági, kulturális és ideológiai folyamatok, valamint a jelentősebb események alapos ismeretét. Különösen fontos az adott település (vagy megye) korabeli történetének, társadalmi, politikai, gazdasági és művelődési viszonyainak megismerése. Szükség van a társadalmi háttér felvázolására; főként abból a szempontból, hogy

egy-egy lap potenciális és tényleges olvasóközönségét kik alkották, és milyen volt ezen rétegek művelődési színvonala. Tisztázandó az is, hogy a tárgyalt korszakban milyen pártok és egyéb politikai szervezetek működtek és milyenek voltak a politikai erőviszonyok. Ha csak egy lap történetével foglalkozunk, meg kell állapítani, hogy voltak-e akkoriban más sajtótermékek az adott helyen, és ha igen, milyenek voltak ezek. Okvetlenül tanulmányozandók a mindenkori sajtójogi szabályok, a sajtópolitika helyi megnyilvánulásai, a sajtóirányítás szervezete: pl. hogyan történt a lapengedélyezés és az ellenőrzés, továbbá a sajtóbíráskodás; volt-e cenzúra és ha volt, kik és hol cenzúráztak; meddig terjedt a helyi sajtó szabadsága stb. Fontos kérdés, hogy kapott-e valamelyik helyi lap kormányszubvenciót (pénzbeli támogatást).⁴ Mindig tüzetesen meg kell vizsgálni, hogy egy-egy lap anyagi-pénzügyi bázisa hogyan teremtdőött meg, ki vagy melyik intézmény, párt, vállalat, egyház stb. finanszírozta, támogatta. Kevés volt az olyan lap, amelyik az előfizetésekből és a hirdetésekből tartotta fenn magát; ez esetben viszont az a feladat, hogy kiderítsük: kik fizettek rá elő, és kik hirdettek a hasábjain. Mindez ugyanis lényegesen befolyásolta, gyakran meghatározta a helyi sajtótermékek magatartását, politikai, gazdasági, szépirodalmi stb. közleményeinek tartalmát, olykor színvonalát is. Más szempontból érdekesek a helyi nyomdákrol (számuokról, állapotukrol stb.) és a papírellátás lehetőségeiről valló adatok.

A helyi lapok tartalmi és formai elemzése során leginkább a következőkre figyelünk: az indulás és megszűnés időpontja (az előzmények és a megszűnés okai is); a lap jellege, periodicitása, tartalma, stílusa, színvonala, szerkezete, illusztrációs anyaga, mellékletei; a kiadó, a nyomda; a példányszám, az ár, a terjesztés módja; a szerkesztők, a belső és külső munkatársak, a szerkesztőség összetétele szociális, politikai, felekezeti, életkori szempontból; az újságírók életútja, képzettsége. Mérlegelendő az is, hogyan tükröződnek a lapokban a politikai, gazdasági, eszmei, irodalmi, művészeti stb. folyamatok, események. A történeti kutatás feltárja a helyi sajtótermékek politikai-eszmei arculatát, megállapítja politikai hovatartozásukat is. A kezdő sajtótörténeti kutatókat gyakran megtéveszti, hogy a kapitalizmus kori politikai lapok magukat nemegyszer „független” orgánumnak nyilvánították és ezt a címben vagy alcímben is feltüntették. Valójában ez csak a pártoktól való függetlenséget jelentette és azt sem mindig. Az ún. független újságok többsége szorosan kapcsolódott egyik vagy másik gazdasági, politikai, egyházi stb. érdekcsoporthoz, illetve a kormány pénzügyi támogatását élvező lapok a mindenkori kormány hívei voltak. A kutatás során problémát okozhat az is, hogy ugyanazon lap történetének különböző szakaszaiban más-más magatartást tanúsított. Hasonló természetű gond és csak mélyreható elemzéssel ellensúlyozható, amikor egy-egy lapban egy időben kaptak teret eltérő áramlatok, nézetek. A helyi sajtó történeti kutatásának szerves része a hatásvizsgálat is: egyes lapok vagy egy-egy időszakban a helyi lapok hogyan befolyásolták az olvasók gondolkodását, tetteit, ízlését; milyen szerepük volt a politikai mozgásban stb. A tapasztalatok szerint ez az egyik legnehezebb terep, ráadásul a metodikai problémák sem mind megoldottak.⁵

A helyi sajtó vizsgálatakor rendkívül fontos, hogy a tárgyalt korszak országos sajtótörténeti folyamatait is megismerjük, és azokba ágyazva vagy azokra utalva mutassuk be a helyi lapok fejlődését. Mindkét megoldás helyénvaló, mert a feltárás közvetlen céljától függ a választás. Egy helytörténeti monográfia részeként inkább az országos folyamatok figyelembe vétele indokolt. Egy különálló sajtótörténeti dolgozatban viszont inkább a kapcsolódási pontok kerüljenek előtérbe, különösen, ha az országos tendenciák, események tényleg erősebben hatottak az adott településen vagy az adott lap életében.⁶

A sajtótörténeti kutatás forrásai

A sajtótörténet elsődleges forrásai a sajtótermékek. A helyi lapokból sok minden feltárható, kideríthető. Az esetek túlnyomó többségében megállapíthatók az újság vagy folyóirat ún. életrajzi adatai: indulás, megszűnés, periodicitás, kiadó, nyomda, szerkesztő, ár, terjesztés. Kiolvasható a lap tartalma, szerkezete, nyelvezete stb. Gyakran – bár nem mindig – megtalálható az is, kik írtak a szóban forgó sajtótermékbe. Nem mindig, mert a kapitalizmus korában és a népi demokratikus forradalom időszakában (sőt még utána is néhány évig) a napilapok, illetve a hírlapi funkciót betöltő hetilapok nem vagy csak ritkán tüntették fel az egyes cikkek szerzőinek nevét. Gondosabb, körültekintőbb elemző munkát igényel az eszmei elkötelezettség, a politikai hovatartozás, a gazdasági-üzleti kötődés stb. feltárása. A lap „irányáról” – azaz szándékairól; politikai elveiről, várható tartalmáról stb. rendszerint programadó cikkek és más szerkesztőségi közlemények tájékoztatták a korabeli olvasókat; ezek eligazító jellegűek a történész számára is, de a forráskritika itt sem mellőzhető. Olykor hiányoznak is ezek a programadó írások. A hosszabb ideig megjelenő lapokban gyakoriak az ún. aszinkronikus forrásként használható közlemények: az évfordulás megemlékezések, az egykori munkatársakról írt nekrológok, az újságírók, szerkesztők, terjesztők stb. visszaemlékezései, a lap történetére visszatekintő publikációk. Ezekből, valamint a lapok évkönyveiből, naptáraiból, jubileumi albumaiból sok olyan adat, összefüggés megismerhető, ami az egyidejűleg keletkezett írásokból, lapszámokból nem: pl. a műhelymunkáról, a közönségkapcsolatokról, a szerkesztőségi munkamegosztásról, az újságírókról stb. Kellő kritikával sok információ meríthető a más lapokra vonatkozó közleményekből is, főként, ha a vizsgálat nem korlátozódik egy sajtótermékre.⁷

Országos források ugyan, de a helytörténeti kutatásban is nélkülözhetetlenek a sajtójogi törvények és rendeletek. Többségük nyomtatásban is megjelent, kisebbik hányaduk a levéltári iratok között lelhető fel. Hasonlóan fontos az egykorú bibliográfiák, sajtóévkönyvek, almanachok, kompassok áttekintése: számos lapról – mivel példányaik elkalódtak – csak ezekben található adat.⁸

A sajtótörténeti források egy nagy csoportját a levéltári iratok alkotják. Felhasználásuk során komoly problémát jelent, hogy az egyes sajtótermékek, szerkesztőségek, kiadóhivatalok irattára alig-alig került be levéltárba. Ezért a számba jöhető források felkutatása, feltalálása nehéz, rendszerint közvetett úton történik; azaz más iratcsoportokban kell keresni őket. Általában célravezető, ha a kiadó szerv (városi vezető testület, gyár, tsz., egyetem, iskola, egyesület stb.) vagy az előállító nyomda iratanyagában kutatunk – amennyiben van ilyen. Sok fontos információ megtudható a rendőrségi és a periratokból, továbbá a sajtóirányítás helyi szerveinek irataiból. A feltáró, anyaggyűjtő munka egyébként nem szorítkozhat a helyi – állami, intézményi, egyházi – levéltárakra, az országos levéltárakat is célszerű felkeresni. Külön is megemlítenők a megyei pártarchívumok, ahol főleg a felszabadulás utáni időszakra találhatók elsőrendű források. A megyei pártlapokról, termelőlőszövetkezeti újságokról, a helyi irodalmi folyóiratokról stb. gyakran készült beszámoló – többnyire statisztikai melléklettel – a vezető párttestületek üléséhez. Ezek határozathozatal után az archívumba kerültek.

A források következő csoportjába az egyidejűleg keletkezett és nem levéltári iratnak minősülő kéziratok sorolandók. Könyvtárak, múzeumok, kiadói archívumok, magángyűjtemények őrizhetik és őrzik az egykori munkatársak feljegyzéseit, ki nem adott írásait, fogalmazványait stb. Különösen értékesek az egykorú naplók és a levelek. Forrásként használhatók a grafikák és a fotók is.

Mivel a történelem folyamán nagyon sok elsődleges forrás – nemegyszer egy-egy lap valamennyi példánya is – megsemmisült, fontos szerepük lehet a visszaemlékezéseknek. De nemcsak azért: egy-egy lap életében ugyanis számos olyan mozzanat van, amelyet nem rögzítenek írásban vagy képen, tehát csak a résztvevők emlékezetében él tovább. Ezek megörökítése elősegíti a sajtótörténeti kutatást is; pl. rávilágít személyi kapcsolatokra, megnevez anyagi forrásokat, leír bizalmas utasításokat stb. A visszaemlékezéseknek több fajtája is lehetséges: kéziratos, magnetofonfelvételen, filmfelvételen, nyomtatásban megjelenő, élőszóban elmondott stb.⁹

A sajtótörténeti kutatások során jól hasznosíthatók a tudományos igényű helytörténeti munkák (nyomtatott publikációk és kéziratos dolgozatok) is. Nemcsak a történeti háttér felvázolását könnyítik meg, hanem sok esetben sajtótörténeti adalékokat is tartalmaznak, gyakran olyanokat, amelyek csak nagy utánjárással vagy egészen véletlenül kerültek volna a helyi sajtóval, sajtótermékekkel foglalkozó történész szeme elé. Az országos sajtótörténeti tanulmányokban is vannak helyi adatok; legalább ennyire fontos, hogy ezek segítik a kitekintést, módszertani–elméleti szempontokat kínálnak.

A kutatás segédletei a forráspublikációk is. Sajtótörténeti forráskiadvány nálunk igen kevés van; amik megjelentek, azok a már említett források típusait tartalmazzák. A mi szempontunkból a forrásközlemények két csoportja lehet érdekes: az országos sajtótörténeti publikációk – helyi adataik miatt; a helytörténeti forráskiadványok – sajtótörténeti vonatkozásaik szórt adatokra, információkra irányíthatják rá a figyelmet.

Jegyzetek

¹ A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Szerk. Kókay György. Bp. 1979. 831. p.

² A sajtó jellemzőiről: ld. uo. 17–22. p.

³ Bényei Miklós: A felszabadult Debrecen sajtója (1944. október–1945. április). I. rész. In: Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve X. Db., 1983. 63–69. old.; Béres András: Szabó Pál és a Kelet Népe. In: Hajdú-Bihar megyei Levéltár évkönyve VI. Db., 1979. 139–148. p.

⁴ Erről ld. Bellér Judit: A kormánypárti sajtó támogatásának formái a századfordulón. – Magyar Könyvszemle, 1981. 4.sz. 276–297. p.

⁵ Ld. Márkus László: A 20. századi magyarországi sajtó hatásának vizsgálata során felmerült kutatási problémákról. In: A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának közleményei, 26. 1977. 179–186. p.

⁶ A sajtótörténeti kutatás általános elméleti és módszertani kérdéseit – a helyi sajtóra is alkalmazható módon – összefoglalja Márkus László: A legújabbkori magyar sajtótörténetírás módszertanáról, különös tekintettel az 1919–1944 közötti magyar sajtó történetére. In: Századok, 1979. 5. sz. 884–902. p. – A vidéki sajtó vizsgálatának kettős szempontjáról – mint történeti jelenség és mint történeti forrás – röviden ír Korompai Gáborné: A debreceni sajtó kutatásának története és irodalma. In: Könyv és könyvtár. XII. Db., 1979. 69. és 79. p.

⁷ Vö. Korompai Gáborné: i. m. 70. p.

⁸ Vö. Márkus László: In: Századok, 1979 5. sz. 901. p.

⁹ A rögzített visszaemlékezések forrásértékére is vonatkozik Glatz Ferenc írása: A szóbeli források és kritikájuk. In: Századok, 1980. 6. sz. 1009–1018. p.

*(Tömegkommunikáció és regionalitás.
Debrecen, 1985. 31–42. p.)*

Könyvtártörténeti dolgozatok módszertani tanulságai

Valamikor a nyolcvanas évek derekán egy szanazúgi összejövetelen *Gerő Gyula* arról beszélt, hogy a magyar könyvtárosok önismeretét és önbecsülését, szakmai öntudatát mennyire erősíthetné, ha behatóbban foglalkoznánk könyvtáraink múltjával. Különösen a közkönyvtárak, vagy ahogy akkor és most is emlegetni szoktuk: a közművelődési könyvtárak történetének feltárását szorgalmazta. Elgondolkodtam szavain és teljesen egyetértettem érveivel. Éppen ezért nem sokkal később a nyíregyháziak felkérésére örömmel vállaltam egy előadást a könyvtártörténet-írás módszertani kérdéseiről, amelynek kibővített szövege füzet alakban is megjelent. Tulajdonképpen e kettős forrásból származik az ötlet, amelynek kivitelezésére 1989-ben kerülhetett sor. A Kossuth Lajos Tudományegyetem az említett év őszén az Országos Széchényi Könyvtárban – a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szervezésében – az egyetemet végzett, de könyvtári szakképesítéssel nem rendelkező kollégák számára kihelyezett humáninformatika levelező tagozatot indított. A tagozat vezetőjével, *Csapó Edittel* úgy határoztunk, hogy könyvtártörténetből a hallgatók nem szóbeli vizsgát tesznek, hanem házi dolgozatot írnak; ezzel is ösztönözni kívántuk a történelmi vizsgálódásokat. (A kísérlet kezdeti szakaszáról a Könyvtári levelező/lap 1992. évi negyedik számában beszámoltam: *Mi érdeklő a könyvtártörténetből egy egyetemi tagozat hallgatóit?*) Aztán ugyanezt a megoldást alkalmaztuk a KMK másik, főiskolai szintű könyvtár-informatikai kurzusán is. Az öt tanévben 135 dolgozat született. Már ekkor megfigyelhető volt, hogy a hallgatók leginkább a közművelődési könyvtárak múltja iránt érdeklődtek: a választott témák legnagyobb csoportja, több mint 20%-a e tárgykörbe sorolható.

A próbálkozás kedvező tapasztalataira alapozva folytattuk ezt a gyakorlatot a Kossuth Lajos Tudományegyetemen is, amikor 1994-ben ide helyeztük át a levelező tagozatot. Vagyis a debreceni informatikus könyvtáros szak levelező hallgatói az első szemeszterben a könyvtártörténet című tantárgyból írásbeli feladatot készítenek, és erre kapnak osztályzatot. A továbbiakban a benyújtott könyvtártörténeti dolgozatok, közelebbről a közkönyvtárak múltjával foglalkozó munkák módszertani tanulságairól szeretnék néhány gondolatot elmondani.

Mindenekelőtt arra a kérdésre kell felelni, hogy indokolt-e ezen a ponton eltérni a nappali képzés egyébként szigorúan vett tematikájától? Meggyőződésem szerint igen. A levelező hallgatók többsége főiskolás korában már folytatott rendszeres könyvtártörténeti tanulmányokat, ezért az ismétlés helyett hasznosabbnak látszik egy-egy konkrét téma részletező feltárása. A másfajta egyetemi vagy főiskolai oklevéllel hozzánk érkezőket – sajnálatos módon évről évre csökkenő számban jelentkeznek – pedig éppen ez a feladat kötelezi arra, hogy a könyvtárak múltjának egy-egy átfogó korszakával vagy sza-

kaszával, netán kisebb szeletével az átlagosnál mélyrehatóbban ismerkedjenek meg. Mellesleg szólva e két csoport dolgozatai között nincs kimutatható minőségi különbség, illetve ami van, az egyéni, egyedi.

A hallgatókat mindjárt az első konzultáción tájékoztatom a tennivalókról, így a félév végéig három-négy hónapnyi idő áll rendelkezésükre. A követelményeket és a feldolgozás szempontjait írásban közlöm, és mellékelem a javasolt témák, valamint az ajánlott módszertani és történeti irodalom jegyzékét. Előszóban megtörténik az elvárások értelmezése is. Ezen túlmenően is kérhetnek segítséget a témaválasztáshoz és az anyaggyűjtéshez, a formába öntéshez. A többség messzemenően figyelembe veszi a metodikai ajánlásokat, sőt némelyek pontról pontra igyekeznek követni azokat. Külön is felhívom a figyelmet arra, hogy lehetőleg szűkebb, jól körülhatárolható témát válasszanak, és ha tehetik, törekedjenek egyidejű források felkutatására. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a hallgatók jelentékeny hányada helytörténeti témát dolgoz fel. Természetesen befolyásolja a döntést az is, hogy hol van az illető munkahelye: pl. a könyvtáróstanárok szívesebben írnak iskolai könyvtárakról, a tanszéki könyvtárosok a felsőoktatási gyűjteményekről, a megyei, városi és községi könyvtárak munkatársai a lakóhelyi ellátásról és így tovább.

A vizsgált időszakban, tehát 1994 óta hét tanévet fejeztünk be, és 211 dolgozat született. A legnagyobb tematikai csoportot most is – akárcsak a budapesti periódusban – a közkönyvtárak története képezi: erről 49 írás készült, ami 23,22%-ot jelent. Ez már olyan mintavétel, amelynek alapján akár általánosítható következtetések is levonhatók, tehát olyanok, amelyek a nem kifejezetten tanulmányi céllal folyó hely- és könyvtártörténeti kutatásokra, publikációkra is jellemzőek lehetnek. Még inkább így van ez, ha ezekhez a számokhoz hozzáadom a hasonló metodikai tanulságokkal szolgáló szűkebben vagy tágabban értelmezhető helytörténeti témákat (iskolai, egyházi és helyi szakkönyvtárak, egy település könyvtári kultúrája, illetve egyetemi-főiskolai vagy tanszéki könyvtárak, könyvtársképző helyek, munkáskönyvtárak, életrajzok); ilyenformán a mennyiség nyolcvannal, az arány 38,91 százalékkal emelkedik. Tehát együttesen a helytörténeti dolgozatok száma 129, hányada 61,13%. Szükséges viszont azonnal leszögezni, hogy a lokális és országos (ritkán: egyetemes) feldolgozások módszertani jellegzetességei lényegében egybeesnek, vagyis az erények és a hiányosságok árnyalatnyi eltérésekkel hasonlóak. Nehéz lenne érdemi különbséget felfedezni az egyes tanévek teljesítménye között.

A minket közelebbről érdeklő tárgykör, a közművelődési könyvtárak múltja érzésem szerint kellő mértékben van jelen az egyetemi kurzuson. Bizonyos fókig tükröződik ebben a hallgatók már említett munkahelyi kötődése, és kezdettől fogva hatott a népkönyvtárak újjá- vagy megszervezésének közelgő, illetve zajló fél évszázados jubileuma. Érdemes szemügyre venni a 49 téma további megoszlását. Feltűnően nagy az érdeklődés a községi és városi könyvtárak iránt: 22 fő foglalkozott velük. (Ez a témakörön belül 44,9, az összeshez viszonyítva 10,42%-os arány.) A községi vagy városi jelző történelmi távlatban viszonylagos, mert több esetben előfordult, hogy ugyanazon település jogállása módosult, sőt némelyik intézmény egy ideig járási könyvtárként is funkcionált. Ezért nincs értelme a részletezőbb tagolásnak. A megyei könyvtárakról négy dolgozat született, ezek közül kettő a számítógépes rendszer kialakításának rövid történeti folyamatát tekintette át. Külön csoportba soroltam azt a tizennégy témát, amelyek valamely könyvtár részegységének vagy részlegének történetét ölelték fel. A fiókkönyvtárakról két, a gyermekkönyvtárakról és az ellátó központokról egy-egy dolgozatot írtak. Az utóbbi

azért is fontos, mert egy városi intézmény által működtetett szervezetről szólt, és a községek könyvtári ellátásának máig megoldatlan problémáit feszegette. Kissé meglepő módon a megyei könyvtárak helyismereti részlegeiről csak egyetlen feldolgozás készült. Fenntartásokkal ugyan – mert jó ideig önállóan működött –, de ideszámítható a maga nemében egyedülálló debreceni Dokumentációs Stúdió krónikája is. Egyáltalán: elgondolkodtató tény, hogy a helyismereti tevékenység jelentőségére csak nagyon ritkán tértek ki; igaz, ennek gyakran kizárólagos oka, hogy a tárgyalt időszakban a könyvtárban ilyen munka nem folyt. Jobban vonzódtak a kollégák a zenei részlegekhez: négyen fordultak felénk, ráadásul ketten úgy, hogy ugyanannak a gyűjteménynek két különböző szakaszát tárták fel. Számításaimba beletartozik a városi hálózat részeként tevékenykedő két ámk-könyvtár (ez valójában három dolgozat, mert az egyikről ketten is írtak), valamint a kettős funkciójú iskolai és gyermekkönyvtár.

Már ez a felsorolás is sejteti, hogy a hallgatók szembeötlő módon előnyben részesítették a közelmúltat. Negyven olyan dolgozatot olvastam, amely teljes egészében vagy túlnyomórészt 1952 utáni fejleményeket taglalt, és ez bizony több mint nyolcvan százalékos hányad (81,63%). Ennek elsődleges oka véleményem szerint az időbeli közelség: a forrásbázis könnyebben elérhető és áttekinthető, a korábbi tanulmányok közvetlenebbül hasznosíthatók, a hallgató sokszor személyes emlékeire, élményeire is támaszkodhat stb. Az érdeklődés ilyen irányú eltolódását még inkább erősíti, ha azt is észrevételezzük, hogy több szerző napjainkig haladt, sőt – és erre más vonatkozásban még vissza kívánok térni – éppen az utóbbi évek történéseire összpontosította figyelmét. A korábbi korszakokról, legfeljebb a tizenkilencedik század utolsó harmadáig visszanyúlva kilenc dolgozat (18,37%) készült. Öten a mai közkönyvtár közvetlen elődjének vagy elődjeinek múltját kutatták, hárman a hajdani olvasóköri és egyleti könyvtárak történetét választották. Egyikük az utóbbiak és a mai községi könyvtár történetét szerves egységben szemlélte, ráérezve, hogy közöttük valamiféle belső – ha más nem: funkcionális – összefüggés, folytonosság van. Egy hallgató – hangsúlyoznám: mindössze egy hallgató – arra vállalkozott, hogy egy könyvtáros, név szerint a győri *Bay Ferenc* munkásságát mutassa be. Számomra alig-alig érthető ez a biográfiai távolságtartás, az életrajzi megközelítés ugyanis lehetőséget adna arra, hogy egy-egy könyvtár múltjának ne csak az objektív tényeit ismerjük meg, hanem azt a semmi mással nem pótolható emberi, érzelmi többletet, azt a kemény erőfeszítést is, amellyel elődeink megteremtették, kifejlesztették és viszonylag magas színvonalra emelték a hazai közművelődési könyvtárügyet. Az ózdkodást csak piciny mértékben ellensúlyozta, hogy némelyik dolgozatban egy-egy miniportré erejéig a jelesebb könyvtáralapítók vagy könyvtárosok is felbukkantak. Különösen tartózkodtak a hallgatók az egyes személyek megítélésétől, inkább csak általánosságban, név nélkül emlegették – igaz, többnyire tisztelettel – őket.

Ha már érintőlegesen utaltam az időhatárokra, ejtsünk szót egyéb kronológiai problémákról is. Előfordul, hogy a dolgozat túlságosan nagy időtávot ölelt fel, ennél fogva túlságosan vázlatos, sőt itt-ott felületes. Egy másik gond a záró határ meghúzása: többször esetlegesnek tűnik, hogy mikor hagyták abba az időrendi áttekintést, vagyis nem indokolták ezt (olykor nem is igen indokolható). Sok fejtörést okozhat a belső periodizáció, aminek két alapvető oka lehet. Egyrészt a korszak- és szakaszhatárok országosan sem tisztázottak, e tekintetben nincs közmegegyezés; másrészt az országos, a megyei és a helyi fejlemények nem mindig esnek egybe. Ebből fakad aztán, hogy néha a hallgató erőltette a könyvtártörténeti összefoglalásokban talált határvonalakat, és nem vette észre, hogy az adott településen másként alakultak a dolgok, azaz némi csúszással vagy ép-

pen előbb zajlottak a fontos események: pl. az adott településen egy könyvtár építése sokkal inkább szakaszhatár lehet, mint egy köztörténeti tény.

A közkönyvtárak múltjáról írt vizsgadolgozatok – nagyon kevés kivétellel – messze-messzeően megfeleltek annak a követelménynek, hogy eredeti forrásokban megbúvó adatokat tárjanak fel. Jóleső érzéssel állapítható meg az is, hogy a források kezelése szintén megfelelő, a hallgatók túlnyomó többsége hozzáértően értelmezte a fellelt információkat. Rendkívül gazdag tényanyagot sikerült összegyűjteniük, igyekeztek a külső szemlélő előtt is bizonyítani, hogy a könyvtári kultúra végvéraiban milyen figyelemre méltó, áldozatos tevékenység folyt és folyik. Meglátásom szerint egyetemünk kezdeményezésének ez a legfőbb tartalmi és gyakorlati hozadéka, és már önmagában is indokoltá, sőt sikeressé teszi az alkalmazott módszert.

A közreadott útmutató elvárásainak eleget téve a hallgatók általában egyidejű forrásokhoz nyúltak, gyakran aprólékos adatfeldolgozást végeztek. Levéltári iratcsomókat bogarásztak át, már-már feledésbe merült beszámolókat, vizsgálati jelentéseket, leltárkönyveket, beiratkozási naplókat stb. néztek át, élő szemtanúkat kérdeztek meg. Némelyek még a korabeli helyi vagy megyei újságok közleményeit is átböngészték. Egy hallgató a járási könyvtári híradó cikkeire is hivatkozott, újból ráirányítva a figyelmet erre a kevésbé becsült és immár végleg megszűnt kiadványtípusra. Ismételten és ismételten kiderült, amit egyébként eddig is sejtettünk, hogy a negyvenes-ötvenes évek fordulójáról vajmi kevés forrás maradt fenn, az akkori kútforrások – néhány szerencsés hely kivételével – esetlegesek, hézagosak. Ahogyan haladunk időben előre, úgy bővült a források köre és növekedett a mennyiségük; ekkor viszont egyre inkább az ésszerű válogatás okozott gondot. Voltaképpen a források között említendők a korábbi könyvtár- és helytörténeti feldolgozások, köztük a kéziratos munkák, pl. a szakdolgozatok, amelyeket szintén sűrűn forgattak. Sokkal bátortalanabban hasznosították az ún. országos segédleteket, különösen feltűnő a Magyar Minerva hat kötetének csaknem teljes mellőzése.

Külön is szólni kell a statisztikai adatok kezeléséről. Minekutána a követelményekben ezt kiemelttem, a hallgatók általában közöltek statisztikai tényeket, rendszerint szépen, formásan táblázatokba szedve. Ezek többsége kísérő szöveg nélkül is beszédes, néhol azonban hiányzott az odakívánczó magyarázat. Ennél nagyobb probléma, hogy a táblázatok nem egyszer függelékbe kerültek, vagyis inkább a pusztá szemléltetés funkciójára kárhoztatták őket ahelyett, hogy a szöveg megfelelő részénél helyezték volna el. Kevesen jöttek rá, hogy a sorszámozott táblázatokra is lehet utalni a dolgozat fő részében. Néha a közbeiktatott tabelláknál is előfordul, hogy tartalmilag nincs összhang az adatsorok és a szöveges leírás között.

Ezekkel a megjegyzésekkel már át is tértem a feldolgozás metodikai tapasztalataira. A színvonalasabb munkákban gondosan felvázolt településtörténeti háttér-rajz látható, vagyis pontos választ kapunk arra a kérdésre, hogy a szóban forgó könyvtár milyen társadalmi, gazdasági, kulturális környezetben működött. Máshol csak ennek szándékával találkoztam. Téves elképzelés az is, amikor az indulásra, tehát az alapítás előzményeire, körülményeire, legfeljebb még egy-két esztendőre korlátozták a helytörténeti tudnivalókat. Helyeselhető viszont, ha a település könyvtári kultúrájának előzményeiről és mindenkor jelenéről is szóltak. Nagyon jó megoldás – három ízben is éltek vele –, hogy a zenei részleg történetét a város zenei fejlődésébe ágyazva tárták elő.

Szinte mindegyik szerző három tárgykörre koncentrált a feldolgozás közben. Az egyik a könyvtár ún. kerettörténete: létrehozása, működésének feltételei (ideértve a pénzügyek és a személyzet alakulását is), az esetleges funkcióváltozások (pl. községi könyv-

tárból járási, a járásiból városi lett). A másik az állomány gyarapodása és összetételének módosulásai. A harmadik az olvasók száma, megoszlása és az olvasószolgálati forgalom. Kétségtárgy nélkül ezek azok a területek, amelyek egy-egy könyvtár arculatát, sajátosságait megszabják, meghatározzák. A konkrét tárgyalás során már becsúsztak kisebb-nagyobb hibák. Talán leggyakoribb, hogy az állományadatokat elsődlegesen a dokumentumféleségek szerint csoportosították. Holott sokkal kifejezőbb az alapvetően kronologikus elrendezés, mert így az is nyomon követhető, hogy a különböző dokumentumtípusok mikor és milyen mértékben kaptak helyet a gyűjteményben, hogyan változott egymáshoz való viszonyuk. Az egyik dolgozatban például a statisztikai adatok tükrében szemléletesen rajzolódott ki az audiovizuális információhordozók fokozatos térhódítása a nyolcvanas–kilencvenes években. Másfajta gond, hogy az állomány összetételének vizsgálata – mondhatni hagyományos módon – megrekedt a csoportos leltárkönyvek adatainak egyszerű átvételénél; a mélyebb analízistől mindenki visszariadt, ami a beadási határidő szorítása miatt érthető, de hosszabb távra tervezett kutatás esetében alapkövetelmény lehet. Érdekes tünet az is, hogy bár több szemügyre vett könyvtár korábban járási központ is volt, a járási könyvtár történeti problematikáját még csak meg sem pendítette senki. Hasonló módon elkerülte a hallgatók figyelmét a körzeti könyvtárak szerepe. Alighanem tudatosan tartózkodtak a megyeszékhelyek városi könyvtárainak újraalapításával kapcsolatos kérdések taglalásától, az ilyen intézményeknél is megelégedtek a tények pusztá regisztrálásával. Ezek a kiragadott példák is jelzik, hogy az országos fejlődéstendenciák, a mindenkori könyvtár-politikai célkitűzések, a szakmai viták, a jogszabályok, az irányelvek helyi hatásának vizsgálata általában elmaradt vagy tétova. Pedig csaknem mindig szükség lenne az országos háttér következetes felvillantására, mert bizonyos lokális jelenségeket ezáltal világosabban, könnyebben lehetne értelmezni. Néha azért sikeres próbálkozásokat is láthatam. Az elszántabbak és a tájékozottabbak még nemzetközi kitekintésre is vállalkoztak.

Talán az írásban kiadott és előszóban kifejtett követelmények is közrejátszhattak abban, hogy a hallgatók igyekeztek érvényesíteni a történeti szemléletet. Ez leginkább két törekvésben nyilvánult meg. Egyrészt abban, hogy előnyben részesítették a kronologikus tárgyalásmenetet, vagyis megkísérelték folyamatukban bemutatni a történéseket. Másrészt mérlegelték a mindenkori társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális körülményeket, lehetőségeket. Mindazonáltal itt is voltak kifogásolható megoldások. Miután a választott témák jelentékeny hányada a közelmúlt eseményeit öleli fel, sőt nem egyszer időben elhúzódik napjainkig, viszonylag sokszor előfordult, hogy a történetiség szempontja háttérbe szorult, és a jelen állapot megismertetése vált dominánssá. Szélső véglet erre, amikor a dolgozat több mint egyharmada egy nemrég elfogadott szabályzat aprólékos bemutatása, csaknem szó szerinti idézése. A másik tipikus gond az összehasonlító módszer bátoratlan alkalmazása vagy mellőzése, a befelé fordulás. Csak kevesen érezték rá, hogy a más településekkel vagy más megyékkel való összevetés sokat segít az egyedi színek, a helyi sajátosságok felmutatásában, segít válaszolni a „mitől más?” kérdésre.

A helyi könyvtárak történetének feldolgozottsága és a forrásfeltárás jelenleg olyan stádiumban van, amikor a vizsgadolgozatok egyetlen elfogadható műfaji kerete az értekezés. Ezt pontosan érzékelték a levelező hallgatók is, mert csupán egy valaki tett bizonytalan és sikertelen próbát az esszé-stílus hangvételére, mégpedig lényegtelen, sőt a tartalomtól idegen elemek beemelésével. A különféle forrásokból összegyűjtött – és mint céloztam rá: impozáns – tényanyagot tárgyilagos szemlélőként, korrekten, de többnyire leíró szinten foglalták írásba. Néhányan nem elégedtek meg az információk re-

gisztrálásával, egyéni véleményüket is kifejtették és dokumentálták, netán korábbi tévedéseket igazítottak helyre az általuk felderített levéltári vagy más dokumentumok alapján. Ritkább a tények mérlegelése, a források kritikai kezelése, a történetek vagy a szándékok értékelése. Nagyon pozitív jelenségnek, ezért kiemelőnek tartom, hogy napjaink politikai szlogenjei, publicisztikai frázisai a történelmi események jellemzésekor csak elvételre köszöntek vissza a dolgozatokban, és akkor is inkább csak fogalmazásbeli pongyolaságnak, mint tudatos állásfoglalásnak minősíthetők. Öröndetes, hogy az érzelmi kötődés – amely lehet lazább vagy szorosabb, de mindenképpen érzékelhető – sokat oldott a tapasztalatlan szerzőknél gyakran kísértő szárazságon. Egyszerűen a levelező hallgatók sosem közömbös kívülállóként, hanem együtt érző utódként vagy rokonszenvező kortársként, esetleg cselekvő alanyként közeledtek a régebbi vagy a mostani történetekhez.

Mint minden kutató, így a levelező hallgatók számára is komoly dilemma, hogy a feltárt anyagot hogyan, milyen szerkezetben rendezzék el. Természetesen eleve azt javaslom, hogy a történelmi témák esetében rendszerint a leghelyesebb az időrendi szerkezetet választani, mert így mutatható be leginkább a fejlődés íve, leginkább így érzékeltethető a könyvtár belső fejlődésének menete. Hosszabb időtávnál viszont indokolt lehet a további tagolás, tehát alperiódusok kialakítása. A kronologikus szerkezet előnye még, hogy az előzmények, illetve az előzetesek és a későbbi évek, évtizedek szervesen illeszthetők a tárgyalásmenetbe. Többen rádöbbenek arra is, hogy rövidebb időszaknál vagy egy-egy alperióduson belül üdvös a tematikus bontás. Vitatható, sőt a témák függvényében kárhoztatható az a megoldás, amikor az elsődleges rendező elv a munkaágak szerinti tagolás. Ilyenkor ugyanis nem válnak el az intézmény fejlődésének különböző szakaszai, a tematikus szerkezet töredezettséghez vezet, a könyvtár életéről vázolt kép szétesik. Ezen valamelyest enyhíthetett volna egy részletes kronológiai táblázat, amelynek egyébként is helye lehet a dolgozatban, ha többletinformációkat tartalmaz, de hát ennek összeállítására nem akadt vállalkozó.

Bár a követelmények között ott szerepel az összegzés igénye is, csak elvételre olvashattam a dolgozatok végén igazi, a főszövegen túlmutató summázatot. A többség az összefoglalást vagy erőltette, tehát újat nem mondott, vagy odavetette, azaz nem érlelte ki, vagy egyszerűen elfelejtette. A döntő okot abban látom, hogy rendszerint nem maradt kellő idő és energia erre a részfeladatra. És innen mindjárt el is jutunk egy másik tanulsághoz. Jelen ahhoz, hogy a kutatómunkát mindig, tehát az egyetemi vizsgadolgozat elkészítésekor is célszerű megtervezni, ütemezni. Mindenekelőtt elvégezni az előzetes tájékozódást, amikor felmérjük a téma feltártságát, forrásbázisát, képet kapunk az országos helyzetről stb., azaz meg tudjuk ítélni, hogy a rendelkezésre álló néhány hónap elegendő-e a rokonszenvesnek hitt feladatra, illetve milyen korlátozásokra, szűkítésekre lesz szükség. Ezután ütemtervet kell készíteni az anyaggyűjtésre és a megírásra, és – amiről gyakran elfelejtkeznek – a korrigálásra, a pótlásokra stb.

Könyvtár szakos hallgatók munkáival szemben fokozott elvárás a hivatkozási apparátus megfelelő minősége. Összességében meglehetősen vegyes a kép. Némelyek kifogástalanul, a hazai történeti, könyvtártörténeti irodalomban megszokott módon és színvonalon hivatkoztak, igazi jegyzeteket írtak. Megint mások – noha alapkövetelmény lenne – egyáltalán nem készítettek vagy csak imitálták a hivatkozásokat, olykor még a táblázatok forrásait vagy az idézetek lelohelyeit sem jelölték. Nem az a baj, hogy nem egységes a hivatkozási technika, hiszen végső soron bármelyik változat jó, ha az azonosításhoz, a visszakereséshez szükséges adatokat közli és következetesen jár el. Baj vi-

szont, ha a hivatkozások hiányosak és/vagy pontatlanok: például az oldalszámokat nem tüntették fel, a levéltári jelzeteket helytelenül használták, az orális forrásaikat nem nevezték meg stb. Számosan bizonytalanok abban, hogy hol és mikor kell hivatkozni; pl. nagyon gyakran a mondandó szinte kiált a forráshely után, ám azt mégis hiába keressük. Még ennél is szomorúbb, hogy egyik-másik dolgozatban – noha csekély kivétellel gyakorló könyvtárosokról van szó! – a felhasznált irodalom listája sem hibátlan. (Többnyire ugyanazoknál, akik nehezen birkóztak a hivatkozásokkal is.) Leginkább a bibliográfiai leírások szabályszerűsége bírálható: az adathiányok, az analitikus leírás rossz formája stb. Máskor áttekinthetetlen szerkezetben sorolták fel a műveket. Kisebb, ám valós probléma, hogy a hivatkozások és az irodalomjegyzék olykor egymástól függetlenül készültek, vagyis nem harmonizáltak.

Végül néhány gondolat a dolgozatok megfogalmazásának módjáról és a formába öntésről. E téren egyaránt vannak jó és kevésbé jó tapasztalataim. Külalakját tekintve szinte mindenki míves gépiratot adott be, amihez most már nagy segítséget nyújt a számítógépes szövegszerkesztő. Kevesebb a műgond a szövegezésnél, és a stiláris megformálás sem mindig elég csiszolt. Néha bosszankodva javítottam nyelvhelyességi torzulásokat és – urambocsá! – helyesírási hibákat.

Miért teszem és mondom el mindezt? Két oka is van. Az egyik az, hogy miközben véleményt írok egy-egy munkáról, azt fontolgatom, lehet-e belőle szakdolgozat. Azaz témája, forrásanyaga, a hallgató érdeklődésének intenzitása olyan-e, hogy megszabott időn belül, más tennivalók mellett a záróvizsgáig tovább fejleszthető igényesebb, részletesebb tanulmánnyá. Többször igennel feleltem a magam elé állított kérdésre, és javasoltam a megkezdett kutatás folytatását. Jó néhányan örömmel bólintottak, hiszen megszabadultak a szakdolgozati témaválasztás nyűgétől, és járt úton poroszkálhattak tovább. A másik indíték az, hogy szerencsére minden esztendőben születtek olyan értékes vizsgadolgozatok, amelyek akár változatlanul is, de inkább némi átalakítással (rövidítéssel, kiegészítéssel), javítással nyomtatásban is közzétehetők, azaz a szakma nyilvánossága elé bocsáthatók. Országos és megyei szaklapokban már több ilyen közlemény napvilágot látott. Talán ezek a publikációk is igazolják, hogy egyetemünk e sajátos számonkérési módja, amelynek néhány metodikai tanulságáról most szoltam, nem érdektelen, és méltó a figyelemre, érdemes a folytatásra.

(Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2001. 8. sz. 11–17. p.)

Könyvtáros szemmel a honismereti–helyismereti olvasókönyvekről

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a megtisztelő felkérést. Köszönöm, mert könyvtári munkakörömben évtizedek óta foglalkozom helyismereti tevékenységgel, és a mai témáról is sok mondanivalóm lenne. A rendelkezésre álló idő korlátozott volta miatt azonban e sokágú, összetett kérdéskörnek csak néhány részletét érinthetem; igaz, itt-ott kissé túllépve a számomra megjelölt tartalmi kereten, ugyanakkor közelítve tanácskozásunk fő címéhez. Először is arra kívánok utalni, hogy hazánkban a lokalitás iránti érdeklődés és annak felkeltése, majd az iskolai tananyagban való megjelenése, a honismereti, ország- és tájismertető irodalom megteremtése, valamint a helytörténeti emlékek és a néphagyományok összegyűjtése több mint kétszáz éve, a felvilágosodás hatására és a nemzeti mozgalom hajnalán kezdődött. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy az 1777-ben kibocsátott királyi tanügyi rendelet, a Ratio Educationis már előírta a gimnáziumok első évében az iskolaváros nevezetességeinek és az adott megye földrajzának tanítását. Ezt követően az állami és felekezeti tantervekben rendszeresen helyet kapott – ilyen vagy olyan mértékben – a helyi információk oktatásának követelménye. Az utóbbi évtizedekben pedig főleg a szakköri tevékenység kibontakozása és az országos középiskolai tanulmányi verseny helyismereti, helytörténeti pályatételei hoztak új szintet e területen. Érdemes lenne alaposan feltárni a honismereti mozgalom különböző szakaszainak, közelebbről az iskolai munkára gyakorolt kedvező befolyásának történetét is. Adósak vagyunk a hazai helytörténeti irodalom, valamint a többi regionális, lokális irányú tudományos vizsgálódás és a szépirodalmi szociográfia fejlődésének részletes bemutatásával is. Lassan-lassan elfelejtjük, hogy korábban is szép számmal születtek olyan helyismereti–helytörténeti kiadványok, szöveggyűjtemények, kalauzok stb. – utoljára a hetvenes években –, amelyek az iskolai oktatásban való hasznosítás szempontjait is figyelembe vették. A hon- és helyismereti tevékenység szerves részét képezte és képezi a lokális dokumentumok megmentését, megőrzését és hozzáférhetővé tételét célzó múzeumi, levéltári és könyvtári gyűjtés, rendszerezés.

A tudatos könyvtári gyűjtés eleinte a hajdani gimnáziumi és kollégiumi, majd a múlt század utolsó harmadától a városi könyvtárakban folyt. Kiemelkedő állomás a Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteményének létrejötte 1913-ban. Az ötvenes–hatvanas évektől a megyei könyvtárak kötelező feladata a helytörténeti anyag és a megyére vonatkozó kurrens irodalom beszerzése, feldolgozása. A hetvenes évektől újból felzárkózott néhány régebbi és újonnan szervezett városi, sőt egy-két nagyközségi könyvtár is; az önkormányzatiság újjáéledése pedig általában kibővítette a települési könyvtárak helyismereti gyűjtő-, feltáró és tájékoztató munkájának hatókörét. Bár az egyetemi, főiskolai, egyházi, továbbá több helyen az iskolai és más intézményi könyvtárakban is fontos hely-

történeti dokumentumokat őriznek, ezek szerepe az önkormányzati gyűjteményekhez viszonyítva kiegészítő jellegű.

E roppant vázlatos visszapillantásból is kitűnik, hogy a gazdasági–társadalmi–politikai fordulat, az ún. rendszerváltás sodrában hosszú és kemény viták nyomán elfogadott, tavaly életbe lépett Nemzeti alaptanterv hon- és helyismereti passzusai messzire visszanyúló történelmi előzményekre támaszkodhattak. A dokumentum egyrészt összegezte, megerősítette a lokális ismeretek oktatásában addig jelentkező törekvéseket, másrészt kitágította azok körét és új feladatokat is meghatározott. Nemes szándékai tükröződnek a nemzeti kerettantervek általam látott, szeptemberi változatában is. A NAT azáltal, hogy a műveltségi területek oktatásának közös vagy általános követelményei között első helyen említi a Hon- és népismeret, azon belül a szülőföld- és lakóhelyismeret információanyagát, a korábbiakhoz képest egyértelműen megemeli annak pedagógiai rangját és remélhetőleg értékét. A tantárgyközi, vagyis minden tantárgyra kiterjedő szerep egyúttal átfogó jelleget kölcsönöz a honismereti tudnivalóknak, elősegíti az egységesebb nevelői hatás érvényesülését. Az pedig, hogy az életkori sajátosságokhoz igazodó számonkérés szintén kellő súlyt kap, a könyvtárosok munkájában is eligazító lehet. Szempontunkból különösen fontos módszertani elem a tanulók aktivitásának, öntevékenységének hangsúlyozása, hiszen ez eleve feltételezi a könyvtárak felkeresését, a könyvtári kutatást is.

A szabadon felhasználható órakeret, a helyi tantervek kidolgozása, a pedagógusok módszertani szabadsága, egyáltalán a helyi sajátosságok kidomborításának igénye, továbbá a kerettantervek által felvetett modulrendszerű oktatás magában hordozza annak esélyét is, hogy a tantestületek a helyi, jelesen a helytörténeti, néprajzi, irodalmi, település-földrajzi, életrajzi és egyéb információk beillesztésénél mérlegeljék a könyvtári lehetőségeket is, különösen az adott iskola és a település önkormányzati könyvtárának kínálatát. Megkockáztatható az a feltételezés, hogy a lokális ismeretek intenzívebb beépítése a tanintézetek nevelési programjába új lendületet adhat a honismereti mozgalom fejlődésének is.

A hon- és helyismereti információk iskolai közvetítésének újfajta lehetőségeit a pedagógusok és a könyvtárosok tulajdonképpen még csak most ízlelgetik. De máris születnek figyelemre méltó eredmények. Okvetlenül ezek sorába tartozik az a két módszertani kiadvány, amelybe sikerült beletekintennem. A „Honismeret és életmód. Dózsa-program” címmel napvilágot látott kötet a Kazincbarcikán szerveződött Borsodi Műhelyhez csatlakozó iskolák célkitűzéseiről és tapasztalatairól tudósít, a Veszprém Megyei Pedagógiai Intézet által közreadott „Honismeret a Nemzeti alaptantervben és az iskolákban” című füzet pedig az ottani helyi kísérletekről számol be. A könyvtárak sem akarnak lemaradni: ezt jelzi, hogy az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum még 1997-ben kiadott egy metodikai tanulmányt „Helytörténet, iskola, könyvtár” címmel.

Talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom, hogy az útkeresés, a kísérletezés jellemző a sommásan olvasókönyveknek nevezett oktatási segédletekre is. Készülve a mai napra, az OPKM-ben megnéztem a szervezők felhívására oda eljuttatott összeállításokat, jártam a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban, egy füzetet Salgótarjánból kaptam meg, kézbe vettem a hajdú-bihari termést; együttvéve láttam kb. húsz kiadványt. Bizonyos, hogy ennél jóval több jelent meg, de ez a nem egészen két tucatnyi mennyiség is elegendő alapul szolgálhat egy-két következtetés levonásához.

Szembeötlő a sokféleség: alakban, terjedelemben, kivitelben, tartalomban; magától értetődőek a helyi és az iskolaszintek közötti eltérések, a szerzői, szerkesztői megoldá-

sokban észlelhető különbségek. Közös viszont a pedagógiai-didaktikai cél, amelyet *Mező András*, a nyírbogdányi lakóhely-ismereti tankönyv lektora általánosítható érvénnyel így öntött szavakba: „erősítse a lakóhely megbecsülését, tiszteletet ébresszen és növelje a gyermekekben a föld és a népe iránt, értékekre mutasson rá, és ezek fölfedezésének él-ményével gazdagítsa őket.” Szemléleti egység fedezhető fel abban is, hogy az összeállítók tudatában vannak: egy-egy ilyen segédkönyvben nem képzelhető a teljesség, csupán étlapot, választékot tárhatnak a tanulók és a pedagógusok elé, ráirányíthatják a figyelmet a fontosnak vélt helyi folyamatokra, eseményekre, objektumokra, népszokásokra, személyekre stb. Aztán más forrásokból kiegészíthetők az itt olvasottak.

A megismert és általunk olvasókönyvként emlegetett kiadványoknak két markáns csoportja különíthető el. Az egyikbe a regionális, vagyis a megyei és a budapesti irodalmi modulfüzetek, modultankönyvek sorolhatók; ezeket az általános iskolák ötödik-hatodik osztályainak szánták. Jól érzékelhető a gondolati, metodikai rokonság, ami azzal magyarázható, hogy mindegyik – noha szerzőik korántsem azonosak – a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Genius Loci Műhelyében keletkezett. A másik csoport kevésbé homogén: idetartoznak a szorosan vett helytörténeti tankönyvek (gyakran olvasókönyv megjelöléssel); sajátos változataik a didaktikai szempontokat messzemenően előtérbe állító munkáltató tankönyvek és a munkafüzetek. A két kategória között nincs merev válaszfal, hiszen az irodalmi segédletek is bőven közölnek művelődéstörténeti, néprajzi anyagot, a helytörténeti kötetekben pedig sűrűn találkozunk irodalmi adalékokkal. Az utóbbiak rendszerint kitekintenek a természeti viszonyokra és a népszokásokra is. Egyetlen, igaz, modellértékű példát találtam a történelmi forrásszövegeket tartalmazó szemelvénygyűjteményre; ezt Kisvárdán tették közzé. Nem kifejezetten oktatási célra készült, de szerkesztői a tanításban való hasznosításra is gondoltak.

A második csoportot alkotó olvasókönyvek címeiben, alcímeiben egyaránt előfordul a honismereti, a helyismereti és a helytörténeti jelző. A látszólagos terminológiai bizonytalanság ez esetben nem zavaró. Bár véleményem szerint a nyelvi eltérés fogalmi különbségekre is utal, e három kifejezés olyan szoros rokonságban van egymással, tartalmilag annyira kötődnek egymáshoz, hogy esetleges felcserélésük a mindennapi – közelebbről az iskolai és a könyvtári – szóhasználatban nem okoz félreértést. Közös ugyanis a tárgy: egy mikrostruktúra vagy annak valamelyik eleme, más megközelítésben valamely földrajzilag, közigazgatásilag pontosan körülhatárolható hely (megye, város, városrész, község, természetföldrajzi egység stb.) vagy annak valamelyik időszaka, életjelensége, kiemelkedő személyisége stb. A szóban forgó megyék többségében határozott törekvés mutatkozik arra is, hogy ezt a mikrovilágot, az adott helyet az országos, sőt olykor az egyetemes fejlődés áramlatába ágyazva, arra figyelve szemléljék, kimutatva a lokális és az országos kölcsönhatásait is.

Csaknem mindegyik kiadványban látható, hogy a szerzők vagy szerkesztők egy-egy alfejezethez, fejezethez, ha úgy tetszik: egy-egy leckéhez kapcsolódva feladatokat és kérdéseket fogalmaztak meg. Egyikük, a pestszentlőrinci *Téglás Tivadarné* írta: „*Amitől az olvasókönyv valóban iskolai munkára hangolható, az egyes olvasmányokat követő kérdés- és feladatrendszer, amely hol egyéneket, hol csoportokat szólít meg.*” Ezek jelentik ugyanis a tanulói öntevékenységhöz a kiindulópontot, a biztatást. Az olvasottak otthoni újragondolására, a közölt szövegek és képek, térképek alaposabb tanulmányozására, elemzésére, megvitatására ösztönöznek, a múzeumi, könyvtári, levéltári kutatásra sarkallnak, megszabják az egyéni vagy csoportos gyűjtőmunka témáját és nem egyszer módját, kijelölik a helyi látogatások, városnézések, kirándulások konkrét irányát és

helyszínét stb. Mivel a feladatok és kérdések megoldásához nagyon gyakran nélkülözhetetlen az iskolai vagy az önkormányzati könyvtár állománya, netán a könyvtárosok segítsége, feltétlenül szükséges, hogy a szóban forgó olvasókönyveket a könyvtárosok ne csak ismerjék, hanem a bennük foglalt kérdéseket, feladatokat behatóan tanulmányozzák és készüljenek fel a tanulók fogadására, várható kéréseik teljesítésére, illetve önálló munkájuk könyvtári eszközökkel történő támogatására.

Bánkiné Molnár Erzsébet, a kiskunfélegyházi kötet szerkesztője így vélekedik előszavában: „*mindent nem lehet egy kötetben bemutatni. Ez csupán törzsanyag [...] A bővebb és kiegészítő ismereteket az érdeklődők elolvashatják az egyes anyagrészek után, illetve a tankönyv végén megadott szakirodalomból.*” S valóban: az olvasókönyvek nagyobbik hányada következetesen alkalmaz bibliográfiai hivatkozásokat, részben az alfejezetekhez, fejezetekhez kapcsolva azokat, részben a felhasznált irodalom listájában. A tételek mennyisége és a válogatás színvonala igencsak eltérő. Ugyanez mondható a jóval ritkább ajánló bibliográfiákról, amelyeket olykor könyvtárosok állítottak össze. A kötet végi jegyzékekbe nem egyszer könyvrészletek, fontosabb cikkek, néha még könyvtári kéziratok is bekerültek, sőt egy helyen a vonatkozó levéltári állagokat is felsorolták. Szerencsés eljárás, ha a fejezeteket követő hivatkozások és az ajánló bibliográfia között kapcsolódás van: a rövid, utalásszerű tételek csak az azonosításhoz okvetlenül szükséges adatokat közlik, a teljesebb, pontosabb bibliográfiai leírás viszont a kötet végén megtalálható. Van, ahol még a könyvtári raktári jelzetet is feltüntették. Némelyik kiadványból viszont a további irodalomra való hivatkozás és a bibliográfia teljesen kimaradt. Jó lenne tudni, miért? Az összeállító pedagógiai szempontból nem tartotta fontosnak? Nem sikerült hozzáértő könyvtárost megnyerni a válogatáshoz? Anyagi megfontolásból, vagyis a hellyel való takarékoskodás miatt mellőzték? Bárhogyan legyen is, a hiány a füzet vagy kötet iskolai felhasználhatóságát is rontja, hiszen mind a pedagógusokat, mind az érdeklődőbb tanulókat megfosztja a további tájékozódás lehetőségétől. Ezért sajnálatos, hogy egy kivételével hiányzik a helyi és megyei múzeumok, levéltárak, könyvtárak megemlítése is.

Nemigen vitatható, hogy a helyismereti–helytörténeti olvasókönyvek pedagógiai szerepe rendkívül fontos. Sokat segíthetnek a különböző tantárgyakat oktató tanítóknak, tanároknak az egységes lokális szemlélet kialakításában, az iskolai honismereti program lebonyolításában, továbbá az iskolai könyvtárosnak az állományépítésben és a tájékoztatásban. Reméljük, a műfaj meghonosodik és egyre több helyen jelenik meg ilyen segédlet. Mivel a technikai feltételek adóttak, az is a közeli jövő valósága lehet, hogy multimédia lemez melléklet is készülhet hozzájuk, netán eleve lemezen adják ki. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy a hon- és helyismereti oktató–nevelő munka folyamatában nem elég egyetlen segédletre támaszkodni, szükséges az egykönyvűség veszélyének kikerülése. Egy igazán jó, igényesen kimunkált helyismereti tankönyv ugyanis azt az ellentmondást is magában hordozza, hogy a pedagógusok megelégszenek ennek használatával, megelégednek a további lehetőségekről, így az iskolai és önkormányzati könyvtárak szolgáltatásairól is. Holott ezek gyűjteményeiben számos olyan helytörténeti–helyismereti monográfia, kézikönyv, forráskiadvány, folyóirat, újság, aprónyomtatvány, kép, hangfelvétel, számítógépes adathordozó stb. található, amelyek szintén eredményesen hasznosíthatók az iskolában, leginkább a tanulók önálló tevékenységében.

Talán most érkeztem el ahhoz a ponthoz, ahol egy egészen más természetű gondról és óhajról is szót ejthetek. A mostani tanácskozássra készülve is tapasztalhattuk, hogy milyen erőfeszítésekbe kerül a helyi olvasókönyvek összegyűjtése. A kötelespéldány-szol-

gáltatás hézagai miatt a Magyar Nemzeti Bibliográfia sem képes tökéletes számbavételre és ugyanezen okból a megyei könyvtárakba sem biztos, hogy eljutnak. Mindazonáltal indokolt lenne megpróbálkozni azzal, hogy a helyismereti–helytörténeti olvasókönyvekből valahol, valamelyik könyvtárban országos gyűjteményt hozzunk létre. Az OPKM tankönyvtárában minden bizonnyal ideális helye lehetne az őrzésnek és a nyilvántartásnak. Esetleg a címek időnkénti közzétételének a feltételei is megteremthetők. Régi álmom a többi helyismereti–helytörténeti kiadvány egy helyen történő összegyűjtése is. Az országos honismereti könyvtár magja Vácott már formálódik, célszerű lenne egyszer alaposabban megfontolni, megvitatni, hogyan tehetnénk ezt teljesebbé.

Könyvtáros szemmel örömmel tapasztaltam a könyvtárak és a könyvtárosok aktív jelenlétét a helyismereti olvasókönyvek megszületésénél. Néhány kiadvány valamelyik könyvtár gondozásában látott napvilágot. Ennél is fontosabbnak érzem, hogy a könyvtárosok közreműködése, a könyvtári dokumentumok hasznosítása szintén gyakori. Ez már önmagában is bizonyíthatja az iskola és a könyvtár egymásra utaltságát, de az együttműködés nem merülhet ki ennyiben. Ahhoz, hogy az oktatáspolitikai elgondolások, a széles ívű pedagógiai szándékok megvalósuljanak, szükséges az iskolai és az önkormányzati könyvtárak intenzívebb segítsége is. Mindkét intézménytípusban indokolt újragondolni, mérlegelni, hogy e feladatból milyen rész hárul rájuk, mit és hogyan teljesíthetnek.

Mindenekelőtt az iskolai könyvtáraknak kell arra törekedniük, hogy a korszerű pedagógiai elvárásokhoz igazodva a hon- és helyismeret területén is betölthessék az ún. forrásközpont, az információs centrum szerepét. A hazafias nevelés és az iskolák önbecsülése, identitástudatuk kialakítása megköveteli, hogy azok az iskolai könyvtárak is foglalkozzanak a helyismereti–helytörténeti anyag gyarapításával, amelyek erről eddig lemondtak vagy nem is gondoltak rá. Ott pedig, ahol folyik ilyen tevékenység, igazítsák ki, bővítsék a gyűjtőkörét. Egy-egy általános és középiskolai gyűjteményben a lokális információhordozók három nagy tartalmi csoportját célszerű elhelyezni: válogatva, ún. referenz-szinten a település, tágabban a megye, a tájegység múltjáról és jelenéről tájékoztató és a névadó szellemi örökségének, kultuszának ápolását elősegítő kiadványokat, teljességre törekvően az iskola történetére vonatkozó dokumentumokat. Jogos kíváncságot az állomány részletes feltárása, a számítógépes helyismereti adatbázisok megléte vagy azok iskolai használatának lehetősége. Az iskolai könyvtár helyszíne lehet a helyismereti témát feldolgozó tanóráknak, szakköri foglalkozásoknak, vetélkedőknek, közre kell, hogy működjön a tanulmányi versenyekre, pályázatokra való felkészítésben, az iskolai programok lebonyolításában.

Kétségtelen tény, hogy különböző – főleg történeti, szemléleti és anyagi – okok miatt az iskolai könyvtárak jelentékeny hányada jelenleg még nincs felkészülve a helyismereti–helytörténeti információk kívánt mérvű szolgáltatására, a pedagógusok tevékenységének kellő szintű támogatására. Éppen ezért nagy felelősség hárul a megyei, városi, kerületi és községi önkormányzati könyvtárakra, hiszen az utóbbi évtizedekben a hazai helyismereti tevékenység jórészt rájuk korlátozódott. Gyűjteményeik, katalógusaik pedig állampolgári jogon bárki, így a pedagógusok és a tanulók számára is hozzáférhetőek. Immár törvényszabta, az ún. kulturális törvényben meghatározott alapfeladatukból is következik, de már jó ideje tudatosan vállalják az iskolai hon- és helyismereti oktató–nevelő munka sikerének előmozdítását, a részvételt a szülőföldismeretre, a lokálpatriotizmusra nevelésben. A gyermek-részlegek és a felnőtt olvasószolgálatok munkatársait az a felismerés vezérli, hogy a gyermekeknél, a fiataloknál még erős az érzelmi kötődés, a „példakép”, az „otthon”, „az én iskolám”, a „mi utcánk (falunk, városunk, megyénk)”

alaposabb megismerésének vágya. S a megcélzottak, az alsó- és középfokú tanintézetek tanítói, tanárai, diákjai gyakran igénybe is veszik szolgáltatásaikat: a könyvtári statisztikák és a szórványos felmérések alapján valószínűsíthető, hogy a helytörténeti-helyismereti dokumentumokat, információkat használók mintegy fele vagy még nagyobb hányada középiskolai és általános iskolai tanuló, és a pedagógusok, főleg a történelemtanárok befolyásos része is kéri a rendszeres segítséget.

A hon- és helyismeret előtérbe kerülése a tantervekben újabb lehetőség az iskolák és az önkormányzati könyvtárak kapcsolatában erősítésére, gazdagítására. Ehhez elengedhetetlen, hogy a könyvtárosok is alaposan tanulmányozzák a Nemzeti alaptanterv és a nemzeti kerettantervek vonatkozó előírásait, azokat gondolják át, saját intézményükben adaptálják. Hasonlóan fontos a helyi tantervek és az iskolai honismereti programok megismerése. Kölcsönösen előnyös lehet, ha részt is vesznek azok kidolgozásában, módosításában. Folyamatos teendő a gyarapítás, a feltárás, a tájékoztatás és a rendezvény-program hozzáigazítása a tantervi követelményekhez. Alighanem nagyobb figyelmet kell fordítani a cikk-kivágatok, a képek, az aprónyomtatványok, az audiovizuális dokumentumok és a CD-ROM-ok beszerzésére. A kisebb gyűjteményekben is sürgetővé válik a mikroanalitikus feldolgozás. Az iskolai oktatás továbbra is igényli a helyismereti bibliográfiákat, a faktográfiai segédleteket, a szemelvénygyűjteményeket stb.; e téren új és egyszerű távlatokat kínál a számítógép. A könyvtár kiállításokon mutathatja be új szerzeményeit vagy fontosabb dokumentumait. Nem nélkülözhető a közreműködése a tanulmányi versenyek, a pályázatok, az iskolai vetélkedő során, és a szakkörök is kellő támaszra lelhetnek bennük. Az önkormányzati könyvtárak nemes feladata a pedagógusok helyismereti-helytörténeti kutatómunkájának támogatása. Közvetve bekapcsolódhatnak a kötelező továbbképzésbe is: tanfolyam-, évfolyam-, főiskolai és egyetemi szakdolgozatok stb. anyaggyűjtéséhez nyújthatnak semmi mással nem pótolható információkat, forráscsoportokat.

Meglévő állományuk, eszközeik birtokában, munkatársaik tapasztalatai révén az önkormányzati könyvtárak az adott településen, kerületben hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy az iskola könyvtára, illetve az iskolák könyvtárai következetes munkával, belátható időn belül felkészüljenek a tantervi kötelezettségekből fakadó tennivalók színvonalas elvégzésére. Ma is számos formát, eszközt ismerünk erre s az élet, a gyakorlat nyilván újakat fog teremteni. Például: felhívhatják a figyelmet a kurrens dokumentumokra, netán a retrospektív beszerzés lehetőségére; átadhatják a helyismereti állomány fölös példányait; fénymásolatokat, esetleg fényképeket készíthetnek a nyomtatott vagy kéziratos dokumentumokról; átmásolhatják – hacsak szerzői jogi kötöttség nincs – a hangzó anyagokat, videokazettákat; átengedhetik a számítógépes bibliográfiai és faktográfiai adatbázisokat vagy azok egy részét; módszertani segítséget nyújthatnak a feltárásban, tájékoztatásban stb. S mindennél hatékonyabb a feladatok közös megoldása. Ez, vagyis a közös munka, a közös erőfeszítés, a szoros együttműködés lehet a legbiztonságosabb, legeredményesebb módszer.

(Könyv és nevelés, 2000. 1. sz. 82–89. p.)

Helyismereti szemelvénygyűjtemények

Megszámoltuk: a közművelődési könyvtárak kiadványainak országos nyilvántartása szerint az elmúlt öt esztendőben 11 helyismereti szemelvénygyűjtemény látott napvilágot, mégpedig tiszta formában vagy más műfajjal kombinálva. Ez messze elmarad ugyan a bibliográfiák és jócskán az adat- és eseménytárak számától; de így is jelzi, hogy a könyvtárak és a könyvtárosok körében e kiadványtípus létjogosultságot nyert s publikációs tevékenységükben nem elhanyagolható helyet foglal el. És talán az sem tűnik túl merész megállapításnak, hogy az összeállításra, közzétételre irányuló igyekezet mögött valós társadalmi szükséglet, tényleges közönségigény áll. Meglepő viszont, hogy a műfaj elméleti–módszertani vonatkozásainak tisztázására mindeddig még kísérlet sem történt. A kérdésnek tulajdonképpen nincs is magyar nyelvű irodalma, legfeljebb a történettudományban meghonosodott kresztomátiák (olvasókönyvek) készítéséről találhatunk töredékes gondolatokat. Éppen ezért úgy véljük, hasznos lehet, ha a megjelent helyismereti és a hasonló típusú nem helyismereti kiadványok alapján megpróbáljuk számba venni és összegezni a szemelvénygyűjteményekkel kapcsolatos alapvető tennivalókat. Mint minden előzmény nélküli vállalkozás, közleményünk is magán viseli a kezdés hiányjeleit, azonban már akkor is elérheti célját, ha ráirányítja a figyelmet e mind jobban terjedő kiadványfajtára, és ösztönöz a módszertani, elméleti problémák további, elmélyültebb tanulmányozására, netán ötleteket ad a leendő szerkesztőknek.

Fogalom, rokon műfajok

A szemelvénygyűjtemény a dokumentumgyűjtemények egyik típusa. Sajátossága, hogy valahol már megjelent, korábban közzétett szövegeket tartalmaz – többnyire kivonatolva, szemelvényesen. Azaz másodlagos információközlésnek, szekundér jellegű dokumentumnak minősül. A válogatás meghatározott szempontok szerint történik. A helyismereti összeállítások esetében például mindig a földrajzi szempont az elsődleges; az összes többi (téma- és időhatárok, forma stb.) ennek rendelődik alá. A közölt szövegek sokfélék lehetnek: történeti források, földrajzi leírások, tudományos közlemények, újságcikkek, visszaemlékezések, levelek, szépirodalmi alkotások stb. részletei. Ezek egy-egy szemelvénygyűjteményen belül együtt is, külön-külön is helyet kaphatnak. Vannak olyan gyűjtemények, amelyek csak újságcikk-részleteket, csak levéltári iratokból vett szövegeket, csak memoáryanagot stb. tartalmaznak. Általánosabb és elterjedtebb azonban, hogy a különféle szöveghordozókat együtt szerepeltetik. Sajátos műfaj az idézetgyűjtemény (breviárium), amelyben egy vagy több szerző műveiből kiválogatott, pár so-

ros szövegrészletek találhatók, kísérő szöveg nélkül. Minden egyes részlet (idézet) kizárólag egy gondolatot foglal magában, fejez ki. Helyismereti változatával nemigen találkozzunk, hacsak a kiemelkedő, országos jelentőségű, de egy adott helyhez is kötődő költők, írók alkotásaiból szemelgetett idézetsokrokat nem tekintjük annak.

A szemelvénygyűjteménnyel igen közeli, szoros rokonságban áll a forráspublikáció, amely főként a történettudományban (a mi esetünkben a helytörténetírásban) használatos dokumentumtípus. Az elsődleges információközlés körébe tartozik, rendszerint teljes (vagy majdnem teljes) szövegeket tesz közzé, és a tudományos forrásközlés szabályai, követelményei szerint készül. A két kiadványfajtát az esetek számottevő hányadában nehezen (vagy egyáltalán nem) lehet egyértelműen elkülöníteni egymástól. Hiszen a szemelvénygyűjtemények is hozhatnak teljes, még nem publikált szövegeket, ezeket is kísérheti magyarázó jegyzet, ezek is készülhetnek tudományos igénnyel és színvonalon; viszont a forráspublikálás során is gyakran előfordul, hogy kivonatosan közölnek bizonyos forrásokat, és közéjük is gyakran kerül máshol már megjelent anyag stb. A döntő ismerv, amelynek alapján leginkább (de így sem tökéletes biztonsággal) elválaszthatók, a funkciójuk: a forráspublikáció elsődlegesen tudományos funkciót tölt be, a szemelvénygyűjtemény pedig – mint látni fogjuk – közművelődésit.

A másik rokonműfaj a szépirodalmi antológia. Hasonló a feladata: a közművelődés szolgálata; emellett azonban tudományos és didaktikai szerepe is lehet – akárcsak a szemelvénygyűjteménynek. A helyismereti antológiák közvetlen célja egy-egy adott hely irodalmának, azon belül egy korszak vagy csoport törekvéseinek bemutatása, vagy – ami gyakoribb nálunk – egy adott helyről (megyéről, városról, kerületről, tájról stb.) szóló irodalmi művek összegyűjtése, közzététele. A szemelvénygyűjteményektől elsősorban a szövegek közlés módjában térnek el: rendszerint teljes szövegeket (versek, novellák, jelenetek, levelek stb.) vagy összefüggő, nagyobb részleteket (regényfejezet, felvonás stb.) tartalmaznak.

Funkciók

A helyismereti szemelvénygyűjtemények közművelődési, pedagógiai funkciója a legfontosabb. Ráirányítják az olvasók, könyvtárhasználók figyelmét egy-egy témára, jelenségre (évfordulóra, eseményre, személyre, hagyományra stb.); elősegítik a lakó- és a munkahely életfolyamatainak, a múlt értékeinek jobb, alaposabb megismerését; széles körben népszerűsítik az adott kérdéssel foglalkozó kutatási eredményeket stb. Nagyon gyakran közvetlenül is hasznosíthatók a közművelődési munkában: a szakköri órákon, a vetélkedőkre és az ünnepségekre való felkészülések alkalmával, az amatőr színjátszók műsorainak összeállításában, előadások szemléltető anyagaként stb.

A helyismereti szemelvénygyűjtemények ideológiai és politikai funkciója is igen fontos. Hozzájárulhatnak a történelmi tudat formálásához, az egészséges lokálpatriotizmus kibontakoztatásához, a hazaszeretet érzésének elmélyítéséhez, végső soron a hazafiság fejlesztéséhez.

Magától értetődik, hogy a helyismereti szemelvénygyűjteménynek tudományos funkciója is lehet: új információkat hozhat a felszínre, a már ismerteket új összefüggésbe állíthatja, vagyis egészében vagy még inkább részleteiben megfelelhet a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelményeknek.

A bibliográfiákhoz vagy az eseménytárakhoz képest a helyismereti szemelvénygyűjtemények tájékoztatási funkciója jóval kisebb jelentőségű. Mindazonáltal eredményesen

segíthetik a könyvtárosok és az olvasók eligazodását, felvilágosítását, és nemegyszer a keresett információkat (például, idézeteket) is eléjük tárják.

Csoportosítás

A helyismereti szemelvénygyűjtemények elsősorban a feltárt információk tartalmi köre (témája) szerint csoportosíthatók. Beszélhetünk ún. általános jellegű és téma szerinti összeállításokról. Az első igen ritka: egy megye, település, földrajzi táj stb. egészének – történetének, természeti viszonyainak, gazdaságának, politikai és kulturális életének stb. – sokoldalú megismertetését célozza. A téma szerinti gyűjtemények tartalmilag rendkívül változatosak lehetnek. Könyvtáraink főként az irodalmi és történelmi (ezen belül a munkásmozgalom-történeti) témákat részesítik előnyben. A kiadványok többsége egy-egy jeles évforduló (Rákóczi-szabadságharc, 1848–49, 1918–19, az iskolák államosítása stb.) alkalmából, illetve egy-egy nevesebb művésztől, költőtől, pontosabban az adott helyhez fűződő kapcsolataikról (például Ady, Petőfi) készült. Feltűnően kevés – vagy teljesen hiányzik – a politikai, gazdasági, néprajzi és a szociológiai, szociográfiai téma.

A helyismereti szemelvénygyűjtemények többnyire önállóan, könyv- vagy füzet alakban látnak napvilágot. A szemelvénygyűjtemény kombinálható a helyismereti feltárás, feldolgozás más formáival, műfajaival is: bibliográfiával, adattárral, tanulmánnyal stb. A hazai példák túlnyomó többsége ilyen összetett kiadvány. Leggyakrabban bibliográfiával és eseménytárral együtt készültek, és nemegyszer bevezető tanulmány is tartozik hozzájuk. Az összekapcsolás kétféleképpen történhet: a) a kiadványban elkülönülő, autonóm tartalmi egységként, egymás mellett, illetve egymás után jelenik meg a szemelvénygyűjtemény és a bibliográfia, adattár stb.; b) a bibliográfiai címleírások, kronológiai, földrajzi vagy egyéb adatok után közvetlenül jön az adott műhöz, adathoz tartozó egy vagy több szemelvény (ez a tényleges ötvözés, egymásba olvasztás).

Szerkesztés

Az önállóan vagy egy kiadvány önálló részeként megjelenő helyismereti szemelvénygyűjtemény belső szerkezete, a kivonatok csoportosítása mindig az adott összeállítás témájától és közvetlen céljától függ. Néha a terjedelem is befolyásolhatja, hogy az összetartozó szövegrészek időrendben vagy témaköri bontásban, a földrajzi egységek vagy az érintett személyek neve alatt kerüljenek-e egy-egy csoportba. A bibliográfiai vagy faktográfiai (tényközlő) adatokhoz kapcsolódó szemelvények helyét a bibliográfia, illetve az adattár szerkezete szabja meg.

A szemelvénygyűjteményekben elég ritka, hogy minden egyes szövegrészlet külön címet kap (a forráskiadványokban viszont ez az eljárás általános). Inkább egy-egy csoportot, fejezetet, alfejezetet látunk el a tartalomra utaló címmel. Ha a rendező elv – akár elsődlegesen, akár másodlagosan – a földrajzi, ez a cím adva van a földrajzi egységek nevében. Hasonló a helyzet a személy-, valamint az intézmény- és szervezetnevek esetében is. A kronológiai tagolás esetében sem okozhat gondot a cím: ez vagy az évszám (datum), vagy az ahhoz kötődő esemény megnevezése (például a Tanácsköztársaság kikiáltása, a földosztás). A téma szerinti csoportok fiktív címeket kaphatnak. Felhasználhatjuk az átnézett dokumentumok egy részének címanyagát, választhatunk a szemelvényekből

egy-egy szép, találó kifejezést, rövidebb idézetet; többnyire azonban a szerkesztőnek kell címet találnia.

A közlésre kerülő szemelvények kiválasztásakor, szövegük végleges megállapításakor törekedjünk a tömörségre, a lényeges és lényegtelen szövegrészek elhatárolására. Közben gondoljunk az esztétikai igényesség érvényesítésére is. Ha egy-egy szemelvényen belül szavakat vagy mondatokat hagyunk el, ezt okvetlenül jelezni kell, mégpedig az immár majdnem kizárólagossá vált gyakorlat szerint: szögletes zárójelbe tett három ponttal.

Minden szemelvény után pontosan meg kell jelölni a lelőhelyet, így teremtyük meg az eredeti – esetleg a teljes – szöveg gyors visszakeresésének lehetőségét; ennek következtében a kiadvány tájékoztatási segédletként is jobban használható. A lelőhelymegjelölés rendszerint azonos a bibliográfiai hivatkozással; tegyük azonban hozzá: a napilapcikk esetében az oldalszámot is célszerű kiírni. Ha a szemelvénygyűjtemény kiadatlan levéltári vagy kéziratári dokumentumokból is közöl szövegrészleteket, indokolt a teljes levéltári, illetve kéziratári jelzetet feltüntetni; tehát nem elégedhetünk meg a fond, esetleg az állag számának vagy a kéziratot, őrző könyvtár, intézmény nevének jelzésével. Természetesen itt is szükséges a cím közlése, levéltári dokumentumok esetében pedig az irat tartalmának, jellegének meghatározása. E tekintetben minden megszorítás nélkül követhető a forráspublikációk gyakorlata. Nagy ritkán előfordulhat, hogy elegendő a szemelvényt tartalmazó írás címének pusztá megjelölése is. Ez olyankor lehetséges, ha csak egyetlen szerzőtől közlünk idézeteket, és a feltárt művek könyvészeti leírását külön adjuk meg; vagy ha olyan közismert irodalmi alkotásokból (főként versekből) idézünk, amelyek bibliográfiai hivatkozás nélkül is rendkívül könnyen megtalálhatók a költő, író gyűjteményes vagy egyéb köteteiben.

A szemelvényeket magyarázó jegyzetek kísérhetik. Ezek a dokumentumok (vagy dokumentumcsoport) keletkezését, tartalmi értékeit stb. ismertethetik; illetve a szövegben előforduló nevekről, eseményekről, szervezetekről stb. adnak felvilágosítást; ide soroljuk az idegen szavak, kifejezések, idegen nyelvű idézetek feloldását, fordítását is. A magyarázó jegyzetek helye legalább háromféleképpen határozható meg: *a)* mintegy összekötő szöveggént helyezkednek el a szemelvények között; *b)* bevezetőként egy-egy szemelvény vagy szemelvénycsoport előtt; *c)* lapalji vagy lábjegyzetként állnak a lap alján vagy a kötet végén.

A helyismereti szemelvénygyűjtemények nélkülözhetetlen kelléke a mutató-apparátus. Mindig esetenként kell eldönteni, milyen mutatók készüljenek a kiadványhoz. Egy egész megye valamelyik történelmi korszakáról szóló dokumentumválogatáshoz például személynév-, földrajzi, tárgymutató, sőt szerzői névmutató is csatlakozhat. Egy adott szerző gondolatvilágát bemutató, témakörönként csoportosított idézetgyűjteménynél viszont megelégedhetünk a címmutatóval is; ha sok névre hivatkozik, névmutató is készíthető. A névmutató (esetleg az intézménymutató) elkészíthető úgy is, hogy a személyekre (szervezetekre, intézményekre stb.) vonatkozó fontosabb tudnivalókat is itt – tehát nem a jegyzetekben – közöljük. A mutató készítésekor gondot okozhat, hogy a szemelvényeket – legalábbis a mostani gyakorlat szerint – nemigen sorszámozzák. Sokszor valóban nem is érdemes; bizonyos esetekben – például idézetgyűjtemények, hosszabb kivonatok esetében – viszont elképzelhető és megvalósítható ez. Ilyenkor a mutatókban a sorszámkra utalunk, az első változatnál pedig természetesen a kiadvány oldalszámára.

Ákárcsak a bibliográfiákban, a szemelvénygyűjteményekben is felsorolható azoknak a dokumentumoknak a címe, amelyekből válogattunk. Ha szükséges, rövidítésjegyzéket is összeállíthatunk. Magától értetődik, hogy a kiadvány célkitűzéseiről, szerkesz-

tésének szempontjairól, a szövegközlés rendszeréről rövid bevezetőnek kell tájékoztatnia az olvasót.

Alapkövetelmény

Bármilyen helyismereti szemelvénygyűjteményt adjunk is ki, bármi legyen is ennek közvetlen célja, feladata, készítésekor elengedhetetlen követelmény a szövegűség és a tartalmi hitelesség.

A közlésre kiválogatott anyagok szövegének gondozása nagy figyelmet követel. Ha eredeti forráshoz (újságcikk, levéltári dokumentum, kézirat, egy könyv első kiadása stb.) nyúlunk, ügyelni kell a hibátlan másolásra. Ha viszont már közzétett szövegekkel (könyvekkel, folyóiratcikkkel stb.) dolgozunk, nagyon kell arra vigyáznunk, hogy csakis hitelesnek tekinthető szövegkiadásokat használjunk: forráspublikációkat, kritikai kiadásokat, a szakértők (történészek, irodalomtörténészek és más szaktudományi specialisták) által megbízhatónak minősített szerzői és egyéb gyűjteményeket, köteteket stb. Messzemenően óvakodjunk attól, hogy a korábbi szemelvény- és idézetgyűjteményekből ellenőrzés nélkül vegyünk át szövegrészleteket, különösen, ha azok lelőhelyadatokat sem tartalmaznak. Általában nem sérti a szövegűséget, ha az eredeti források helyesírását módosítjuk. Sőt, a legtöbb esetben kifejezetten kívánatos, hogy a régi szövegeket a mai, akadémiai helyesírás szabályai szerint közöljük. A korjelző vagy egy-egy szerzőre jellemző, netán nyelvjárási sajátosságokat mutató szóképet viszont érdemes meghagyni, azaz betűhíven közölni (például maradhat a „körülmény” helyett a múlt századi „környülmény”, a „vanak” helyett a „vagynak”, a „fehér” helyett a „fejér”, a „gyökér” helyett a „gyükér” stb.). Az idegen nyelvű szövegek fordításakor ne csak a tartalmi, hanem a stílári megfelelésre is ügyeljünk. Egyébként az idegen szavakat, neveket a helyesírási szótárban, illetve az idegen szavak szótárában szereplő alakban, illetve a transliterált (görög, orosz, kínai stb.) neveket közismert, elterjedt változatukban (pl. Arisztotelész, Jevtusenko, Lao-ce) közöljük. Megtarthatjuk azonban az eredeti formát is, ha ennek információs értéke van. Egy-egy szemelvénygyűjteményen belül egységesen kell eljárni, tehát vagy az első vagy a második megoldást választani. Az egységesség más vonatkozásokban (rövidítések alkalmazása, a lelőhelymegjelölés és címadás módja stb.) is követelmény.

A tartalmi hitelesség úgy érhető el, ha a kutatás eddigi eredményeire támaszkodva, a tudomány jelenlegi eredményeinek megfelelően ábrázoljuk a tárgyat. (Közbevetőleg jegyezzük meg: e műfaj funkciójánál és jellegénél fogva nem alkalmas arra, hogy tudományos viták színtere, résztvevője legyen. A vitákra – ha ez elkerülhetetlen – utalhat. Az összeállító véleményét inkább tudományos közleményben fejtsse ki.) A tartalmi hitelesség megvalósításának tehát elengedhetetlen feltétele, hogy az összeállító (a szerkesztő) ne csak a szemelvényeket tartalmazó műveket, dokumentumokat ismerje, hanem tanulmányozza a tárgykör fontosabb szakirodalmát is.

Könyvtári segédlet

Mindeddig úgy emlegettük a helyismereti szemelvénygyűjteményt, mint kiadványtípust. Holott elképzelhető cédulán, könyvtári (házi) segédletként is. Főként a kisebb települések könyvtárai gazdagíthatják helyismereti információkészletüket az adott helység-

re vonatkozó szemelvények kiírásával, összegyűjtésével. Különösen előnyös megoldás ez olyan könyvek, újságok stb. esetében, amelyek csak apró, de fontos részleteket, híreket közölnek a szóban forgó községről, kerületről, az egész könyv, lapévfolyam stb. megszerzése azonban nem indokolt vagy túl költséges (például mikrofilmen). A cédulán – nem katalóguskartonon, hanem nagyobb lapokon – levő szövegrészleteket azután tartalmi vagy időrendi csoportosításban őrizhetjük, s tetszés és szükség szerint gyarapíthatjuk. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy egy-egy ilyen, kéziratos (vagy gépiratos) szemelvénygyűjtemény kitűnő, könnyen használható segédeszköz lehet a helyismereti tevékenységben, tájékoztatásban. Hogy azzá váljék, az egyes cédulákon okvetlenül szerepelnie kell a lelőhelymegjelölésnek. Ez itt még fontosabb, mint a kiadványok esetében.

A kifejezetten tájékoztatási segédeszközként szolgáló helyismereti szemelvénygyűjtemények belső tagolása szintén a tartalomtól és az adott céltól, feladattól függ. Megyei könyvtárakban például elsődleges rendező elv lehet a települések és más földrajzi egységek nevének betűrendje. Községi vagy kerületi könyvtárban jónak bizonyulhat az egyszerű időrend vagy a téma szerinti bontás is. A személynevek besorolhatók a témaköri csoportokba, de ki is emelhetők, és így tovább... Készíthetünk mutatókat is – például a nevekről és a címekről –, ez azonban a sorszámozás hiánya miatt kissé nehézkes és bonyolult; többnyire csak a rendszavakra utalhatunk. Akár van mutató, akár nincs, a rendszavak jegyzékét mindenképpen érdemes összeállítani s folyamatosan módosítani, ki egészíteni az új gyarapodásnak megfelelően.

(Könyvtáros, 1978. 12. sz. 729–733. p.)

A helyismereti munka fejlődési trendjei a XXI. század elején

Kénytelen vagyok az ilyenkor már megszokott mentegetőzéssel kezdeni. Noha a cím át-fogó jellegű megközelítést sugall, a megszabott terjedelem nem teszi lehetővé, hogy a helyismereti tevékenység valamennyi jellemző vonulatát, irányadó áramlatát – mert az idegen szavak szótára szerint az angol eredetű kifejezés, a trend hozzávetőlegesen így fordítható magyarra – elemezzem vagy akár csak megemlítssem, netán felsoroljam. Maradt tehát a másik, szintén kézenfekvő megoldás: az egyre szerteágazóbb témából kiragadtam néhány alapvető mozzanatot, vagyis az általam leginkább időszerűnek vélt, a szerintem leginkább elgondolkodtató kérdésekről fejtem ki a véleményem, esetleg vitára is ingerlően. Két megjegyzést mindenképpen szeretnék előre bocsátani. Egyrészt arra kívánok utalni, hogy a most jelzett, vázolt folyamatok, problémák nem vadonatújak, még csak nem is az utolsó egy-két esztendő szülöttei, hanem hosszabb ideje, nemegyszer jó néhány évtizede jelen vannak életünkben, munkánkban. Másrészt úgy gondolom, hogy ezek a fejlődési irányok még sokáig elevenen ható tényezők lesznek, nemzedékek számára határozzák meg a mindennapi teendőket, illetve azok kereteit.

Érdemnek szánt tűnődéseim sorát egy minket, helyismereti könyvtárosokat nagyon közelről érintő, de másokat is izgató kérdéssel – ha úgy tetszik: paradoxonnal – indítanám. Lépten-nyomon ismételt közhely: az új évszázad (évezred) a kiteljesedő globalizáció kora lesz. Ha valóban így történik, márpedig számos jel mutat arra, hogy igen, joggal fogalmazódik meg az aggodalom: van-e, lehet-e még szerepe a lokalitásnak, a sajátos helyi törekvéseknek, a helyismereti információknak? Van-e, lehet-e létjogosultsága a könyvtárak helyismereti tevékenységének? Rögtön szögezzük le: van. E kategorikus állítás, az ellentmondás illetően pozitív feloldása azonban valamivel részletezőbb választ igényel, sőt érdemel. Némelyek – sokan! – a globalizálódás hatalmas, világméretű gazdasági, pénzügyi, társadalmi és kulturális folyamatát csodaszernek, megtermékenyítő áldásnak tartják, ettől várják az emberiség megváltását, a világ sorsának jobbra fordulását. Mások – akik szintén szép számmal vannak – viszont a megtestesült rosszat, a magas művelődés, továbbá a nemzeti identitás és a regionális kultúra veszedelmét látják benne, különösen félnék az egyedi, lokális jelenségek, az eredeti színek elsorvadásától, eltűnésétől. Szeretnénk hinni, hogy a feltartóztathatatlan fejlődés valahol e két szélsőség között fog végbemenni, a történelem (az emberek, a népek) által kikényszerített kompromisszum következményeként. Ugyanis világszerte rendkívüli erőfeszítések történnek a nemzeti azonosságtudat megőrzésére, a nemzeti, regionális és helyi sajátosságok továbbéltetésére. A józanul gondolkodó fők, köztük az európai integráció – amely felfogható a globalizálódás egyik konkrét megnyilvánulásaként – megvalósulásán munkálkodó politikusok többsége szintén hangsúlyozza a nemzeti és a regionális kultúrák fennma-

radásának szükségességét. Most az Európai Bizottság egykori elnökét, *Jacques Delors*-t idézem: „*a megnövekedett Európa biztosítson tagjainak teret egyfajta aktív békére, felajánlva a fenntartható fejlődés kereteit, és tartsa meg a különböző kultúrákból és hagyományokból örökölt erőteljes értékeket.*” A fenntartható fejlődés idei világkonferenciájára készülve ugyancsak számtalan fórumon leírták, elmondták: a helyi erőforrások hasznosítása, a helyi környezeti értékek megbecsülése, a lokális közösségek kibontakozásának segítése, a szerves kultúra folytonosságának biztosítása legalább olyan fontos és elengedhetetlen, mint a globalizációs törekvések érvényre juttatása. Reménykedő bizakodással olvashatjuk tehát a jeles perui író, *Mario Vargas Llosa* optimista jóslatát: „*A globalizáció nem fogja megszüntetni a helyi kultúrákat: egy nyitott világban valamennyi értékes és túlélésre méltó részük megtalálja majd azt a termékeny talajt, amelyen virágba borulhat. [...] ismét feltűnnek a korábban elfelejtett, elsorvasztott és elhallgattatott helyi kultúrák, és újult erővel kapcsolódnak be globalizált világunk nagy körforgásába.*”

Biztató, hogy számtalan tapasztalati tény, valamint sok és sokféle vizsgálati eredmény egyértelműen jelzi: az utóbbi évtizedekben, években a helyi jelenségek, a helyi információk iránti érdeklődés jelentékeny mértékben megnőtt. Ma már a helyi tömegtájékoztatási eszközök sokasága igyekszik ezt az igényt kielégíteni; sőt a megyei, városi, községi, kerületi stb. újságok olvasottsága, a helyi rádiók, televíziók hallgatóinak, nézőinek száma nemcsak arányaiban, hanem abszolút mennyiségben is vetekszik az országos orgánumokéval. Hasonló fejleménnyel találkozunk a mindennapi könyvtári munkában is; világos bizonyíték erre az MKE Helyismereti Könyvtárosok Szervezete által két esztendeje kezdeményezett és több megyei, városi könyvtár közreműködésével készített országos reprezentatív felmérés. Konkrét adatokkal szolgált arra nézve, hogy a közkönyvtárak felé irányuló referenzs-kérdések számottevő hányada lokális érdekű; immár egzakt módon erősítette meg azt a korábban is észlelt jelenséget, hogy a helyismereti információk iránti igények egyre változatosabbak és differenciáltabbak. Sokféle az indíték is; mérhető formában a tudományos kutatás, az iskolai oktatás, a mindennapi gyakorlat sok-sok ága és egyéb motivációk regisztrálhatók. Végso soron azonban – talán mindezek előtt – egy nagyon jelentős érzelmi–értelmi tényező munkál a mélyben: a szűkebb környezethez, a lakó- és munkahelyhez, a szülőföldre való szoros kötődés. Erről a mikrovilágról óhajtanak a felnőttek és a diákfialatok, az iskolás gyerekek minél többet, minél alaposabban tudni. A lokálpatriotizmus nagy érték, olyan vezérelv, amely a világot átjáró globalizációs hullám idején is elemi erővel hat. Talán nem túlzás állítani, hogy az emberi és nemzeti kultúrát gazdagító helyi értékek és hagyományok feltárásában, közvetítésében, a nemzeti és lokális öntudat erősítésében felbecsülhetetlen szerepe lehet és van a könyvtárak tágan, tartalmilag komplexen értelmezett helyismereti tevékenységének. Számunkra a lokálpatriotizmus érzésének és tudati tényezőinek elmélyítése, ébrentartása és ezáltal hozzájárulás a patriotizmus, a nemzeti kultúra továbbviteléhez egyszerű lehetőség és hisszük: kötelesség is! Más szavakkal: a helyismereti munka – mint azt oly gyakran hangoztatjuk – nemcsak szolgáltatás, hanem szolgálat is! Alighanem ez a felismerés tükröződik az ún. kulturális törvény vonatkozó passzusában, amely minden önkormányzati könyvtár számára kötelezővé teszi a helyismereti gyűjtést és tájékoztatást. Mégpedig abban a felfogásban, amelyet szűkebb szakmánk a hetvenes évek elejétől, tehát mintegy harminc esztendeje következetesen képvisel: eszerint a helyismereti tevékenység nem részterülete a közkönyvtári munkának, hanem annak egyik vetülete. Vagyis jelen van mindegyik munkaágban, és sajátosságait voltaképpen a kezelt információk lokális kötődése adja.

Ki vitatná, hogy a globalizálódás szerves része, nem kis részben előre mozdítója az informatikai és a távközlési forradalom; hiszen éppen e kettős, szorosan egymásba kapcsolódó technikai folyamat eredményeként az információk közvetítésében ledőltek a tér és az idő korlátai. A számítógépek könyvtári alkalmazása és az elektronikus világháló létrejötte magával hozta, hogy az információk szervezésére hivatott intézmények, a belső szervezetükben és munkájuk tartalmában gyorsan, nem ritkán gyökeresen változó könyvtárak szükségszerűen rátértek a napjaink fejlődését számos vonatkozásban meghatározó információs szupersztrádára. Ritkábban emlegetjük viszont, hogy a lokalitás folytonos jelenlétéhez is az informatikai fejlődés kínál kivételes esélyt. Közelebbről, a könyvtárakra vonatkoztatva: lehetőség nyílik számunkra, hogy a helyismereti tevékenység végképp kitörjön az elszigeteltség – vagy amivel oly sokáig és méltatlanul vádolták: a provincializmus – állapotából, kötöttségeiből. Az internet elvileg megnyitja a kaput bármely könyvtár előtt, a könyvtárakban őrzött, feltárt, digitalizált stb. helyi információk akadály nélkül keringhetnek, juthatnak el – hangsúlyozom: elvileg – a Föld bármely pontjára. S ha valóban eljuthatnak, akkor az egyetemes – divatosabb kifejezéssel: a globális – információáramlás szerves és fontos részévé válnak. Fontos részévé, mert a szűkebb környezetre, településre, településrésze, kisebb tájegységre, esetleg megyére vonatkozó, rögzített lokális információk elsődleges őrzési helye az adott hely, megye egyik vagy másik, leginkább az önkormányzati könyvtára. A potenciális és tényleges használók – akár más országokból, földrészekről is – elsősorban a helyi könyvtártól, könyvtáraktól várják a számukra szükséges lokális dokumentumok és/vagy információk szolgáltatását eredeti fizikai mivoltukban, másolatban vagy éppen elektronikus formában. Tehát az immár világméretű társadalmi munkamegosztás szintén arra sarkallja a helyismereti könyvtárosokat, hogy legalább a relatív teljességre törekedve összegyűjtsék, őrizzék, feltárják, hozzáférhetővé tegyék a lokális dokumentumokat, tágabban a különféle dokumentumokban, esetleg csak számítógépen elérhető lokális információkat. Látszólag szervesen illeszkedik a mostani gondolatmenetbe, mégis elkerülhetetlenül vetődik fel a kistelepülések helyismereti információellátásának problémája. Tulajdonképpen erre is az elektronikus hálózat nyújthat elfogadható megoldást: így érhető el, hogy azok a közösségek se maradjanak ki az egyetemes információáramlás sodrából, amelyek nem képesek könyvtárat fenntartani. Miután ez a világ más tájain is komoly kihívás a szakemberek és a könyvtárpolitika számára, örömmel üdvözölhetjük a Könyvtári Intézet azon döntését, hogy ismét napirendre tűzte ezt a témát. Talán a lokális információk közvetítése terén is megtörténhet az áttörés.

Az informatikai fejlődés hozta magával, hogy a könyvtárak a helyismereti dokumentumok hozzáférhetővé tételének egy újfajta, talán magasabb, de mindenképpen mélyebb szintjét is megcélazzák. Nevezetesen arról van szó, hogy az elektronikus katalógusok és faktográfiai adattárak mellett – amelyek nélkülözhetetlen segédletei a lokális tájékoztatásnak – a dokumentumok digitalizálására is sor kerülhet. Az eddigi külföldi és hazai példák fényesen igazolják, hogy erre komoly és igényes kereslet van. Nemcsak az adott településen, megyében, hanem az ország és a világ más városaiban is érdeklődéssel szemlélnek (netán letöltenek, ha lehet) egy-egy helyismereti kiadványt, képet, hangfelvételt stb. Ugyanakkor az is látható, hogy ez – a kíváncsi technikai színvonalon – egyelőre költséges vállalkozás, tehát erősen megfontolandó, hogy mit és milyen sorrendben válasszunk ki erre a célra. Minden intézményre érvényes recept nincs, csak általánosságban jelölhető meg a dokumentumok három olyan csoportja, amelyeknek a gépi rögzítésére a szorító feltételek között is érdemes energiát és pénzt fordítani. Először is a sűrűn forgatott, ennél-

fogva kopásnak, rongálódásnak kitett könyvekre és lapokra; ez esetben az állományvédelmi szempont tűnik elsődlegesnek, de az sem mellékes, hogy így egy időben többen is hozzájuthatnak a kiadványokhoz. Másodszor az adott könyvtárból hiányzó, ám gyakran keresett dokumentumokra. Harmadszor pedig azon nyomtatványokra, kéziratokra és egyéb információrögzítésekre, amelyek egy adott helyhez kötődnek ugyan, de országos vagy egyetemes jelentőséggel bírnak. Okvetlenül meg kell említeni, hogy a könyvtáros tartalmi felelősséggel is tartozik a digitalizált termékekért: tehát csakis a hiteles, igazi tudományos vagy esztétikai értékeket hordozó dokumentumokat érdemes elektronikus változatban is elkészíteni vagy elkészíttetni.

Régi, a felhasználók jogos és reális elvárásaihoz igazodó törekvés a helyismereti tevékenységet folytató gyűjteményekben, különösen a városi, a községi és a hazai intézménytörténeti fejlődés most nem tárgyalható jellegzetességei folytán a saját közigazgatási területükön centrális szerepkört betöltő megyei könyvtárakban, hogy ne csak a szorosán vett, vagyis az adott helyen keletkezett, közzétett lokális dokumentumokat és az azokban rejtőző információkat bocsássák olvasóik rendelkezésére. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult és nyilvánul meg, hogy a más megyékben, a fővárosban, netán külföldön megjelent, az illető könyvtár gyűjtőkörébe nem tartozó könyvek, periodikumok, audiovizuális dokumentumok stb. azon részleteit is feltárják, katalogizálják vagy faktográfiai adattárakban tartják nyilván, amelyek a szóban forgó településre, megyére vonatkozó információkat tartalmaznak, de az adott intézmény állományába nem kerülnek be. Vagyis számos könyvtár már jóval korábban eredményes kísérletet tett arra, hogy helyismereti katalógusaival vagy/és faktográfiai adattáraival túllépjen saját gyűjteménye határain; erre a legsikeresebb vállalkozás az ún. bibliográfiai kartoték kiépítése volt. Ezt aztán könnyen át lehetett telepíteni a számítógépre, tehát még a hagyományos, mondjuk így: manuális technika időszakában megteremtődtek az alapjai – vagy legyünk szerényebbek: követhető, követendő példái – a széles körű, integrált helyismereti információfeltárásnak. Volt azonban egy olyan fontos szelet, ahol többszöri próbálkozásra sem sikerült igazán előrelépni, és ez az ún. országos folyóiratok helyismereti feltárása volt. Mind a visszamenőleges, mind a folyamatos regisztráció kísérletei kudarcot vallottak; noha gyakran emlegetjük ezeket, az okok mélyreható elemzésére eddig még nem került sor. Most sem ezért hozom szóba, sokkal inkább azért, hogy ismételten felhívjam a figyelmet: a számítógép könyvtári alkalmazása, az elektronikus kapcsolat nemcsak esélyt kínál, hanem előbb vagy utóbb meg is követeli – elsősorban a használók sürgetésére – e probléma újbóli megvitatását és végleges megoldását. S ezzel együtt annak a bosszantóan pazarló eljárásnak a kiküszöbölését, amelynek során ugyanazt a pár száz folyóiratot és újságot húsz (netán még több helyen) nézik át a lokális információkat keresve. Voltaképpen az elvi alapok adva vannak. *Vajda Erik* néhány évvel ezelőtt írt egy kitűnő megvalósíthatósági tanulmányt az időszaki kiadványok cikkeinek egységes nemzeti bibliográfiai adatbázisáról, amelyben az ún. országos és a helyi lapok azonos szempontok szerinti és érdemi teljességet célzó katalogizálásának lehetőségét villantotta fel, részletesen kimunkálva ennek metodikai és anyagi vonzatait. Ha jól értelmezem az Országos Széchényi Könyvtár jelenlegi főigazgatójának azokat a sorait, amelyeket nem sokkal hivatalba lépése után vetett papírra, ő a Vajda-féle elképzelést kivitelezhetőnek tartja. S ha egy ilyen adatbázis valóban létrejön, célszerű úgy megalkotni, hogy a figyelésben részt vevő könyvtárak munkatársai az általuk vállalt lapokat helyismereti szempontból – a helyre való tekintet nélkül – szintén teljességre törekvően tárják fel, ugyanakkor a megyei és a nagyobb városi könyvtárak a saját területükön kiadott sajtótermékekből nemcsak a lokális, hanem a

más megyékre, illetve az ország egészére vonatkozó közleményeket is regisztrálják. Első lépésben az egyidejűleg keletkezett lapok helyismereti feltárása ily módon, ezzel a kooperációval feltétlenül végrehajtható. Kellő tapasztalatok birtokában a visszamenőleges adatrögzítés is elkezdhető. Biztos alapot nyújt ehhez a megyei sajtóbibliográfiák lényegében teljes sorozata, amely – mellesleg, de igen nagy elismeréssel szólva – az elmúlt félévszázad hazai bibliográfiai irodalmának legjelentősebb eredményei közé sorolható.

Közelebbi élmény mindannyiunk számára a közkönyvtárak meg-, illetve újjáalakulásának ötvenedik évfordulója. Talán túlzás, talán nem, de úgy vélem: régóta nem volt ilyen alkalom, ösztönzés arra, hogy a könyvtárosok közvetlen közletről érzékeljék, önmagukban tudatosítsák, hogy a gyűjteményeikben őrzött, rejtőző lokális információk tudományos feldolgozása szintén a helyismereti tevékenység része lehet. Feltételes módban kell fogalmaznunk, mert a lehetőség csak akkor válhat valósággá, ha az intézményben van egy vagy több olyan könyvtáros, aki hajlamot érez a kutatómunkára, és rendelkezik is ehhez a megfelelő felkészültséggel. Mindez közismert dolog, és ki-ki jó néhány sikeres példát tudna felhozni a közkönyvtárak helytörténeti–helyismereti kutató és publikációs tevékenységére. Most azonban egy más összefüggésre szeretnék utalni. Magyarországon is megfigyelhető, hogy éppen azokban a tudományágakban, amelyek a könyvtári munkához, állományhoz legközelebb állnak – jelesen a történettudományban, illetve annak ágazatai közül az irodalom-, az eszme- és a művelődéstörténetben – az utóbbi időben ismét nagyobb hangsúlyt helyeznek a tényfeltárára, a dokumentálásra; vannak, akik a neopozitívizmus kibontakozásáról beszélnek. Jó pár éve hazánkban is megerősödött a történetírás azon irányzata, amely a helyi jelenségekre fokozott figyelmet fordít, a helytörténetet pedig tartalmilag komplexen, átfogóan értelmezi. Vagyis a tudományos háttér, légkör igen kedvező a könyvtárak, a könyvtárosok helyismereti–helytörténeti kutatásainak folytatására, fellendülésére. A nélkülözhetetlen, akár hagyományosnak is nevezhető segédletek – a bibliográfiák, a kronológiák, az életrajzi indexek stb. – összeállítása mellett a könyvtárak főként saját dokumentumanyagukra támaszkodva alkotó részesei lehetnek az elsődleges kutatásnak is: tanulmányokat, forrásközleményeket írhatnak, tehetnek közzé. Tehát – mint ahogy több példa is bizonyítja – egy-egy könyvtár szellemi műhelyként, a szélesen értelmezett helyismereti–helytörténeti kutatás műhelyeként is jelen lehet a magyar szellemi életben. Különösen fontos, senki másra át nem ruházható teendő a könyvtárak múltjának feltárása, bemutatása, a könyvtártörténeti információk visszamenőleges számbavétele és folyamatos rögzítése, megóvása. Az imént említett kerek évforduló, a tavalyi kaposvári tanácskozás, *Gerő Gyula* szenvedélyes kiáltványa, a jubileumi kiadványok szép száma és magas színvonala egyaránt arra intenek és egyúttal serkentenek bennünket, hogy erőnket arra a feladatra koncentráljuk, amelynek megoldását elsősorban tőlünk várja el az értelmiségi közvélemény: a könyvtárak történetére. A tennivaló tengernyi: a települések hajdani könyvtáiról, olvasóköreiről, olvasóegyleteiről, a mai könyvtárak idáig vezető útjáról, egy-egy helyi könyvtári folyóirat, híradó működéséről, a könyvtárosképzés formáinak, intézményeinek fejlődéséről, egy-egy kiváló könyvtáros pályájáról, munkásságáról stb. még mindig vajmi keveset tudunk. Kizárólag rajtunk múlik, hogy a fehér foltok lassanként kiszínesedjenek...

Rövid eszmefuttatásom befejezéseként még egy kérdést érintenék. Változó idők alanyai vagyunk; a globalizáció, az informatikai forradalom, a most nemigen emlegetett virtuális könyvtár valósága újfajta feladatokat állít a helyismereti könyvtárosok elé is. Csak akkor tudunk eleget tenni az elvárásoknak, akkor tudunk az információs szuperstrádán előbbre jutni, ha szakmai ismereteink állandóan fejlődnek, bővülnek. Tagadha-

tatlan, hogy e munkaterületen pótolhatatlan előny az érzelmi elkötelezettség, az adott hely múltjának és jelenének mélyreható ismerete, de legalább ilyen fontos a korszerű könyvtári–informatikai tudnivalók kellő elsajátítása és folytonos továbbfejlesztése. Más megközelítésben: elengedhetetlen, hogy a leendő helyismereti könyvtárosok eleve olyan felkészültséggel fogjanak e feladathoz, amely megfelel a jelen és a jövő kihívásainak. Tömören szólva: szükséges a képzés és a továbbképzés hatékony kereteinek létrehozása. Ebből a szempontból kiemelkedő fejleményként, mintegy a hetvenes évek szemnyitogató és metodikai megújulást eredményező szakmai tanácskozásainak egyenes folytatásaként értékelhető mostani, hamarosan első jubileumához érkező konferenciasorozatunk. Évről évre e tevékenységi ág időszerű és fontos elméleti és módszertani kérdései kerülnek terítékre, angol kollégáink előadásainak jóvoltából pedig egy nálunk sokkal hosszabb történeti múltra visszatekintő könyvtári kultúra tapasztalatait, terveit ismerhetjük meg, sőt spontán összehasonlítást is végezhetünk itt és az angliai tanulmányutakon. Örövendetes tény az is, hogy országos és megyei szakfolyóirataink érdeklődése ismét megélénkült, és mind gyakrabban adnak teret a helyismeret tárgykörébe vágó publikációknak. Előbb-utóbb talán a kötelező hétéves továbbképzés akkreditációs tanfolyamai közé is beiktatható majd egy-egy helyismereti kurzus. A jövőre nézve szerencsés fordulatnak minősíthető, hogy az egyetemi és főiskolai könyvtárosképzésben szintén jelen vannak a helyismereti stúdiumok, bár nem mindenütt. Jelen idejű személyes tapasztalataim vannak a debreceni egyetemről és az ottani tanítóképző főiskoláról, ahol speciális kollégiumot hirdetnek a hallgatóknak, Nyíregyházán pedig néhány esztendeje egy tankönyv is megjelent. Örölnék, ha csupán az információs zörej miatt nem tudnánk arról, hogy más helyeken is folyik hasonló oktatás. Komoly előrelépés, hogy a Könyvtári Intézet könyvtárosképzési füzetek között napvilágot lát egy rövid áttekintés *A helyismereti munka alapjai* címmel. S talán nem fecsegek ki titkot, ha elmondom: az Intézet az iskolán kívüli szakképzés keretében tervezi a segédkönyvtáros szint bevezetését, amelynek szintén része lesz – szabott órakeretben – a helyismeret témaköre. Mindez elsősorban a fiatalabb és a leendő helyismereti könyvtárosok számára ígér sokat (természetesen a tapasztaltabbak is sok mindent hasznosíthatnak). A fiatalok jelenléte, nyilvánvaló érdeklődése azzal a biztató reménnyel tölthet el bennünket, idősebbeket, hogy lesznek, akik átveszik a stafétabotot. Ám nekik már nem a göröngyös földúton, esetleg a kátyús aszfalton kell járniuk, hanem száguldhatnak az információs szupersztrádán is. Ők már valóban érezhetik: a globalizáció és a lokalitás nem ellentéte egymásnak, hanem épp ellenkezőleg: szerves egységet alkotnak.

(*Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2002. 11. sz. 28–34. p.*)

„Genius loci”. Local work in libraries (Summary)

This selection is the summary of the research and practical experience of more than three decades. The author – who is a practitioner and teacher in the field – collected his most important essays, articles and reviews dealing with the theoretical and methodological issues of local work in Hungarian, first of all in public libraries. The contributions earlier published in journals have been grouped by their subject. As an organic whole they provide a systematic overview of the knowledge related to local work.

The publications included in the first part are comprehensive and cover the basics of library service, regarding its importance, social usefulness, as well as its role in forming and strengthening national identity, including its history in Hungary. A majority of articles sets out the problems of narrower areas: the special features of collecting, bibliography and factography, the methodology of research into local history, press history and library history, co-operation trends etc. The author makes an attempt to define the scope of the local collection in school libraries. During his professional career he has been especially interested in the issues of local bibliography; and his reviews about the bibliographies published have helped clarify a number of details. In the last article of the volume he outlines the development trends of local work in the 21st century, indicating the close interrelation between globalisation and local values.

The essays include ample references to literature, thus assist the reader in getting acquainted with the subject in more detail.

This selection can be used in both organised and individual training (it is meant mainly for the purposes of higher education for librarianship). The practical hints and guidance included may make it an indispensable aid of everyday library work as well.

Tartalom

Bevezetés	3
A könyvtárak helyismereti munkájának jelentősége	5
A magyarországi helyismereti tevékenység vázlatos története	9
A helyismereti munka kezdetei	10
A helyismereti tevékenység kibontakozása	15
A kilencvenes évek fejleményei	20
Hogyan tovább a helyismereti munkában?	29
Szükség lesz-e (van-e) rá?	29
Hol lesznek a centrumok?	30
Mit és hogyan gyarapítsunk?	31
Csak a számítógép?	33
Hogyan publikáljunk?	34
Hogyan tovább a képzésben, továbbképzésben?	35
A közművelődési könyvtárak helyismereti gyűjteményeinek szerepe a nemzeti identitás kialakításában	37
A helyismereti dokumentumok gyűjtésének lehetőségei, forrásai és feltárása	41
Az új jelenségek	41
A kurrens gyarapítás gondjai	42
A helyismereti feltárás problémái	46
A helytörténeti kutatás a könyvtárakban	51
Helytörténet, iskolatörténet, iskolai könyvtártörténet	55
A helytörténet	55
Az iskolatörténet	57
Az iskolai könyvtártörténet	60
A könyvtáros szerepe az iskolai könyvtártörténet kutatásában	63
A Nemzeti alaptanterv és a helyismereti tevékenység	65
Az iskolai könyvtárak helyismereti gyűjteményei	69
A Nemzeti alaptanterv előírásai	69
Az iskolai könyvtár helyismereti gyűjtőköre	70
A helyismereti állomány gyarapítása	73
Az iskolai könyvtár helyismereti állományának használata	74
A könyvtárostánár szerepe	76

A helyismereti együttműködés irányai	77
A helyismereti együttműködés rövid története	77
A helyismereti együttműködés szinterei és szintjei	78
A helyismereti együttműködés tágabb körei	79
Helyismereti együttműködés a közgyűjtemények között	81
Helyismereti együttműködés a könyvtárak között	82
Helyismereti együttműködés a kisközségek ellátására	83
A megyei könyvtárak feladatai a helyi irodalmi értékek számbavételében	85
A „helyi irodalmi értékek” kifejezés értelmezése	85
A szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok gyűjtése	87
A szépirodalmi és irodalomtörténeti dokumentumok, információk feltárása, számbavétele	88
A helyi irodalmi értékek megismertetése, népszerűsítése	91
A településtörténeti bibliográfiák készítésének dilemmái	93
Szombathely bibliográfiája	109
A „Debrecen helytörténeti irodalma” című bibliográfia módszertani tanulságai ...	115
A válogatás	115
A szerkesztés	117
A tételalkotás	118
A mutatók	119
A megyei sajtóbibliográfiák a magyar bibliográfiák rendszerében	121
Mire jó a megyei sajtóbibliográfia?	129
A Szeged repertórium 1988–1998	135
Gondolatok a helyi hírlapok feltárásáról	139
A helyi sajtó történeti kutatásának néhány kérdése	145
A helyi sajtó fogalma, típusai és funkciói	145
A történeti kutatás irányai, szempontjai	148
A sajtótörténeti kutatás forrásai	151
Könyvtártörténeti dolgozatok módszertani tanulságai	153
Könyvtáros szemmel a honismereti–helyismereti olvasókönyvekről	161
Helyismereti szemelvénygyűjtemények	167
Fogalom, rokon műfajok	167
Funkciók	168
Csoportosítás	169
Szerkesztés	169
Alapkövetelmény	171
Könyvtári segédlet	171
A helyismereti munka fejlődési trendjei a XXI. század elején	173
„Genius loci”. Local work in libraries (Summary)	179

